

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 2 (22)

**КИЇВ
“ПОЛІТЕХНІКА”
2014**

УДК 32.001

УДК 316

УДК 340

Друкуються відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, № 10 від 3 листопада 2014 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2014. – № 2 (22). – 176 с.

Журнал «Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право» затверджено Наказом № 747 МОН України від 13.07.2015р. як наукове фахове видання України з політичних, соціологічних і юридичних наук.

Підписано до друку 31 серпня 2015 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доцент (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н. (відповідальний секретар); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор; В.Б. Євтух – член-кореспондент НАН України, д. іст. н., професор; В.С. Бакіров – д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.П. Горбачик – к.фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології КНУ ім. Т. Шевченка; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.В. Девтеров – д. філ. н., В.М. Денисенко – д. політ. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. І. Франка; С.О. Макеев – д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна – д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко – д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; О.Д. Куценко – д. с. н., професор; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; Є.Д. Лук’янчиков – д. ю. н., професор; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. філос. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. філос. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Г. Сокур’янська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Г. Дерлуг’ян – PhD з соціології, асоційований професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе, Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Талліннський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш, Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефьодов - к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаєв - д. іст. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; М.А. Шабанова, д. с. н., проф., зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; Кімітака Мацузато - професор політичних наук Токійського університету, Японія; Моніка Еппінгер - PhD з антропології, викладач соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н. М. Зарубіна - д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Ясюк Ева к.ю.н., Перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі (Польща).

© Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут”, 2015

ISSN 2308-5053

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Макеев С. А. Об одном опыте рассказывать о войне	7
Полесье А. Крестовые походы на неформальность: почему в разных случаях, руководствуясь предположительно непонятной логикой, неформальные практики клеймят, пресекают или разрешают.....	13
Бова А. А. Линейный и нелинейный регрессионный анализ (на примере изучения восприятия личной безопасности в странах мира).....	29
Вестон К. Ukraine after the 2014 war: periphery or semi-periphery?.....	35
Городецька Г. І. Вторинний ринок праці як пункт призначення для українських трудових мігрантів в Іспанії.....	46
Дембицкий С. С. Принципы теоретической валидации в социологическом исследовании.....	53
Дукач Ю. О. Мережа протестів напередодні Євромайдану: організаційний аналіз.....	59
Кавєріна А.С. Соціальні медіа в Україні: основні напрями досліджень.....	69
Коновалов А. Е. Артхаусный кинематограф как социокультурный феномен: демаркация основных понятий.....	74
Лазаренко І. С. Механізми створення та організації знання здорового глузду релігійною особистістю.....	80
Макух О. Є. Довіра як атрибут громадянського суспільства: комунікативний аспект	85
Марусяк Т. С. Методи та форми впливу на громадську думку у сучасному українському суспільстві.....	90
Марценюк Т. О., Колеснік В. С. Дискримінація за гендерною ідентичністю в Україні на прикладі трансгендерних людей.....	95
Мещан І. В. Територіальна громада як суб'єкт соціального партнерства в управлінні закладами соціального обслуговування	106

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бусленко В. В. Ліві партії-наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції.....	111
Колух В. В. Участь парламенту в формуванні уряду як спосіб реалізації установчої функції (міжнародна практика та українські реалії).....	117

Корнілова В. В.	
Стратегічна політика Організації Північноатлантичного договору щодо системи партнерств: виклики і перспективи.....	124
Криворучко Н.	
Енергетична безпека Чеської Республіки у контексті співпраці з США.....	129
Круглей І. І.	
Політика США стосовно реалізації газопроводу Іран-Пакистан.....	137
Малиновська Н. В.	
Зовнішньополітична стратегія Франції в багатоплярному світі на зламі XX-XXI ст.....	144
Шаповалова О. І.	
Трансформація зовнішньої політики держав у світлі соціального конструктивізму.....	149

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Вольф О. О.	
Нормативно-правові підстави гуманізації соціальної політики щодо невиліковно хворих у 2012-2014 рр. в Україні.....	156
Гусак Н. Є., Семигіна Т. В., Трухан С. О.	
Стратегії і виклики соціальної роботи із внутрішньо переміщеними особами.....	161
Реферати	168

CONTENTS

SOCIOLOGY

Makeiev S. A. The Experience of One Talk About the War.....	7
Poiese A. Crusade against informal: why in different cases, guided allegedly incomprehensible logic, informal practices are stigmatized, suppressed or permitted.....	13
Bova A. A. Linear and regression analysis (on the example of studying of perception of personal safety in the world's countries).....	29
Weston C. Ukraine after the 2014 War: Periphery or Semi Periphery?.....	35
Gorodetska G. I. Secondary Labour Market as a Destination for Ukrainian Labour Migrants.....	46
Dembitskiy S. S. Theoretical Principles of Validation in Sociological.....	53
Dukach I. O. Protest network before Euromaidan: organizational analysis.....	59
Kavyerina A. S. Social Media in Ukraine: the Main Directions of the Researches.....	69
Konovalov A. E. Arthouse Cinema as a Socio-Cultural Phenomenon: Demarcation of the Basic Concepts....	74
Lazarenko I. S. The Creation Mechanisms of Common Sense Knowledge by Religious Personality.....	80
Makukh O. Ye. Trust as an Attribute of Civil Society: Communicative Aspects.....	85
Marusiak T. S. Methods and forms of impact on public opinion in modern Ukrainian society.....	90
Martsenyuk T. O., Kolesnik V. S. Discrimination based on gender identity in Ukraine on the example of transgender people...95	
Meshchan I. V. Local community as a subject of social partnership in management of institutions of social services.....	106

POLITICAL SCIENCE

Buslenko V. The left successor parties in the Visegrad group countries: repositioning in terms of political competition.....	111
Kolyukh V. V. Involvement of the parliament into the process of formation of the government as the method of implementation of the constitutive function (international practice and Ukrainian realities).....	117
Kornilova V. V. Strategic policy of the North Atlantic Treaty Organization on system of partnerships: challenges and prospects.....	124

Kryvoruchko N.	
Energy security of the Czech Republic in the context of cooperation with the United States.....	129
Krugley I.	
US policy towards the implementation of the Iran-Pakistan pipeline.....	137
Malynovska N. V.	
The Foreign Policy Strategy of France at the Turn of XX-XXI century.....	144
Shapovalova A. I.	
Foreign policy transformation in the view of social constructivism.....	149
SOCIAL WORK	
Wolf O. O.	
Legislative foundations of social policy humanization of terminally ill in the 2012-2014 in Ukraine.....	156
Gusak N., Semigina T., Trukhan S.	
Strategies and challenges of social work with internally displaced persons.....	161
Abstracts.....	168

Виступ на пленарному засіданні IV Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі».

УДК 316.482.3

ОБ ОДНОМ ОПЫТЕ РАССКАЗЫВАТЬ О ВОЙНЕ

Макеев С.А.

*доктор социологических наук, профессор,
заведующий отделом социальных структур,
Институт социологии НАН Украины*

У статті описані соціально-політичні наслідки Кримської війни 50-х років XIX століття (яку військові історики також називають «по-справжньому першою світовою війною») для суспільства Російської імперії і держав Європи. Грунтуючись на антивоєнній публіцистиці Карла Маркса і Фрідріха Енгельса для німецької газети «Neue-Oder Zeitung» та американської «New-York Daily Tribune», а також на їх особистому листуванні, автор проводить влучні аналогію з нинішньою «гібридною війною» на території України, до якої прямо або опосередковано залучені більшість світових держав.

Ключові слова: Кримська війна 1853-1856 рр, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Микола I, Європа, Крим, Наполеон I, Олександр II, панславизм, Російська імперія, експансія.

В статье описаны общественно-политические последствия Крымской войны 50-х годов XIX века (которую военные историки также называют «по-настоящему первой мировой войной») для общества Российской империи и государств Европы. Основываясь на антивоенной публицистике для немецкой газеты «Neue-Oder Zeitung» и американской «New-York Daily Tribune» и личной переписке Карла Маркса и Фридриха Энгельса, автор проводит меткие аналогии с нынешней «гибридной войной» на территории Украины, в которую прямо или косвенно вовлечены многие мировые державы.

Ключевые слова: Крымская война 1853-1856 гг, Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Николай I, Европа, Крым, Наполеон I, Александр II, панславизм, Российская империя, экспансия.

The article describes the social and political consequences of the Crimean War of the 50s of the XIX century (which the military historians also referred to as "the first truly global war") for the society of the Russian Empire and the states of Europe. Based on the anti-war journalism for the German newspaper «Neue-Oder Zeitung» and the American one «New-York Daily Tribune» and personal correspondence of Karl Marx and Friedrich Engels, the author holds apt analogy with the current "hybrid war" on the territory of Ukraine, which directly or indirectly involves the most of world powers.

Key words: the Crimean War of 1853-1856, Karl Marx, Friedrich Engels, Nicholas I, Europe, Crimea, Napoleon I, Alexander II, Pan-Slavism, the Russian Empire, the expansion.

Представляемое на нашей конференции сообщение представляет собой опыт прочтения нарративов о Крымской войне XIX века, начавшейся 20 октября 1853 года манифестом Николая I об объявлении войны Турции. 27 марта 1854 года Англия и Франция объявили войну России. Второго сентября 1854 года англо-французский экспедиционный корпус высадился в районе Евпатории, а 27 августа 1855 года взят Малахов курган. 30 марта 1856 года подписан Парижский мирный договор, военная миссия России на Кавказе и на берегах Дуная и Днестра потерпела неудачу.

Рассказчиками являются К.Маркс и Ф.Энгельс: преимущественно для немецкой газеты «Neue-Oder Zeitung» и американской «New-York Daily Tribune» они писали обзоры военных и около военных событий, собранные в 10 и 11 томе их собрания сочинений. Ф.Энгельс время от времени появляется в конторе семейного текстильного предприятия в Манчестере, столице, как говорят сегодня, XIX века, в остальном встречается с немецкими эмигрантами и пишет статьи, поскольку ему, как он пишет некоему адресату своему другу в письме, «абсолютно необходим этот заработок». Вернее всего, необходим не столько для себя

лично, но для своего друга. К.Маркс живет в Лондоне в хроническом безденежье и долгах. Чтобы комментировать текущие события с «научной точки зрения» читает и делает обширные выписки из литературы по истории, финансам, дипломатии, лингвистике в Британском музее и для себя, и для Ф.Энгельса, готовит публикации и пытается их пристроить в самые разные издания. Оба внимательно следят за новейшей литературой по самым разнообразным предметам, изучают, а им уже хорошо за тридцать лет, русский, польский, чешский, испанский. Оба утверждают себя в качестве ведущих экспертов на рынке военной журналистики – широкими познаниями, аргументированными обобщениями, дальновидными прогнозами. То есть действуют согласно правилу добросовестного ученого: как ни основательно ты начитан, компетенция никогда не бывает достаточной, скорее она всегда в дефиците и надобность в ее пополнении неутолима.

И вот что получается: К.Маркс и Ф.Энгельс прочитывают события, а я прочитываю, не прибегая к строгим или мягким процедурам контент-анализа, что было бы любопытно, их прочтение, то есть интерпретирую их интерпретацию, прибегая при этом к современному языку, но стараясь не злоупотреблять им. Другими словами, я не восстанавливаю аутентичные смыслы военных статей авторов, но, едва распознаю их и фиксирую, сопровождая кратким комментарием. Остановлюсь лишь на некоторых сюжетах повествования о главном событии европейской истории середины пятидесяти годов позапрошлого века. Причем выбор фабул по необходимости или, скорее, волюнтаристски избирателен, а значит – предельно узок, не исчерпывая, конечно же, наличествующего в статьях наших авторов. Их всего четыре: статус войны, дипломатия и война, о военном руководстве, Россия о себе и Европе. Каждый из них завершу обобщающим резюме.

Статус войны

В описании войны между нашими авторами есть отличия, в детали которых входить не станем. Ф.Энгельс много больше интересуется военной теорией и стратегией, армейская искушенность составила из года службы в артиллерийском полку в начале 40-х годов, из участия в боях во время революции в Германии, из энциклопедической начитанности в военной истории. В семье К.Маркса у него прозвище «Генерал»: за личную храбрость в бою и организаторские способности в ведении боевых действий, засвидетельствованные многими очевидцами, крепкое телосложение, физическую тренированность и властность, без труда угадываемую всеми, кто с ним общается. В подготавливаемых обзорах ему не приходится занимать патриотическую позицию, ведь германские государства в войне участия не принимают, и хотя Пруссия находится под сильнейшим влиянием России, но на ее стороне вряд ли открыто выступит и до последнего, считает Ф.Энгельс, станет искать свою выгоду. К.Маркс чаще пишет о политике вокруг войны, о структуре английского правящего класса (т.11, с.95 – 98, 99 – 102), о том, как некомпетентно тот управляет делами и ходом войны (т.11, с.105 – 106). В самый разгар крымской кампании следственная комиссия палаты общин, не без влияния, похоже, разоблачений в британской прессе от корреспондентов с театра военных действий, пришла к тому же выводу (т.11, с.168 – 171).

Для обеих война входит в номенклатуру средств, применяемых государствами как основными институтами политического взаимодействия. Однако средством крайним, последним. Если подкуп, интриги, шантаж и запугивание во всех их многообразных формах не приближают к реальной или вымышленной цели, тогда приходится еще и воевать. Причем война лишь в малой степени приостанавливает происки, взятки и устрашение, она просто дополняет их, придавая политическому действию тотальный характер. Тексты К.Маркса и Ф.Энгельса можно интерпретировать и так, что государства дряхлеют без войны и, нуждаясь в обновлении структур и функций, в «пробуждении здоровых элементов» (т.10, с.371) не находят иного средства как прибегнуть к такой, с позволения сказать, оздоровительной процедуре с человеческими жертвоприношениями. Или еще так – сама безопасность данного института и его граждан, повышенная мобилизация сил и средств, нарастание патриотических настроений и укрепление национальной идентичности, а равно и национальных предрассудков, есть необходимые продукты войны (т.11, с.187 – 192) – история, в том числе новейшая, не позволяет нам в этом усомниться.

В общем, готовиться к войне, разыскивать ее, запастись предлогами для войны и удобрять почву для нее одна из главных забот государства и правителей. Война, иначе говоря, процесс не заверченный и не завершающийся, не будет преувеличением сказать, что она всегда лишь вопрос времени. И она же, кроме того, обнаруживает себя в качестве повивальной технологии, вызывающей к жизни новые государства. В статьях читаем о том, как Франция запугивает Австрию тем, что инициирует государственное самоопределение итальянцев и венгров, то есть придаст статус реальности неким вполне оформившимся государственным эмбрионам в рамках империи, если та не присоединится к антирусскому

альянсу. В конце следующего, XX века, в войнах распались на отдельные государства Югославия и СССР, а в начале XXI темная энергия этого распада настигла Украину, конституировав, трудно сказать надолго ли, две «народные республики».

Причины Крымской войны довольно очевидны. К.Маркс и Ф.Энгельс уверяли заокеанскую и континентальную читательскую аудиторию в том, что поведение Франции в религиозном вопросе – речь шла о защите христиан-католиков и их «святых мест» – спровоцировало Россию. Впрочем, присовокупим от себя, вопрос о причинах безразличен изначально, ведь хорошо известно, что войну подстрекать может все на свете, как нечто реальное и серьезное, так и всяческие пустяки или чистые выдумки. Как мне думается, можно эмпирически подтвердить предположение о том, что между теми, кто соседствует, кто близок, войны случаются чаще. Ведь из обыденного опыта известно, какие страсти и разрывы происходят в семьях, в отношениях с соседями.

Тем не менее равновесие в Европе, как всегда хрупкое и относительное, действиями Франции было основательно нарушено. Россия не забывала прошлые войны с ней и Турцией, а память о войнах, особенно победоносных, также стоит числить в списке факторов-побудителей вооруженного конфликта. Прошло 70 лет отвоевания Крыма у Турции, однако под гнетом Османской империи страдают славянские народы, люди православного вероисповедания, нуждающиеся в защите. Турция объявляется сферой русских и только русских интересов, ей публично ставится диагноз – она тяжело больна и нуждается во внешнем вмешательстве. Причем вердикт предельно строг: время ее существования истекло. На образовавшихся руинах должны возникнуть независимые государства под российским покровительством. Именно так российский император видел ситуацию и определял ее английскому послу в Санкт-Петербурге, его цитирует пресса и К.Маркс в своей статье (т.10, с. 154 – 155).

Стоит напомнить обстоятельство и личного свойства, о котором наши авторы, впрочем, не говорят. Николай I не признал легитимность Наполеона III, избранного сначала президентом, а после того как на плебисците граждане проголосовали за возвращение наследственной монархии, провозглашенного императором Франции. В представлении Николая I узурпация власти безродными выскочками Наполеонами не совместима с царским или императорским достоинством и равным себе он его не признает.

Издавна, как видим, Россия решает кто легитимен, а кто незаконно захватывает власть – нечто сакрализованное, неприкосновенное, неприступное для посягательств. Такого рода решение предстает политическим архетипом, кочующим сквозь времена, обстоятельства, технологические эпохи. К тому же, констатируют оба журналиста, в практиках защиты соотечественников или единоверцев никто России не советчик и не указчик, она сама освободит и поможет, такова ее суверенная миссия – установить религиозный протекторат над православным населением Турции. Для этого формируются добровольческие отряды из искателей приключений и разношерстной публики, склонной к грабежам. Вооружаемые и финансируемые Россией они должны поддержать восстание угнетаемых народов Порты (т.10, с. 58). Много позже культурный протекторат в виде «русского мира» выдвинется на первый план, реанимированный в качестве достаточного мотива территориальных аннексий в начавшемся полтора десятилетия тому назад XXI столетии.

Резюме таково: Война описывается нашими авторами как культура, но лично мне недостает в таком описании признания, что она активный очаг всяческой социальной, моральной, экономической мерзости, отравляющий все вокруг себя гнойник, активирующий самое низменное и недостойное в человеке. Мало сказать, будто война есть неотъемлемая часть культуры, она, безусловно, есть культурная универсалия, наподобие языка или брака; она всегда следствие предыдущей войны, пытавшейся разрешить затруднения совместного сосуществования государств; высока и вероятность того, что исходом войны окажется новое государственное образование.

Дипломатия и война

Еще до объявления войны России Англией и Францией Ф.Энгельс убеждал читателей, что дипломатия и военные действия хотя и связаны, но в определенный момент дипломатия утрачивает контроль над ходом и порядком боестолкновений. Когда войска сближаются или же вступают в контакт, то никакие заклинания дипломатов уже не вернут события под контроль, там начинает действовать собственная причинность и логика. Каких-либо иллюзий относительно действенности переговоров питать не стоит – война вырывается на свободу и начинает творить свое черное дело, а уповать на дипломатию было бы легкомыслием (т.10, с.1 – 6).

Пять «великих держав» правят судьбами Европы – Англия, Франция, Австрия, Пруссия и Россия. Но когда Россия объявляет войну Турции, Австрия и Пруссия склоняются ее в

этом поддержать, а Англия и Франция поначалу не защищают Турцию, оставляя ее наедине с Россией и поощряя, тем самым, экспансионистские помыслы и замыслы России (т.10, с. 7 – 16). Последние полтора столетия, пишет К.Маркс, все прежние мирные договора служили России арсеналом, из которого она черпала оружие для обмана, вмешательства, продвижения вперед и поглощения. Иначе говоря, обязательства ею вроде бы принимаются, но либо исполняются небрежно, либо не исполняются вовсе. А европейские государства медлят, склонны к компромиссу тогда, когда дело касается преступлений такого рода. И такой образ действий, информирует аудиторию журналист, вреден и ошибочен (т.10, с.22 – 23).

Добавлю от себя. «Восточные осложнения» являются постоянным стрессором европейской политики: Россия действует в Европе, но взаимное неприятие и подозрительность, даже враждебность, то более, то менее, выраженные, всегда присутствуют в атмосфере политической жизни континента. Имеющая более чем трехсотлетнюю историю безуспешность приживления России к Европе, внутри страны генерирует представления об особом пути и особом состоянии, замысловатом сочетании европейских и азиатских элементов.

Оба наши политических аналитика отнюдь не русофобы. Своим читателям они намерены представить события такими, каковыми они в самом деле есть, в их подлинном свете. Да Россия агрессивна, устами августейшего повелителя обещает не посягать на территориальную целостность Турции, однако поступает ровно иначе. Но ведь и ее оппоненты разобщены, некоторые министры Англии и Франции являются тайными или явными агентами России (т.11, с.61 – 67), многие члены парламентов не понимают или не желают понимать что происходит на самом деле, их оценки политической ситуации настолько приблизительны, что не приходится ожидать адекватных ответных действий – безоглядными еврофилами К.Маркса и Ф.Энгельса уж никак не назвать.

К.Маркс и Ф.Энгельс, таким образом, опираясь на дипломатическую историю присутствия России в Европе, информируют читательскую аудиторию о ее инородности континентальным традициям и ценностям, явственно ощущаемой и выражаемой обеими сторонами конфликта. Но никогда не прибегают к упрощенной форме описания войны «цивилизации против варварства».

О военном руководстве

Для Ф.Энгельса единственным авторитетным военачальником был Наполеон I (т.10, с.239). Среди современников он не видел генералов, знающих и понимающих войну, способных мыслить стратегически и тактически. У русских генералы не страшные, прусские офицеры прирожденные прапорщики, пишет он в начале 1854 года, а английская армия и вовсе не готова к войне (т.10, с.6, с.243 - 249). К.Маркс разделяет эти оценки – бездари и олухи ведут солдат в бой, а если победы случаются, то вопреки действиям командиров, благодаря мужеству и храбрости рядовых – радикальная асимметрия симпатии в пользу армейских низов. Генеральские шпаги, убеждены оба военных журналиста, многие заслужили в ходе неопасной службы в дворцовых передних и «пламенных исповеданием высоких роялистских принципов» (т.10, с.39). Некомпетентность же некоторых такова, что невольно возникают мысли об измене, которые легко озвучить и много труднее доказать. Как и во всяком деле, в военном таланты редки, вот только цена посредственности тут непомерна (т.10, с.565).

Меж тем, как все мы знаем, фигура военачальника, возвращенного на властном паркете, никуда не делась, стабильно воспроизводится в самых разных политических и экономических условиях. И еще: сегодня кое-кто думает, и я в их числе, что о таланте в военном деле порядочный человек говорить не станет.

Ф.Энгельс тщательно, с привлечением статистики, оценивает численность, вооружение и боеспособность армий в Европе (т.10, с.522 – 582, т.11, с.433 - 507). В самом начале кампании, играя в воображаемой военно-штабной игре за союзников, он предполагал активность на Балтийском море и Черном море с целью лишить Россию Одессы, Кронштадта, Риги и Севастополя, превратив Россию в великана «без рук, без глаз, которому больше ничего не остается, как пытаться раздавить врага тяжестью своего неуклюжего туловища, бросая его то туда, то сюда, в зависимости от того, где зазвучит вражеский боевой клич» (т.10, с.4). Похоже, Ф.Энгельс знал об «окне», прорубленном Петром I в Европу, и предлагает его заколотить («ослепить») – чтобы Россия то ли не тарасилась на континент, то ли перестала страшить из него европейский люд.

При всем том после смерти отца (1855 год) Александр II пригрозил всей Европе превратиться из императора Всероссийского в императора всех славян и повести их на прочие романо-кельтские народы. Призрак панславизма и «войны национальностей» прони-

на континент и всерьез обеспокоил европейские царствующие дома и республики (т.11, с.202 – 208). На обретшую пока еще только риторический статус угрозу Ф.Энгельс отвечает интенсивным изучением «славянского вопроса». После поражения империи в Крыму он оценивает «силы сопротивления России» и предполагает, что ее армиям целесообразно отступить и удерживать треугольный плацдарм с углами в городах Херсон, Николаев и Екатеринослав (нынешний Днепропетровск, т.11, с.572 – 574). Перед нами еще один вариант, не осуществившийся, правда, военно-штабной игры, развернутый в публицистический текст.

Однако то была странная, в убеждении наших журналистов, даже мнимая война, в ходе которой бездарность военных удачно дополнялась непритязательной сносностью, а иногда и продажностью, государственных мужей и в которой «война велась на основе взаимной учтивости и снисходительности» (т.11, с.618). Некий недоброжелатель скажет: ваши эксперты отъявленные милитаристы, они сожалеют, что война не настоящая и в ней никто не хотел решительной победы. Но сами они возразили бы, что стремились незаинтересованно оценивать общую физиологию войны в тот период, когда капитализм в Европе еще молод, аристократия в Англии не утратила статуса и престижа, различные фракции буржуазии с ней конфликтуют за власть, пролетариат не организован, а соседствует с капитализмом монархия с преимущественно сельскохозяйственным населением. А еще, не исключено, добавили бы: этот мир заслуживает критики оружием.

Резюме формулируется так: единственно из максимально точной оценки ситуации следуют оптимальные цели действия и способы их достижения; солдаты мужественны, военачальники бесталанны, официальная власть некомпетентна, лицемерна и продажна; политическая, экономическая, социальная разнородность континента допускает множественность прочтений в диапазоне от журналистики войны до журналистики мира.

Россия о себе и Европе

Николай I в беседе с англичанином, выдержки из которой появились в лондонской прессе, говорил о том, что Англия с ее буржуазным парламентом не в состоянии со славой вести войну. И было это едва прикрытым обвинением в трусости правительств ведущих европейских государств и демонстрацией убеждения в собственной твердости и мужестве – весьма распространенная, впрочем, риторика периодов обострения дипломатических отношений. Ф. Энгельс пишет о высокомерии и самоуверенности царской политики (т.10, с.312), а К.Маркс отдает должное монарху – тот знает низкую и подлую душу европейской буржуазии. В письме другу в Манчестер констатирует, что среди правителей Германии на протяжении многих столетий встречаются всего три типа, попеременно сменяющие друг друга, – ханжа, унтер и скоморох. В России же, замечает он, воинственный пыл населения тщательно подогревается, а верхи и низы общества едины в оценке современной им Европы – та утратила стойкость и отвагу, прогнивший либерализм ведет к беспорядкам и революциям, нравственные устои расшатаны.

Приведу цитату из статьи Ф.Энгельса об одном московском купце, у которого есть английские товары и возникли опасения в связи с возможной их конфискацией в случае войны: «Старый россиянин, возмущенный подозрением, павшим в связи с этим на его правительство, и хорошо усвоивший официальную фразеологию, согласно которой Россия, в противоположность «революционным и социалистическим» странам Запада, является великим поборником «порядка, собственности, семьи и религии», возражает на это, что «у нас в России различие между «мое» и «твое» еще, слава Богу, в полной силе, и ваша собственность здесь находится в большей безопасности, чем где бы то ни было. Я бы даже советовал вам переслать сюда возможно большее количество принадлежащей вам собственности, потому что здесь она, пожалуй, сохранится лучше, чем там, где она находится сейчас. Опасаться за ваших соотечественников вы, возможно, имеете основания, опасаться же за вашу собственность – отнюдь нет» (т.10, с.70, курсив в оригинале).

Относительно приведенной цитаты три соображения. Во-первых, убеждены К.Маркс и Ф.Энгельс, в буржуазном, то есть классовом, обществе официальная фразеология не может обрести тотальный характер и преодолеть классовые отличия в мировосприятии и объяснении происходящего. Политический аналитик принимает данное положение в качестве методологического императива и безуданно разоблачает умолчания, мистификацию (т.10, с. 517 – 521) или прямой обман, на которые, информируя граждан, идут находящиеся у власти фракции правящего политического класса в мирное и, особенно, в военное время. Так оба наших автора и поступают.

Во-вторых, с тех пор средства и способы привития официальной фразеологии ритительно усовершенствованы, а тоталитарные режимы XX века утвердили ее доминантный статус. И ныне там, где она преодолевает статусные и образовательные

отличия, есть основания говорить о тоталитарных состояниях общества. Совпадение официальной риторики и индивидуального мнения, едва ли не полное и безразлично, искреннее или лицемерное, представляет собой весьма распространенную в веках социально-политическую сингулярность, некое особое состояние единомыслия. В русской литературе М.Е.Салтыков-Щедрин много иронизировал по этому поводу, однако ирония не действенна против сингулярности. К тому же находящееся за ее пределами означает как инакомыслие и, как хорошо известно не только из советской истории, обыкновенно строго преследуется.

В-третьих, такого склада сингулярность предполагает и некое самописание, воспроизводимое Ф.Энгельсом и диковинное для европейцев. Россия предстает в них оплотом порядка, там все ладно скроено и устроено, все идет как должно, в противоположность тяжко недомогающей Европе. И еще один отчетливо звучащий обертон в речи московского купца – нам нет нужды становиться лучше или совершенствоваться, мы нравимся себе такими, какие есть, какими стали в недавнем или более отдаленном прошлом, мы одарены всеми добродетелями и нам не присущи пороки западного мира. Здесь не только и не столько горделивая манифестация нравственного превосходства, но и предъявление своеобразного хронотопа, согласно которому прошлое, традиция предопределяет настоящее и обесценивает, фактически закрывает, будущее. Для меня лично все выглядит примерно так: страна и ее люди поворачиваются спиной к будущему, пристально всматриваясь только в свое прошлое, превознося его и непрекословно принимая его наследие – нечто несовместимое с европейским модерном и его не отводимым повелением: преуспевать изменяясь.

И резюме тут таково: не стоит недооценивать степень консервативности и потенциал самовоспроизводства ментальных структур, обосновывающих фундаментальные отличия в мировосприятии и самовосприятии, способные информационно сопровождать подготовку к войне и сами военные действия и конституироваться в конкретный тип социально-политической сингулярности.

И, наконец, завершающая констатация. Политическая социология и, в частности, интерпретация актуальной политики, войны и событий вокруг нее с «научной точки зрения», оставленная нам в наследство обоими публицистами, ожидают своего вдумчивого и скрупулезного исследователя. Выяснить, как это делается, по каким принципам и правилам, представляется мне необыкновенно интересным занятием, хотя и не сулящим быстрого успеха. А если еще посмотреть русскую периодику того времени и обнаружить в ней схематизмы описания войны, да привлечь в качестве свидетеля Л.Н.Толстого с его севастопольскими рассказами, где представлена, помимо прочего, жесткая стратификация русского офицерства, да соотнести это все с рассказами о войнах, которые Россия вела уже в нынешнем веке, цены бы такой работе не было. А инварианты подобного нарратива непременно обнаружили бы в медиа США или Израиля.

УДК 316.482.3

КРЕСТОВЫЕ ПОХОДЫ НА НЕФОРМАЛЬНОСТЬ: ПОЧЕМУ В РАЗНЫХ СЛУЧАЯХ, РУКОВОДСТВУЯСЬ ПРЕДПОЛОЖИТЕЛЬНО НЕПОНЯТНОЙ ЛОГИКОЙ, НЕФОРМАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ КЛЕЙМЯТ, ПРЕСЕКАЮТ ИЛИ РАЗРЕШАЮТ

Полесье А.

доктор философии

Эдинбургского университета

Стаття є спробою висвітлити взаємовідносини між неформальністю і низкою елементів, присутніх в більшості сучасних держав: взаємодія з формальними правилами, бажання громадян дотримуватися цих формальних правил і те, де неформальність стає помітною і починає впливати на прийняття політичних рішень.

Ключові слова: неформальність, держава, корупція, регуляція.

Статья является попыткой обсудить взаимоотношения между неформальностью и рядом элементов, присутствующих в большинстве современных государств: взаимодействие с формальными правилами, желание граждан соблюдать эти формальные правила и то, где неформальность становится заметной и начинает влиять на принятие политических решений.

Ключевые слова: неформальность, государство, коррупция, регуляция.

The article is an attempt to discuss the relationship between informality and a number of elements present in most modern states: the interaction with the formal rules, the desire of citizens to comply with the formal rules and where informality becomes significant and begins to influence the political decision-making.

Key words: informality, state, corruption, regulation.

Введение: происхождение неформальности

Неформальные практики, будь то неформальные платежи, взятки, кумовство, одолжения, блат и другие формы обмена, распространённые в большинстве стран мира, часто считают признаком плохого управления. Также их часто считают злом, которое любой ценой нужно устранить во имя роста, “развития” (чтобы то ни значило) и эффективного управления. Существует много литературы, анализа и исследований разных политик и отчетов, питающих нарратив, порицающий неспособность бороться с коррупцией и соблюдать верховенство права. С точки зрения этого массива литературы, практики кумовства, одолжений и коррупции — одна из основных причин неспособности или нежелания “развивающихся стран” соответствовать “международным стандартам” или “завершить переход к демократии”, которые могут быть выполнены лишь при условии устранения неформальных практик. Подобные тенденции можно заметить не только на постсоциалистическом и постсоветском пространстве, большинство стран которого, как принято считать, плохо соответствуют определенным стандартам и неспособны осуществить необходимые реформы, но и в странах Глобального Юга. В западном мире нет недостатка в неформальности, однако кажется, существуют двойные стандарты относительно того, как ее рассматривают и как поступают с неформальными практиками. Неформальность считают негативным, нейтральным или позитивным явлением в зависимости от того, где его наблюдают. В одних сферах неформальность молчаливо одобряется, в других же общественных сферах она стигматизируется. Возможно, это основывается на предположении, что регуляция и формализация Западного мира существенно ограничивают неформальность такими практиками, которые не отображаются негативно на государстве или же недостаточно важны, чтоб о них беспокоиться (Dixit 2007; Helmke and Levitski 2004). В целом, неформальность на рынке труда, в соседских отношениях и других сферах, где личные контакты являются решающим фактором, воспринимается либо как исключение, либо, пользуясь языком математики, как дискретный случай, не связанный с другими и не влияющий на функционирование системы в целом. Неформальность рассматривают как своего рода хрящ, который соединяет кости скелета и обеспечивает их совместное функционирование. Лишь когда неформальность вторгается в сферы, которые считаются компетенцией государства, или когда ее присутствие и влияние

нельзя отрицать, тогда неформальность начинают воспринимать как зло, которое должно быть уничтожено.

Когда неформальные практики становятся известным явлением и глубоко укореняются в некоторых сферах западного общества, они рассматриваются или как частный случай, или как исключение из в целом функционирующей системы. В то же время, основной нарратив постсоветского региона и Глобального Юга гласит, что присутствуя повсюду, неформальность угрожает системе и препятствует реформам. С целью описания системы, которая представляется прогнившей и требующей радикальных изменений, создаются новые слова и употребляются (и злоупотребляются) нормативные высказывания. Коррупция рассматривается как эндемическое явление, вплетенное в культурные установки (Miller et al. 2001), несогласие с которыми иногда считается “международными стандартами” (Werner 2002), или в правила, на которые взирают с потрясением, не принимая во внимание тот факт, что одолженные на Западе стандарты и модели, которые должно воспроизводить в развивающемся мире, не работают как следует даже дома (Carothers 2002).

Подобные двойные стандарты заметны также в литературе о неформальности — ее демонизируют или восхваляют в зависимости от того, в какой части мира ее обнаруживают. Якобы тот же феномен рассматривают два направления в литературе, хоть и с разных точек зрения. Различающиеся экономики (diverse economies; термин, употребляемый Дж.К. Гибсон-Грэхем — прим. перев.) и неформальные экономики используют для описания феноменов, которые в большой степени схожи или почти одинаковы, хоть исследуются с разных подходов и описываются разными дисциплинами. Вступая в существующую полемику о неформальности, эта статья предполагает, что основная разница между хорошо функционирующей системой и такой, что пребывает в поисках своего *modus operandi* или считается неэффективной, состоит не в том, что в одной системе количество неформальности больше, чем в другой. Разница в том, где именно располагается неформальность, количество которой может быть одинаковым в обеих системах. Наконец, современная литература о неформальности и различающихся экономиках, наводит на мысль, что существование неформальности в сферах, которые недорегулированы или зарегулированы, с большей вероятностью повлияет на разработку политик и решений государственных институций; тогда как неформальность в слабо, но гладко урегулированных сферах, скорее будет межличностной, связанной с микровзаимодействиями индивидов, и не обязательно повлияет на формирование политик. Для этого я рассмотрю роль, которую играет или может играть неформальность, на трех родственных субпеременных. Первая касается качества регуляции и способности формальных правил ограничивать неформальность сферами, которые не влияют в значительной степени на государство; вторая переменная — это соблюдение правил и желание их соблюдать; третья же касается сфер влияния неформальности: насколько они значительны и насколько неформальность влияет на функционирование системы в целом. Отталкиваясь от этих трех вопросов, я предполагаю, что в не-западном мире отношение между неформальностью, или некоторыми случаями неформальности, и другими концептами, как например демократия и верховенство права, нуждается в переформулировании и переосмыслении.

Мои размышления и доказательств основаны на моей глубокой заинтересованности в постсоветском регионе, где я пробыл почти десять лет и куда я регулярно возвращаюсь для работы. А также на моем пятилетнем наблюдении работы по развитию в Юго-Восточной Азии. В большинстве мест я наблюдал большое разнообразие неформальных практик; однако, с моей точки зрения, они все разнятся скорее по форме, чем по смыслу и содержанию. Они действительно являются выражением механизмов перераспределения, которые существуют или “за рамками”, или “несмотря на” государство (Polese and Morris 2015), и их присутствие — постоянная составляющая человеческих взаимодействий. Дело не в том, присутствует неформальность или нет, а в том, где она присутствует и где мы находим ее выражения. Основанная на некоторых более ранних работах (Williamson 2009; Institute of Development Studies 2010) и представленная в этой статье “гипотеза кубического арбуза” предполагает, что неформальность прорастает всюду, но если мы хотим контролировать ее рост и влияние, то нам следует не подавлять ее, но управлять и направлять. Эффективное государство не ликвидирует неформальность, но направляет ее на те сферы социальной жизни, которые дополняют институциональное вмешательство и управление. Формальные и неформальные практики на самом деле дополняют друг-друга, однако соотношение формальности и неформальности зависит от способности государства обеспечить конформность и различными способами канализировать самоорганизацию (ослаблять контроль, создавать пространства для самоорганизации). В конце концов, неформальность может быть также использована как средство управления — для побуждения граждан брать инициативу в отдельных аспектах управления и социальной

жизни, подобное уже имеет место благодаря банкам времени и другим аспектам гражданского общества. Это случай, когда государство, волей-неволей, не регулирует полностью сферу, оставляя место гражданским инициативам.

Путь к неформальности: в поисках рабочего определения

С момента, когда начали говорить о неформальности, ее относили к разным феноменам. Возможно, Кит Харт был первым ученым, обнаружившим и изучившим несколько неформальных экономических практик (1973). Этим же временем (1972) датируется возрастающий интерес Международной организации труда к неформальному труду, что положило начало междисциплинарным спорам об одном и том же вопросе с разных точек зрения. Антропология, по крайней мере вначале, была дисциплиной, которая больше других была поглощена попытками понять скрытые механизмы и природу неформальных экономических практик. Со временем, это привело к тому, что ряд парадигм был пересмотрен и переосмыслен с другой точки зрения. Скотт был одним из основных первопроходцев, который инициировал дискуссию о моральной экономике (1979) и исследовал влияние неформальных экономических практик на отношения власти (1984); продолжение этой линии исследований можно найти в основных работах по экономической антропологии (Hann and Harth 2009; Hann 2010). Однако приблизительно в это же время ученые начали ставить под сомнение другие социальные факты и открыли изменяющуюся природу вещей (Thomas 1991), в том числе денег (Parry and Bloch 1989), открыли, что вещи изменяются в зависимости от ситуации и контекста. Неформальные экономики стали предметом интереса для тех, кто принимает политические решения, и политологов. Коррупция уже была в исследовательском фокусе приблизительно с 1960-х и начала споров об эффективном управлении постколониальных государств (Leff 1964; Palmier 1983; Rose-Ackman 1978). Однако в девяностые, благодаря открытию постсоциалистического пространства, споры о развитии, управлении и коррупции получили второе дыхание, продолжающееся до сих пор (Harboe 2014, 2015; Humphrey 2002; Millington et al. 2005; Jancsics 2015; Temple and Petrov 2004; Smith and Stenning 2006; Urinbojev and Svensson 2013, 2014, 2014b; Wamsiedel 2013). Примеры успешных прецедентов и практик для применения на младших и менее эффективных государствах содействовали широкому применению парадигмы перехода — использованию западного опыта для уравнивания незападного мира с индустриализированным в терминах практик, механизмов и институций.

Во многих отношениях, это может показаться логичным. Чтоб стать художником нужно в начале копировать картины великих мастеров; чтоб стать выдающимся композитором нужно слушать музыку, написанную до вас. Аналогично, развитие потенциала (*capacity building*) можно рассматривать как искусство использования в своих интересах существующих в других странах механизмов и практик. Это использование хороших практик, открытых в другом месте, для улучшения существующей ситуации. Но дело в том, что слепое перенесение этих практик может привести к пагубным последствиям. В действительности, многие критики подобного подхода неоднократно обращали внимание на его сомнительность: введение в действие политик или перенесение полуфабрикатных структур и институций, будто бы надлежаще работающих на Западе, в новые страны; импорт ноу-хау и практик, призванных гарантировать, что новая страна, в итоге, будет функционировать по модели страны-импортера. Лишь после работ Стиглица (2002) экономисты начали ставить под сомнение “готовый” макроподход, смоделированный по образу и подобию западного неолиберализма и без разбору используемый для очень отличающихся действительностей, сейчас подобная критика получила относительно много поддержки и является почти консенсусом. Им вторили социальные исследователи, которые показали, что различающийся этос (Gill 1998), социальная приемлемость (Van Schendel and Abrahams 2005) или просто другие или ограниченные интеллектуальные умения (Morrison 2008) — факторы, могущие препятствовать пониманию, принятию и осуществлению в комплексе политик и реформ. В конечном итоге, политологи тоже стали больше замечать ограниченность этого подхода. Среди прочих, Томас Карозерс (2002) отмечал, что Запад пытается продвигать в так называемом “развивающемся мире” институции, процедуры и практики, которые или не существуют, или не функционируют толком на самом Западе. Некоторые даже утверждали, что Европа и США использовали Россию в качестве стрельбища, экспериментируя в ней с политическими мерами и тестируя некоторые инструменты политики, не опасаясь при этом иметь дело с западным электоратом в случае неудачи.

Такой критический подход также повлиял на появление новой терминологии в исследованиях развития (*development studies*) и сейчас понятие “развивающиеся страны”

может вызывать скептическую улыбку, ведь подобное понятие может предполагать, что развивающиеся страны двигаются в направлении развитых. Кажется, что уже само слово “переход” предполагает, что страна или отрасль неизбежно двигаются из точки А (предпереходной) в точку Б, где точка Б означает подобие определенной модели (или стране). Другими словами, это звучит так, словно все четко и предопределенно, и словно мы знаем с самого начала, куда страна должна направляться и словно исключаем все возможные отклонения и другие пути развития, которые не можем себе представить. В свою очередь, это ставит под вопрос термин “международные стандарты”, из-за неясности, о каких именно стандартах идет речь. Германия — не Франция и не Япония, но часто в пример для развития приводят все три страны вместе. Эти страны имеют довольно мало общего между собой, кроме того, что все трое считаются историями успеха и странами с довольно высоким уровнем удовлетворенности граждан.

Подход, выступающий против нарратива “перехода”, получил новые аргументы от школы, появившейся в результате слияния социально-экономической географии с критикой феминистскими исследовательницами географии тезиса, что капитализм не является единственным способом (Gibson-Graham 1996, 2008) понимания различающихся экономик, что привело к повторному открытию анархизма в географии (White and Williams 2014). Эта тенденция, можно сказать, побуждает литературу о неформальном социальном обеспечении и неформальных практиках (Polese et al 2014, 2015) перестать считать государство единственным поставщиком услуг и социального обеспечения и таким образом переоткрыть значение человеческой агентности (Polese and Morris 2015), механизмов и практик, не имеющих отношения к государству и его институтам.

Последние тенденции в исследованиях неформальности отошли от чисто экономического понимания неформальности и, опираясь на ранние работы Грановеттера (1984), переоткрыли связь неформальности с другими социальными явлениями (Gudman 2001; Yelcin-Hackman 2014), предложив более целостное объяснение значения неформальности и ее влияния на различные сферы жизни (Helmke and Levitsky 2004, Isaacs 2011, 2013, Ledeneva 1998, 2013; Misztal 2001, Morris 2011). Эти исследования также немного отошли от изначального понимания монетарной логики (Williams 2005) и начали охватывать и общества Глобального Юга, и Севера. Более того, так как класс и социальный статус могут влиять на восприятие и поддержание неформальных практик, исследования неформальности показали, что она пронизывает все слои общества, охватывая и выигравших, и проигравших от “перехода” (Morris 2012, Morris and Polese 2014b). В частности, самый значимый эмпирический вклад в исследования неформальности был сделан благодаря постсоциалистическому пространству (see Giordano and Hayoz 2014; Henig and Makovicky 2014; Polese 2014; Polese and Morris 2014, 2015), однако эту ситуацию стоит скорее рассматривать как намек на необходимость большего количества исследований неформальности в других частях мира, ведь как уже было показано, неформальность никуда не исчезает (Morris and Polese 2014b:1).

Следовательно, неформальность стоит рассматривать не как чисто экономическое или монетарное явление, но как явление, потенциально влияющее на все сферы общества. Неформальность — явление, над которым государство или его институты совсем не обязательно всегда и везде имеют полный контроль. С другой стороны, так как государство не контролирует полностью ряд процессов, возникает необходимость в сужении определения, потому что неформальность не включает в себя “преступную деятельность”. На этом моменте вопрос об определении неформальности усложняется — ведь граница между тем, что считается преступным и что — нет, может быть очень субъективной, поэтому я воспользуюсь двумя разными подходами. Первый, следуя Ван Шенделю и Эбрахамсу (2005), основывается на противопоставлении законного/незаконного и допустимого/недопустимого, где допустимое считается социально приемлемым и квазивариантом легального. Есть вещи, которые считаются местным криминальным кодексом незаконными, но не воспринимаются людьми как “плохие” (Fogarty 2005; Rasagayam 2011), а следовательно они социально приемлемы и допустимы. Также есть вещи, которые совершенно законны, но которые не воспринимаются местным населением или его частью, по крайней мере в короткой перспективе, как допустимые.

Таблица 1: Соотношение законности и допустимости (адаптировано из Van Schendel and Abrahams 2005)

	Законно	Незаконно
Допустимо	Социальная и законодательная нормы совпадают	Обществом допускаются вещи, запрещенные государственными институциями или законодательно
Недопустимо	Государство не наказывает за вещи, которые не одобряются обществом (или одной из его групп)	Социальная и законодательная нормы совпадают

Второй подход, на котором я основываюсь, предполагает рассмотрение прямого и непрямого вреда (Polese 2009). Убийство приносит вред обществу, лишая его рабочей силы, но еще и причиняет вред конкретному живому человеку. Следуя той же логике,

торговля людьми, киднэппинг, кражи тоже причиняют вред обществу, однако наибольший вред причиняет несоблюдение финансовых обязательств. Это следует из того факта, что более низкие бюджетные поступления или больше обременяют честных налогоплательщиков, или уменьшают бюджет государства, который оно может потратить на свое население. Непрозрачный процесс найма на работу редко приносит вред лишь одному конкретному индивиду (кроме случаев, когда человек получил работу, но потом вследствие перемены обстоятельств лишился ее в последний момент), это приносит не прямой вред всему обществу, так как некомпетентные люди могут оказаться на ключевых должностях.

Таблица 2: Прямой (отражающийся на гражданах), не прямой (отражающийся на обществе) вред и законность

	Прямой вред (в основном недопустим с т.з. общества)	Непрямой вред (допустимый)
Незаконно	Убийство, торговля людьми, продажа тяжелых наркотиков, насилие на этнической почве (может считаться допустимым в отдельных случаях)	Финансовое мошенничество, кумовство, дискриминация на почве религии или этничности
Законно	Законными методами вымогать у неосведомленных людей деньги или собственность; написанные мелким шрифтом в конце договора пункты	Законы, благоприятствующие одной (этнической, религиозной) группе за счет других (считаются допустимыми теми, кому благоприятствуют)

Исходя из этих двух подходов, можно набросать определение того типа неформальности, описание которого является целью этой статьи. Неформальность относится к нерегулируемой государством сфере деятельности (Routh 2011) и либо

считается социально приемлимой, либо не причиняет прямого вреда людям. В известной мере, это определение исключает деятельность организованных преступных групп и деятельность, наказываемую и криминальным кодексом, и этическими стандартами людей в большинстве регионов мира. Опираясь на это определение, в последующих частях этой статьи я рассмотрю три сферы влияния неформальности.

(За)регулируемость и неформальность

Исследование неформальности, как предполагается в этой статье, посвящено поведению двух основных акторов: первый — это общная сущность (обычно это государство, но в исследованиях организаций (*organisational studies*), может быть и компания), а второй — сообщество людей, чья жизнь или по крайней мере некоторые сферы жизни, регулируются этой сущностью. Формальная общная сущность — единственное образование, поставляющее инструкции и создающее официальные нормы, которые регулируют систему. Так как неформальность — это путь в обход этой сущности и формальных правил, порожденных ею для регуляции системы, отсутствие этой сущности означает, что все регулируется неформально. В таком случае говорить о неформальности не имеет смысла, потому что фактически все является неформальным.

Отсутствие формальных правил не означает, что правила как таковые отсутствуют вообще. В первобытном, до-государственном обществе существовали довольно четкие правила и нормы, регулирующие поведение или население соответствующей территории. Правила не обязательно одобряются всеми членами общества, но в маленькой группе для обеспечения конформности, принуждения и наказания девиантов может быть достаточно социального контроля. Когда группа увеличивается, некоторые члены группы могут не соглашаться со всеми правилами и использовать подпрактики или правила, которые либо допускаются, либо пресекаются обществом. Конфликт, если это можно так назвать, становится более очевидным с появлением формальных институций. Позже создается общная сущность, появляются институции и механизмы, цель которых — регулировать общество; этот процесс сопровождается деперсонификацией группы. Неформальные механизмы и неписанные правила работают лишь до тех пор, пока группа остается “личностной”: т.е. существует контроль над гражданами и уважение к структурам, принимающим решения (совет старейшин или глава группы), однако в обоих случаях существует потребность согласования личных и общественных желаний. Индивиды склонны думать на короткую перспективу и о личной выгоде. Роль главы сообщества или формальных правил состоит в том, чтоб удостовериться, что личные желания и потребности согласуются с правилами, выгодными всей группе (или обществу); это достаточно просто сделать в маленьком сообществе, так как можно быстро и непосредственно получить обратную связь, отношения между членами группы личные, а коммуникация между теми, кто принимает решение, и теми, кто его исполняет, происходит почти без искажений (Ledeneva 2006, 2013; North 1990).

В более многочисленной группе ответственные за принятие решений выбираются (в тот или иной способ), притязая на то, что они представляют общество; однако даже в наилучшем случае механизмы обратной связи работают медленно и часто опосредованно. К тому же, избирательные механизмы и механизмы принятия решений допускают появление управителей, одобренных большинством, которые может быть не таким и большим. Если партия, победившая на выборах, набрала 30 или 40 процентов голосов избирателей, т.е. не представляет даже половины населения страны, то новый закон, принятый 51% парламентариев, потенциально оставляет за бортом 49% населения страны, что может равняться десяткам миллионов. Более того, последствия принятых законов совсем не обязательно благоприятствуют большинству населения (например, закон может быть основан на неверных оценках или предположениях), а неучтенное меньшинство, насчитывающее несколько миллионов, все же является довольно значительной величиной. Если допустить, что эти люди могут жить в одном географическом регионе или принадлежать к одному слою населения, то можно представить, каким значительным по ряду причин будет разрыв между государством и людьми.

Одна из причин — разница между тем, чего люди ожидают и тем, что они получают на самом деле. Это характерно для всех обществ, ведь личные желания, потребности и ожидания отличаются от того, что может обеспечить государство. Личное и общественное благо не обязательно пересекаются, к тому же существуют ограничения относительного того, что считается приемлимым (Davies and Polese 2015). С другой стороны, существует разница между обещаниями государства и тем, что оно в итоге делает; это можно связать с разницей между тем, что государство символически представляет и предоставляет и тем, что оно обеспечивает на самом деле. Как уже было показано, неформальность прорастает и

закрепляется в сферах, которыми государство не может или не хочет управлять (Polese et al. 2014; Davies and Polese 2015).

Другая причина — это качество регуляции и способность формальных правил ограничить неформальность несколькими сферами, наличие неформальности в которых не влияет значительно на государство. Неформальность существует и будет существовать во всех системах и обществах. Разница в том, какие неформальные правила превращаются в формальные и какие из них не вредят эффективности и продуктивности государственного управления. Можно предположить, что система, не имеющая формальных правил или где количество формальных правил сведено к минимуму, будет иметь высокий уровень неформальности, который снизится, как только будут выработаны формальные правила, призванные регулировать большинство аспектов общественной жизни. Однако существуют как минимум два исключения. Первое: зарегулированность может привести к возвращению неформальности, как отмечают крайние либералы, это согласуется с принципом, что слишком много чего-то равно его отсутствию. Второе же состоит в том, что регуляция “неправильных” сфер, когда люди считают, что эти сферы не должны регулироваться, также ведет к тому, что люди начинают снова полагаться на неформальные механизмы. Сколько средств может быть выделено на ту или иную сферу, зависит от возможностей государства и наличествующих ресурсов, ведь слишком большое внимание к одной сфере оттянет ресурсы от других. Если те сферы, о которых больше всего заботятся разработчики политик, не считаются гражданами приоритетными, то граждане могут самоорганизоваться и неформально их регулировать.

Неформальность и этика/конформность

Целый ряд недавних исследований неформальности был посвящен расхождению между индивидуальной и государственной этикой, а также последствиям такого несовпадения (STSS 2014; Wanner 2005). Более ранние работы рассматривали разницу в отношении к налогам (Williams and Martinez 2014), значение основных институциональных реформ (Aliyev 2014, 2015; Özcan, 2010), или же взаимоотношения между экономическими и этнорелигиозными аспектами (Mollica 2014). Насколько вероятно, что индивидуальная и государственная мораль будут совпадать в одном государстве? Согласно конструктивистской логике, это становится возможным только в том случае, если будут предприняты некоторые попытки по “образованию” граждан [в нужном направлении].

Моральные нормы формируются не только государственным нормотворчеством — существует также и религиозная, и социальная составляющая морали, которые ограничивают определенные действия. Осознание того, что конкретное действие прямо отразится на других, может иметь сдерживающий эффект, но, как в случае с политиками и потребностями, то, что может быть выгодным для индивида, не всегда является выгодным для государства, и наоборот, по крайней мере в короткой перспективе. Краткосрочное мышление или же просто недостаток уверенности в государстве, означает, что налоги воспринимаются как платежи, которые ты совершаешь, но при этом не понимаешь, когда же ждать благ взамен. Более богатые граждане могут рассматривать свои налоговые выплаты в качестве затрат (cost); люди, которые не доверяют государству (независимо от того, насколько обоснована их позиция), рассматривают налоги также и в качестве чистых расходов (net cost). Люди, которые рассчитывают, что получают отдачу от своих выплат, более склонны платить за услуги, даже если имеют возможность ускользнуть от таких платежей, в то время как люди, которые привыкли рассматривать выплаты за услуги только в качестве дополнительных трат, будут менее охотно исполнять правила (см. дилемму покупки билета на автобус в Polese 2009). Бови (Bovi 2004) показал эмпирически, что конформность достигается за счет сочетания позитивных (преимущества) и негативных (наказание) стимулов для граждан. Известны случаи, когда сообщества мешают государственным властям (полиции или некоторым другим институциям) выполнять свои обязанности, поскольку расценивают государство в качестве того, кто только забирает у них, а членов своего сообщества — которые с формальной государственной точки зрения являются преступниками — как своих благодетелей. Современные исследования отказываются от государственнического взгляда на индивидуальную этику и настаивают на том, что между индивидуальной, коллективной и государственной этиками (см. например: Van Schendel and Abrahams 2005, Wanner 2005 and Werner 2002), которые апеллируют к разным ценностям или даже системам ценностей, существуют противоречия.

В связи с этим, согласие граждан с формальными правилами, нормами и ценностями государства, к которому они принадлежат, зависит от того, видят ли они выгоду в таком поведении. Скотт (Scott 1976) подчеркивал, что существуют разные принципы, которые могут использовать слабые и сильные индивиды, и что бунт может быть объяснен через

ощущение несправедливости. Бурдьё (Bourdieu 1976), с другой стороны, предположил, что индивиды соглашаются с государственной этикой лишь пока считают ее удобной для себя.

Неформальные правила, формирование которых обусловлено организационными нуждами группы индивидов, сообщества или некоего большего целого, развивается из практических нужд, которые возникают в разные периоды времени и из необходимости отвечать на разные практические проблемы таким образом, который бы устраивал большинство сообщества. В маленьком сообществе, где практически каждый может переговорить с каждым, это происходит почти органически. Проблемы возникают тогда, когда существует несколько сообществ, которые обитают на общей территории и живут по разным правилам, входящим в конфликт между собой. Один из выходов — построение общей сущности, которая бы предлагала или навязывала основополагающие правила и таким образом позволяла всем быть равными. Впрочем, общая ошибка [подобных ситуаций] состоит в том, что такие правила игнорируют контекст, а следовательно, хоть и способны решать общие вопросы, не могут приемлимым образом разрешить повседневные проблемы одного или нескольких сообществ. Де Сото (De Soto 2002) довольно точно показал, почему капитализм не работает и не будет работать в тех странах, которые не смогли создать правила, которые являются основой для современного капитализма.

Если следовать всему вышесказанному, то мы приходим к гипотезе кубического арбуза. Неформальные организационные правила, как и арбуз в поле, будут сконструированы и внедрены в любом случае: будет ли существовать государство или некая общная сущность или нет. Но если мы хотим сделать арбуз кубическим, то нам следует использовать такую структуру, которая бы помогла этой ягоде вырасти в нужной нам форме. Если структура слишком жесткая, то арбуз не будет расти. Если же она будет слишком слабая, то он так и не получит нужную нам форму. Аналогично, успех администрирования, притязающего на управление определенной территорией или каким-то аспектом жизни, зависит от нашей возможности направить и согласовать неформальные правила с формальными. Или, что даст даже лучший результат, создать такие формальные правила, которые основаны на реальных потребностях (таких, которые люди считают реальными), принимая в расчет локальные правила и потенциальные конфликты, а также направляя неформальные правила так, чтобы они приводили к формальным, таким образом делая всех равными.

В случае государств, которые наследуют некоторые формальные правила извне, особенно для тех сфер управления, которые еще не развиты (а значит правила одалживаются из других систем и моделируются по образцу, чтобы закрыть вакуум управления по вопросам, которые нужно срочно решить), основная проблема состоит в том, что становится еще сложнее понять, как внедрить то или иное правило, если оно находится в конфликте с локальным этосом или обычаями, как показал Гилл (Gill 1998) в случае Индии. Возможность обеспечить конформность в конкретной ситуации зависит не только от возможности вознаграждать, наказывать, но и что не менее важно, выдвигать решения, которые бы устраивали людей в короткой перспективе. Радикальные изменения также возможны в средней перспективе, но люди для этого должны быть обучены и направлены, а не принуждены.

Неформальность и демократия

Вопрос, который мне часто задают, когда я агитирую за неформальность как способ управления, касается связи между неформальностью и “переходом к демократии”. Я должен на него ответить сейчас, так как этот ответ является важной частью моего основного тезиса. Неформальность не касается процесса перехода, который ведет нас к чему-то другому — неформальность и есть уже чем-то другим. Для начала, не существует достаточных доказательств, что демократия является некой финальной точкой или же единственной существенной предпосылкой хорошего управления. Во-вторых, неформальность вероятно является более демократичной, чем обычно предполагают, — мы можем это увидеть, если проанализируем происхождение и развитие неформальных практик.

В определенный момент времени, некая группа людей начинает применять неформальные практики. Если эти практики не причиняют прямого вреда другим людям, то общество не окажет им сильного сопротивления на неформальном уровне. Практики могут даже оставаться незаметными, если вовлеченных в них людей мало и, следовательно, они могут рассматриваться как несущественные для институций. Другая возможность состоит в том, что все большее количество людей будут считать эти практики полезными и будут все больше и больше их использовать, пока этот процесс не станет заметным для общества и государственных институций.

Как только государственные институции узнают о существовании [неформальной] практики, у них появляется выбор: формализовать ее или пресечь. Если пойти по пути

формализации, то неформальные практики дополняют спектр политических решений тем, что люди считают необходимым, что соответствует принципам демократии. Если же пойти по пути пресечения, возможны три развязки. Во-первых, государственные институции могут преуспеть и изжить практику, но это будет достигнуто за счет успешного использования негативных стимулов и способности убедить людей, что от практики лучше отказаться. В этом случае процесс изживания практики, скорее всего, подтолкнет к “диалогу” между институциями и людьми, к переговорам и принятию людьми нового порядка, что не противоречит демократическим процессам. Нейлор (1998) пишет, что еще не было такого черного рынка, на который бы смогли прекратить поставки, что люди найдут способ [обойти запрет], пока будет существовать желание это сделать. Это указывает на тот факт, что запрет сам по себе не является эффективным подходом. Если какая-то практика выходит из употребления, это происходит потому, что люди перестают в нее верить. Другой исход состоит в том, что людей не смогут убедить в необходимости отказаться от практики и они будут продолжать использовать ее, формально или неформально, привнося свой вклад в спорные моменты в политике, что тоже является способом начать диалог между гражданами и институциями. Возможно, в этом случае удастся найти связь между неформальными практиками, или между неформальными практиками и общественным движением, за счет которого можно будет успешно формализовать требование оставить практику в употреблении (Kevlihan 2013; Polese and Kevlihan 2015).

В заключение, стоит сказать, что термин “демократия” часто употребляется очень субъективно. Если мы одобряем, как управляется та или иная страна, или если говорим о стране, являющейся нашим союзником, мы будем хвалить успехи этой страны на ее пути к “демократии”, тогда как страна, воспринимаемая нами как враг, будет скорее всего классифицирована как недемократическая. Демократия стран, которые “делают нам одно маленькое одолжение”, будет обсуждаться без лишнего шума и не вызовет международного резонанса. Почти повсеместное признание демократии ценностью или достижением приводит к тому, что некоторые страны используют это слово в политическом дискурсе так, как им заблагорассудится, в позитивном или негативном ключе. Однако в связи с тем, что концепт демократии появился на Западе, существует тенденция измерять демократию западными критериями, которые провозглашаются универсальными. Итальянская и американская пиццы — это две большие разницы, но разве кто-то говорит американцам, что они едят “неправильную” пиццу? И португальцы, и бразильцы разговаривают на португальском языке, но в силу большей численности вторых, Бразилия производит больше текстов и музыки, нежели Португалия, родина португальского. И хоть язык и назван в честь страны-родительницы, большинство неологизмов появляются не в Португалии, а в Бразилии.

Где находится и где будет находиться неформальность (где мы найдем неформальность)

Мое предположение состоит в том, что неформальность является частью человеческого существования ровно в той же степени, что и социальность, а также другие качества, которые кажутся нам квазиуниверсальными. Ровно в той степени, в которой существуют попытки формализовать, регулировать, направить, контролировать и, если выразиться несколько иначе, ограничить силу человеческой агентности (Polese and Morris 2015), существует и реакция, которая вновь заявляет о силе неформальности. Даже в наиболее открытых и меритократических организациях вы будете иметь мало шансов на карьерное продвижение, если ваши руководители вас презирают; репутация на вашем рабочем месте прямо связана с вашей репутацией как личности и, как следствие, с возможностью того, что вашу работу оценят, а вас за проделанную работу будут уважать. Успех в ограничениях силы неформальности не следует измерять тем, сколько неформальности присутствует в системе, но скорее тем, где находится неформальность и как именно она проявляется. Любой человек, который выбирает себе подчиненных, выберет тех, кто ему нравится и с кем по его мнению он сможет найти общий язык. Он попытается взять “своих” людей, однако следует обратить внимание на важную деталь. Одно дело, если выбирают кого-то с худшими навыками среди квалифицированных кандидатов потому, что он вероятно обладает более позитивным мышлением или потому, что управленец видит другие преимущества. И совсем другое дело — полностью препятствовать рынку труда, не позволяя никому кроме твоих родственников занимать престижные позиции, — манера поведения, которая может разрушить организацию в долгой перспективе.

В этом случае мы также можем применить принцип кубического арбуза. Неформальность является частью каждого общества и роль публичной администрации, законов и инструкций состоит в том, чтобы не вредить ей. Их вмешательство может

направлять неформальность в те сферы жизни, которые либо не влияют на государственную эффективность, либо даже могут в определенной степени выиграть от неформальности, в то же время ограничивая силу, а также влияние агентности и личного выбора там, где они могут навредить в долгой перспективе.

Несмотря на это, сегодня неформальность играет роль козла отпущения, которого обвиняют во всех бедах, когда что-то не работает в переходных экономиках. Последние эмпирические исследования показали, что неформальность может быть ограничена рыночной конкуренцией, когда компании осознают, что кумовство является для них пагубным в долгой перспективе (Chavdarova 2015), что насильственные монополии сопротивляются [неформальности] с помощью формальных правил, хоть и оспариваются на неформальном уровне огромным числом акторов, которые не могут законно действовать в пространстве насильственной монополии, хотя фактически уже действуют в нем (Cieselewska 2014; Giordano 2014; Karajanen 2011, 2014), как показало несколько исследований пересечения границы (Mueller and Migglebrink 2011; 2014; Polese 2006, 2012; Sasunkevich 2014). Даже на примере публичного сектора, как и многих других, было показано, что неформальность может рассматриваться как причина, по которой система не терпит крах. Неформальные платежи врачам или учителям означают фактическую приватизацию, которая ограничивает «утечку мозгов» и дает возможность [государству] продолжать предоставлять общественные услуги (Polese 2006; see also Osipian 2014; Stan 2012; Stepurko et al 2013, 2014; Wamsiedel 2013; Jingqing 2015) или создать новую систему, которая была бы еще более погруженной в социальные отношения, чем предыдущая (Kovacs 2014; 2015). Неформальное несогласие с некоторыми политиками также может рассматриваться как причина, по которой последние не отвергаются населением на официальном и формальном уровне, но поддаются чему-то вроде логики «вы об этом не говорите публично, а я от вас не требую исполнения» (Rodgers 2007, 2007b), таким образом опять акцентируя внимание на значении агентности в структурах между государством и его гражданами (Polese 2010).

Утверждение функционалистов, что неформальность может встречаться чаще в системах с большим количеством бюрократии, является правдой только лишь отчасти. Я предполагаю, что некоторые виды неформальности зависят от состояния бюрократии, но неформальность как таковая присутствует всюду, приобретая разные формы и модальности в целом спектре разных ситуаций: от неформальных экономических практик и аж до массовых протестов (Polese and Kevlihan 2015).

Говоря по сути, неформальность является общественным инстинктом (выживания), она есть интуицией музыканта, творчеством обученного художника. Рациональность может привести нас только к ограниченным результатам (регулирования). Представьте, как кто-то говорит: вот до этого момента я добрался благодаря своим знаниям и умениям, но как дальше я сделал это — я не имею ни малейшего понятия. Этим «последним шажком» является неформальность и нам нужно еще очень много понять в том, как она функционирует, как уже больше десятилетия утверждает Леденева (Ledeneva 1998, 2006, 2013).

Неформальные практики присутствуют на востоке и на западе, севере и юге. Для того, чтобы их найти, не нужно далеко ходить. Только подумайте о бриллиантовом рынке в Антверпене, где можно расплатиться только наличными, о доверительных отношениях, регулирующих, кто и с кем работает на фондовой бирже, а также практики найма на работу в компаниях и университетах. Существуют общие правила, ограничивающие значение агентности и злоупотребление властью, но в то же время существует и запас субъективности, который используется и иногда растягивается вплоть до границ легальности. Формализация и зарегулированность также сделали более простым принятие допустимого, независимо от того, будет ли это рассматриваться как законное или нет (it seemed that “legal” and “licit” in the original English sentence were not in the right place. Thus, we translated the sentence as we felt was more in line with the author’s thoughts. Sorry if we misunderstood you). Непрозрачная финансовая деятельность и найм на работу, моббинг (психологическое давление на сотрудников на рабочем месте и их выдавливание с компании) и другие подобные практики не представляют собой проблемы, пока невозможно доказать в суде, что они были незаконными. Этих вещей можно было бы избежать, хоть и с неким риском высокой субъективности, просто за счет большего и сильнеешего социального контроля. Задача государства или же управленческого органа не состоит в том, чтобы ограничить неформальность, а скорее в том, чтобы ограничить ее определенными сферами, которые не имеют формального отношения или почти не имеют такового к принятию решений, эффективности или функционированию определенных систем. Неформальность

как таковая не приносит вреда, но в определенных ситуациях и случаях может быть бесполезной.

Выводы

Складывается впечатление, что в большинстве стран, которые стремятся к международному признанию, повышению своего престижа на международной арене или просто желают получить помощь в своем развитии, существует популярное предположение, что правильные реформы — а именно те, которые по имеющимся данным успешно были реализованы в другой стране или основаны на веских теоретических допущениях, — приведут к таким же позитивным результатам. Такой подход игнорирует микро- и макророль агентности в формировании политик. Даже если предположить, что “идеальная стратегия” будет принята, она все еще должна быть утверждена политически (то есть, политические элиты должны увидеть преимущества ее реализации), спущена институциям, которые должны ее адаптировать, а после — государственным органам, ответственным за имплементацию. Это не всегда берут во внимание исследователи и аналитики, что приводит к недооценке, или даже игнорированию роли разрушительных факторов в имплементации разных политик.

Действительно, ответственность за то, что некоторые страны в своем развитии и политиках не соответствуют стандартам, которых от них требуют международные акторы, слишком часто связывают с политическими элитами, коррупцией или несостоятельностью местных властей, а не с потенциальным конфликтом между этими стандартами и местными устоями и обычаями. К тому же, существуют общие представления о том, что хорошее государственное управление идет в ногу с объективностью, беспристрастностью и открытостью, считая таким образом неформальность автоматически чем-то вредным. Разрушение неформальных связей, таким образом, рассматривается как *sine qua non* способ достичь лучшего управления в стране.

Хоть эта гипотеза, по крайней мере в некоторых случаях, и стоит внимания, в то же время она несет риск, характерный для большинства крестовых походов на неформальность: неспособность дифференцировать неформальность. Под дифференциацией я имею в виду способность или желание отличить “хорошую” (не вредную или даже полезную) от “плохой” (вредной) неформальности. Подобное различие, в свою очередь, помогает сформировать понятную идею о том, с какими обычаями и паттернами стоит бороться, а какие — игнорировать, помогая таким образом оптимизировать ресурсы и усилия в стратегии развития.

Основываясь на вышеприведенных идеях, эта статья является попыткой обсудить взаимоотношения между неформальностью и рядом элементов, присутствующих в большинстве современных государств: взаимодействие с формальными правилами, желание граждан соблюдать эти формальные правила и то, где неформальность становится заметной и начинает влиять на принятие политических решений. Далее, я коротко объяснил, почему, если не всегда, то в некоторых случаях, отношения неформальности с некоторыми нынешними ориентирами современного не-веберианского государства должны быть пересмотрены и по возможности реконцептуализированы. Я, однако, не ставил своей целью борьбу с современными анти-коррупционными движениями и институциями, а также попытками улучшить управление государством. Я не ставил себе за цель порицать их всех как бесполезных. Я хотел лучше понять, как неформальность влияет на общество, несмотря на то клеймо, которое обычно на нее ставят. Неформальные практики существуют и будут существовать в будущем, выполняя интегративную функцию в обществе и государстве, а значит нет смысла делать попытки уничтожить их. Однако можно понять неформальность и направить ее проявления в те сферы, которые являются недостаточно урегулированными или же те области, где инициатива граждан будет полезной. Я бы хотел предположить, что в некоторых случаях неформальность является одним из основных условий для создания активного гражданского общества. Одна из моих следующих статей будет посвящена разработке этой гипотезы.

Литература

1. Aliyev, H. (2014). The Effects of Saakashvili's Era Reforms on Informal Practices in the Republic of Georgia. *Studies of Transition States and Societies*, 6(1), 19-33.
2. Aliyev (2015) *Institutional Transformation and Informality in Azerbaijan and Georgia* in Morris, J. and A. Polese (eds) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. London: Palgrave

3. Annist (2015) Formal crutches for broken sociality, in Morris, J. and A. Polese (eds) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. London: Palgrave
4. Bovi, M. 2003. The Nature of the Underground Economy-Some Evidence from OECD Countries. *JIIDT* 7:60-70.
5. Bourdieu, P. (1976) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
6. B. Bruns and J. Miggelbring (eds.) (2012) *Subverting Borders: Doing Research on Smuggling and Small-Scale Trade*, Leipzig: VS Verlag
7. Bruns, B., Miggelbring, J. and K. Müller (2011) Smuggling and small-scale trade as part of informal economic practices, *International journal of sociology and social policy*/ 31 (11/12): 664 - 680
8. Carothers, T. (2002) 'The End of the Transition Paradigm', *Journal of Democracy* 13(1): 5–21.
9. Chavdarova, T (2015) Perceptions vs. Practices: Nepotism in Small Businesses in Bulgaria, in Morris, J. and A. Polese (eds) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. London: Palgrave
10. Cieselewska, A. (2014) From shuttle trader to businesswomen: the informal bazaar economy in Kyrgyzstan. In Morris, J. and Polese, A. (eds.). 2014. *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London and New York Routledge, 121-134
11. Danielson, A. (2015) Field notes on informality's culture of ubiquity: Recognition and symbolic power within informal economic practices in Kosovo, in Morris J. and Polese, A. (eds.) (2015) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Palgrave
12. Davies, T. and A. Polese (2015) "Informality and Survival in Ukraine's Nuclear Landscape: Living with the Risks of Chernobyl" *Journal of Eurasian Studies*,
13. De Soto, H. 2000. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York: Basic Books.
14. Gibson-Graham. 1996. *The End Of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell Publishers
15. Gibson-Graham, J. K. (2008) 'Diverse Economies: Performative Practices for "Other Worlds"', *Progress in Human Geography*, 32(5): 613–32.
16. Gill, S. 1998. *The Pathology of Corruption*. New Delhi: HarperCollins Publishers India.
17. Giordano, C. and N. Hayoz (eds.) (2014) *Informality in Eastern Europe: Structures, Political Cultures and Social Practices*, Bern: Peter Lang
18. Granovetter, M. (2007) The social construction of corruption. In: Nee V and Swedberg R (eds) *On Capitalism*. Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 152–172.
19. Granovetter, M. (1984) Economic Actions and Social Structures: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology* 91(3): 481-510
20. Gudeman, S. 2001. *The anthropology of economy: Community, market and culture*. Malden, MA and Oxford: Blackwell Publishers.
21. Helmke, G. and S. Levitsky (2004) Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics* 2(4): 725-740
22. Hann C (2010) Moral economy. In: Hart K, Laville J-L and Cattani AD (eds) *The Human Economy*. Polity: Cambridge, and Malden, pp. 187–199.
23. Hann, C. and K. Hart (Eds), 2009 *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge University Press, Cambridge
24. Harboe, I. (2015) Fighting the shadows Lithuania's informal workers and the financial crisis. In Morris J. and Polese, A. (eds.) (2015) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Palgrave
25. Harboe, I. (2015) Grey Zones of Welfare, *Journal of Eurasian Studies* 6(1)
26. Hart, K. (1973) 'Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana',
27. *Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
28. Henig, D and Makovicky, N (2014) *Economies of Favour After Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
29. Humphrey, C. 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
30. ILO (1972) *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*. Geneva: ILO
31. Isaacs, R. (2011) *Party system formation in Kazakhstan: Between formal and informal politics*. London: Routledge.
32. Isaacs, R. (2013) 'Bringing the "Formal" Back in: Nur Otan, Informal Networks, and the Countering of Elite Instability in Kazakhstan', *Europe-Asia Studies* 65(6).

33. Institute of Development Studies . *An Upside-down View of Governance*. London: Institute of Development Studies, 2010
34. Yang, J. (2015) Governing informal payments in healthcare: lessons from China
35. Kovács, B. 2014. Nannies and Informality in Romanian Local Childcare Markets. In Morris, J. and Polese, A. (eds.). 2014. *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London and New York Routledge.
36. Kovacs, B. (2015) Managing access to full-time public daycare and preschool services in Romania: Planfulness, cream-skimming and 'interventions', *Journal of Eurasian Studies* 6(1)
37. Karajänen, D. (2011) *Tracing Informal and Illicit Flows after Socialism: A Micro-Commodity Supply Chain Analysis in the Slovak Republic*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(11/12): 648-663.
38. Karajänen, D. (2014) *When is an Illicit Taxi Driver More than a Taxi Driver? Case Studies from Transit and Trucking in Post-socialist Slovakia*, in Jeremy Morris and Abel Polese (eds.), *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London: Routledge.
39. Kevlihan, R. (2013) *Aid, Insurgencies and Conflict Transformation, When Greed is Good*. New York: Routledge
40. Koutkova, K. (2015) The importance of having štela: Reproduction of informality in the democratization sector in Bosnia. In Morris J. and Polese, A. (eds.) (2015) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Palgrave
41. Ledeneva, A. 1998. *Russia's Economy of Favours: "Blat", Networking and Informal Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
42. Ledeneva, A. 2006. *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Ithaca, N.Y: Cornell University Press.
43. Ledeneva, A. (2013) *Can Russia Modernise: Sistema, Power Networks and Informal Governance*, Cambridge: Cambridge University Press.
44. Leff NH (1964) Economic development through bureaucratic corruption. *American Behavioural Scientist* 3(8): 8–14.
45. Miller W. L. , A. B. Grodeland and T. Y. Koshechkina. 2001. *A Culture of Corruption? Coping with Government in Postcommunist Europe*. Budapest: Central European University Press.
46. Millington, A., M. Eberhardt and B. Wilkinson. 2005. Gift Giving, Guanxi and Illicit Payments in Buyer-Supplier Relations in China: Analysing the Experience of UK Companies. *Journal of Business Ethics* 57 (3): 255-268.
47. Misztal, B.A. (2000) *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*. Routledge, London.
48. Mollica, M. (2014). A Post-War Paradox of Informality in South Lebanon: Rebuilding Houses or Destroying Legitimacy? *Studies of Transition States and Societies* 6(1), 34-49
49. Morris, J. (2012) 'Unruly Entrepreneurs: Russian Worker Responses to Insecure Formal Employment', *Global Labour Journal* 3(2): 217–36. Online. Available: <<http://digitalcommons.mcmaster.ca/globallabour/vol3/iss2/2>> (accessed 31 March 2013).
50. Morris, J. and A. Polese (2015) "Informal Health and Education Sector Payments in Russian and Ukrainian Cities: Structuring Welfare From Below" *European Urban and Regional Studies* <http://eur.sagepub.com/content/early/2014/03/30/0969776414522081.abstract>
51. Morris J. and Polese, A. (eds.) (2015) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. Palgrave
52. Morris, J. and Polese, A. (eds.) (2014) *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London and New York: Routledge
53. North, D. C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, New York: Cambridge University Press
54. Ó Beacháin, D., V. Sheridan and S. Stan (eds.) (2012) *Life in Post-Communist Eastern Europe After EU Membership*. London: Routledge.
55. Polese, A. and J. Morris (2015) "Quo Vadis Informality?", in Morris, J. and A. Polese (eds.) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks*. London: Palgrave
56. Morris, J. and A. Polese (2014) "Introduction: Informality – Enduring Practices, Entwined Livelihoods" in Morris, J. and A. Polese (eds.) *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London and New York: Routledge
57. Morris, J. and Polese, A. (eds.). 2014. *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London and New York Routledge.
58. Morris, J. and A. Polese. 2014b. Informal Health and Education Sector Payments in Russian and Ukrainian Cities: Structuring Welfare From Below" *European Urban and Regional Studies* (forthcoming)

59. Morris, J. (2011). Socially embedded workers at the nexus of diverse work in Russia: an ethnography of blue-collar informalization. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(11/12), 619–631.
60. Morris, J. 2013. Beyond coping? Alternatives to consumption within a social network of Russian Workers. *Ethnography* 14 (1): 85-103.
61. Morris, J. 2012. 'Unruly Entrepreneurs: Russian Worker Responses to Insecure Formal Employment', *Global Labour Journal* 3 (2): 217-236
62. Müller, K and Miggelbrink, Judith (2014) 'The glove compartment half-full of letters' - informality and cross-border trade at the edge of the Schengen Area" in Morris, J. and A. Polese (eds.) *The informal post-socialist economy : embedded practices and livelihoods*. New York : Routledge, 152 - 164
63. Naylor, R. (2005) *Wages of Crime: Black Markets, Illegal Finance, and the Underworld Economy*. Ithaca NY: Cornell University Press
64. Özcan, G.B. (2010) *Building States and Markets: Enterprise Development in Central Asia*, Palgrave Macmillan.
65. Osipian AL (2012) Education corruption, reform, and growth: case of post-Soviet Russia. *Journal of Eurasian Studies* 3(1): 20–29.
66. Palmier L (1983) Bureaucratic corruption and its remedies. In: Clark M (ed.) *Corruption: Causes, Consequences and Control*. New York: St. Martin's Press, pp. 207– 220.
67. Parry, J. and M. Bloch (eds). 1989. *Money and the Morality of Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
68. Polese, A. and R. Kevlihan (2015) Locating insurgency, informality and social movements on a spectrum: is there a theory linking them all?
69. Polese, A. and J. Morris (2015) "My name is legion. The Resilience and Endurance of Informality Beyond, or in Spite of, the State", in Morris, J. and A. Polese (eds.) *Informality in Post-Socialism*. London: Palgrave (forthcoming)
70. Polese, A., J. Morris and O. Seliverstova (2014) Informality and Policy Making: Evidence from Post-Socialist Spaces. Paper presented at the XVIII ISA World Congress of Sociology: Facing and Unequal World. Yokohama 13-19 July 2014
71. Polese, A. J. Morris, B. Kovacs, I. Harboe (2014) "'Welfare states' in Central and Eastern Europe: Where Informality fits in", *Journal of Contemporary European Studies* 22(2): 184-198
72. Polese, A. (2014) Informal Payments in Ukrainian Hospitals: on the Boundary between Informal Payments, Gifts and Bribes, *Anthropological Forum* 24(4): 381-395
73. Polese, A., J. Morris, B. Kovacs (2015) "The Failure and Future of the Welfare state in Post-socialism", *Journal of Eurasian Studies*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.euras.2014.11.001>
74. Polese A. and A. Prigarin (2013) "On the Persistence of Bazaars in the newly Capitalist World: Reflections from Odessa", *Anthropology of East Europe Review* 32(2): 110-136
75. Polese, A. (2012) "Who has the right to forbid and who to trade? Making sense of illegality on the Polish-Ukrainian border " in B. Bruns and J. Miggelbrink (eds.) *Subverting Borders: Doing Research on Smuggling and Small-Scale Trade*, Leipzig: VS Verlag
76. Polese, A. and P. Rodgers (2011) "Surviving Post-Socialism: The Role of Informal Economic Practices", *International Journal of Sociology and Social Policy* 31(11/12): 612-618
77. Polese, A. (2010) "The formal and the informal: Exploring 'Ukrainian' Education in Ukraine, Scenes from Odessa", *Comparative Education* 46(1): 45-62
78. Polese, A. (2009) "Informal networks and illegal actions in the former Soviet spaces: the case of Ukraine" Paper presented at the Workshop: Gouverner le local a l'est de l'Europe, Centre Marc Bloch, Berlin, 26-27 November 2009
79. Polese, A. (2008) "'If I Receive it, it is a Gift; if I Demand it, then it is a Bribe' on the Local Meaning of Economic Transactions in Post-soviet Ukraine" *Anthropology in Action* 15(3): 47-60
80. Polese, A. 2013. Drinking with Vova: a Ukrainian Entrepreneur between Informality and Illegality, in Morris and Polese (eds.) *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. London and New York: Routledge.
81. Polese, A. and P. Rodgers. 2011. Surviving Post-Socialism: The Role of Informal Economic Practices, *International Journal of Sociology and Social Policy* 31(11/12): 612-618.
82. Polese, A. 2009. "The Guest at the Dining Table: Economic Transition and the Reshaping of Hospitality, Reflections from Batumi and Odessa", *Anthropology of East Europe Review* 27(1): 65-77.
83. Polese, A. 2008. 'If I Receive it, it is a Gift; if I Demand it, then it is a Bribe' on the Local Meaning of Economic Transactions in Post-soviet Ukraine, *Anthropology in Action* 15(3): 47-60.
84. Polese, A. (2009) "A post-Soviet syndrome: the state is public, the private sector is private...the public sector is? " Working Paper, University of Poznan Adam Mickiewicz

85. Polese, A. 2006a. Border Crossing as a Daily Strategy of Post Soviet Survival: the Odessa-Chisinau Elektrichka. *Eastern European Anthropology Review* 24(1): 28-37.
86. Polese, A. 2006b. Paying for a Free Education, *Transitions Online* (7 August).
87. Rasanayagam, J. 2011. Informal Economy in an Informal State in Surviving Post-Socialism, *International Journal of Sociology and Social Policy* 15(11/12): 681-696.
88. Rodgers, P. (2007). Compliances or contradiction? Teaching 'history' in the 'New' Ukraine. A view from Ukraine's eastern borderlands. *Europe-Asia Studies*, 59(3) 501-517.
89. Rodgers, P. (2008), *Nation, region and history in post-communist transitions. Identity politics in Ukraine 1991-2006, Soviet and Post Soviet Politics and Society Series*. Ibidem: Stuttgart.
90. Routh, S. (2011) 'Building Informal Workers Agenda: Imagining "Informal Employment" in Conceptual Resolution of "Informality"', *Global Labour Journal* 2(3): 208–27. Online. Available: <<http://digitalcommons.mcmaster.ca/globallabour/vol2/iss3/3>> (accessed 31 March 2013).
91. Rose-Ackerman, S. 1999. *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
92. Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A study in political economy*. New York: Academic Press.
93. Round, J., Williams, C.C. and Rodgers, P. 2010. Coping with the social costs of 'transition': everyday life in post-Soviet Russia and Ukraine, *European Urban and Regional Studies* 17(2): 183-196.
94. Sasunkevich, O. (2014) Business as Casual': Shuttle Trade on the Belarus-Lithuania Border. In Morris, J. and Polese, A. (eds.). 2014. *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London and New York Routledge.
95. Sayfutdinova, L. (2015) Negotiating welfare with the informalizing state: Formal and informal practices among engineers in post-Soviet Azerbaijan, *Journal of Eurasian Studies* 6(1)
96. Scott JC (1976) *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven, CT; London: Yale University Press.
97. Scott, J. C. (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven and London: Yale University Press.
98. Smith A. and Stenning A. (2006) Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography* 30 (2): 190-213.
99. Stan, S. 2012. Neither Commodities nor Gifts: Post-Socialist Informal Exchanges in the Romanian Healthcare System. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 18(1): 65-82
100. Shleifer, A. and R. Vishny 1993. Corruption, *The Quarterly Journal of Economics* 93(3): 599-617.
101. Stepurko, T. and Pavlova, M. and Gryga, I. and Groot, W. 2013. Informal payments for health care services – Corruption or gratitude? A study on public attitudes, perceptions and opinions in six Central and Eastern European countries. *Communist and Post-Communist Studies* 46(4): 419-431.
102. Stepurko, T. and Pavlova, M. and Gryga, I. and Groot, W. Informal payments for health care services: the case of Lithuania, Poland and Ukraine, *Journal of Eurasian Studies* (forthcoming).
103. Stieglitz, J. (2002) *Globalisation and Its Discontents*. New York: Penguin.
104. STSS (2014) Individual and state morality: what if they do not overlap, *Studies of Transition States and Societies* 6(1): 1-2
105. Temple, P. and G. Petrov 2004. Corruption in Higher Education: Some Findings from the States of the Former Soviet Union. *Higher Education Management and Policy* 16(1): 83-99.
106. Thomas, N. 1991. *Entangled Objects: Exchange, Material Culture and Colonialism in the Pacific*. Cambridge MA and London: Harvard University Press.
107. Urinboyev, R., and M. Svensson. 2013. Living law, legal pluralism and corruption in post-Soviet Uzbekistan. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 45 (3): 372 –390.
108. Urinboyev, Rustamjon, and Måns Svensson. 2013. "Corruption in a Culture of Money: Understanding Social Norms in Post-Soviet Uzbekistan." In *Social and Legal Norms*, edited by Matthias Baier, 267–84. Farnham: Ashgate.
109. Urinboyev, Rustamjon, and Måns Svensson. 2014. "Rethinking Corruption in Post-Soviet Uzbekistan: Ethnography of 'Living Law.'" In *Eugen Ehrlich's Sociology of Law*, edited by Knut Papendorf, Stefan Machura, and Anne Hellum, 207–38. Zürich/Berlin: LIT Verlag.
110. van Schendel, W. and I. Abraham (eds). 2005. *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization*. Bloomington: Indiana University Press.
111. Wamsiedel, Marius. (2013) Non-monetary informal practices and their concealment in a Romanian hospital. Conference paper "Informal practices and structures in Eastern Europe and Central Asia", Fribourg (November 23); organised by The University of Fribourg (Switzerland)

112. Wanner, C. 2005. Money, Morality and New Forms of Exchange in Postsocialist Ukraine, *Ethnos* 70(4): 515-537.
113. Werner, C. 2002. Gifts, Bribes and Development in Post-Soviet Kazakhstan, in *Economic Development: an Anthropological Approach* edited by J. H. Cohen and N. Dannhaeuser Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press: 183-208.
114. White, R. and C. Williams (2014) Anarchist economic practices in a 'capitalist' society: Some implications for organisation and the future of work, *Ephemera* 14(1): 951-975
115. Williams, C.C. 2005. *A Commodified World? mapping the limits of capitalism*, Zed: London.
116. Williams, C.C., Nadin, S. and Rodgers, P. (2011) 'Beyond a "varieties of capitalism" approach in Central and Eastern Europe: Some lessons from Ukraine' *Employee Relations* 33(4): 413-27.
117. Williams, C., & Martinez, A. (2014). Explaining cross-national variations in tax morality in the European Union: an exploratory analysis. *Studies of Transition States and Societies* 6(1), 5-18.
118. Williamson, Claudia R. "Informal institutions rule: institutional arrangements and economic performance ." *Public Choice*, 139, 2009 : 371-387.
119. Yalçın-Heckmann, L. 2014. Informal Economy Writ Large and Small: From Azerbaijani Herb Traders to Moscow Shop Owners. In Morris, J. and Polese, A. (eds.). 2014. *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, London and New York Routledge.

УДК 303.7:159.942

ЛИНЕЙНЫЙ И НЕЛИНЕЙНЫЙ РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ВОСПРИЯТИЯ ЛИЧНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СТРАНАХ МИРА)

Бова А. А.

*кандидат социологических наук, старший научный сотрудник,
начальник научно-исследовательского отдела,
Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины*

У статті використовуються методи виявлення залежності сприйняття особистої безпеки від рівня вбивств, Індексу людського розвитку, довіри до уряду і людям на основі різних предикативних моделей: лінійної регресії, поліноміальної регресії, регресії з нелінійними компонентами, лінійні регресійні моделі на побудованому регресійному дереві. Докладний

аналіз дає змогу виявити найбільш інформативні незалежні змінні, домогтися збільшення точності моделі, виявити закономірності, характерні як для вибірки в цілому, так і окремих підгрупах, поліпшити інтерпретацію змістовних висновків. Емпіричною базою дослідження служать узагальнені результати Всесвітнього опитування Геллапа 2011 р. і матеріали Доповіді про людський розвиток 2013 ООН за 115 країнами світу.

Ключові слова: сприйняття особистої безпеки, крос-національні дослідження, регресійний аналіз, нелінійний регресійний аналіз, регресійні дерева.

В статті використовуються методи виявлення залежності сприйняття особистої безпеки від рівня вбивств, Індекса людського розвитку, довіри до уряду та до людей на основі різних предиктивних моделей: лінійної регресії, поліноміальної регресії, регресії з нелінійними компонентами, лінійних регресій на побудованому регресійному дереві. Детальний аналіз дозволяє виявити найбільш інформативні незалежні змінні, досягти збільшення точності моделі, виявити закономірності, характерні як для вибірки в цілому, так і окремих підгруп, поліпшити інтерпретацію суттєвих висновків. Емпіричною базою дослідження служать узагальнені результати Всесвітнього опитування Геллапа 2011 г. і матеріали Доклада ООН про людський розвиток 2013 по 115 країнам світу.

Ключевые слова: восприятие личной безопасности, кросс-национальные исследования, регрессионный анализ, нелинейный регрессионный анализ, регрессионные деревья.

In the article it is used methods of detection of dependence of perception of a personal safety from level of homicides, human development and trust to the government on the basis of various predictive models: linear regression analysis, polynomial regression, regression with nonlinear components, linear regression models on regression tree induction. The detailed analysis allows to reveal the most informative independent variables, to achieve increase in accuracy of model, to reveal regularities, characteristic as for selection as a whole, and separate subgroups, to improve interpretation of substantial conclusions. As empirical base of research the generalised results of Gallup World Poll 2011 and materials of the Human Development Report 2013 United Nations on 115 countries of the world has been served.

Key words: perception of personal safety, cross-national research, linear regression analysis, nonlinear regression analysis, regression trees.

Используемый в современной социологии для подтверждения теоретических положений регрессионный анализ, как правило, фиксирует линейные связи и обладает относительно небольшой точностью. Не всегда эффекты, достигнутые в одном исследовании, можно повторить на других выборках. Наряду с классической регрессией по методу наименьших квадратов, а также структурным моделированием массовому пользователю доступны разнообразные дружественные реализации машинного обучения (*Machine Learning*), позволяющие работать в условиях теоретической неопределенности, нелинейности взаимосвязей, большого числа наблюдений и переменных.

В научной литературе отмечается, что предсказательные модели по-разному используют эмпирические данные. В общем виде *глобальные модели* (нелинейный регрессионный анализ, искусственные нейронные сети) строятся для всей выборки, *частично-глобальные* (деревья решений, адаптивная регрессия) интегрируют частные закономерности в единое целое, *локальные модели* (метод ближайших соседей, локально-взвешенная регрессия) – используют часть выборки. В случае нелинейного многопараметрического решения содержательное объяснение связи затруднительно, однако можно указать на значимость переменных, представить на графике изменение значений отклика от значений регрессоров.

Улучшить информативность модели и точность прогноза может, в частности, устранение аномалий в данных, учет значимых эффектов взаимодействия, селекция нелинейных моделей, использование кусочных функций – построение регрессионного уравнения, релевантного для определенного интервала (сегмента), границы которого определяются точками разрыва, где меняется его вид. Ансамбли моделей придают еще большую точность и устойчивость результатам машинного обучения.

Целью статьи является сравнение некоторых видов регрессионных зависимостей с точки зрения точности прогнозирования и информативности для социального исследователя (на примере изучения восприятия личной безопасности). При этом использовались различные реализации алгоритмов и программы, в том числе пробные версии пакетов *SPSS, AMOS, STATISTICA*.

Автор предлагает в общем виде такие этапы регрессионного анализа, которые могут быть применимы к большому классу исследовательских задач:

1. Проверка базовых предположений регрессионного анализа, выявление аномалий в данных, их нивелирование, а при достаточно большом объеме выборки – устранение необычных наблюдений. При наличии аномальных значений наблюдений в зависимой переменной, регрессорах или всей системы переменных, включенных в анализ, рекомендуется использовать робастные методы оценки параметров.

2. Графическое отражение схемы влияний, тестирование переменных в роли модераторов и медиаторов, моделирование структурными уравнениями для уточнения или подтверждения теоретических положений, оценка полного, прямого и косвенного влияния переменных.

3. Выбор и последующая интерпретация обобщенной регрессионной модели, символьной регрессии (перебор суперпозиций функций) и нейросетевых алгоритмов, выявляющих форму связи и определяющих неизвестные параметры уравнения, что позволяет проверять большее количество статистических моделей и увеличивает точность прогнозирования.

4. Построение регрессионного уравнения для одной или одновременно нескольких зависимых переменных с проецированием данных в пространство меньшей размерности (метод частичных наименьших квадратов), что целесообразно использовать при большом количестве регрессоров в условиях их мультиколлинеарности. Для решения последней проблемы также применяется метод лассо, метод эластичной сети и гребневая регрессия.

5. Построение регрессионного уравнения на интервалах независимой переменной, кластерах, латентных классах или набора регрессионных уравнений в листьях деревьев решений. Подмножества могут выбираться исходя из содержательных соображений, например, по квантилям, или формально-математических критериев.

6. Сравнение точности полученных моделей (детерминационная составляющая, ошибка прогноза), их содержательная интерпретация.

Эмпирическими данными служили результаты Всемирного опроса Гэллапа (за 2007–2011 гг.), значения коэффициента убийств (за 2004–2011 гг.) и интегрального Индекса человеческого развития (2012 г.), содержащиеся в Докладе о человеческом развитии 2013 (N=115 стран) [1, с. 144–147, с. 174–177]. Модели валидизированы на частично обновленных для 116 стран данных, опубликованных в рамках Программы развития ООН в 2014 г. [2, р. 160–163, р. 204–207, р. 220–223]. Показатели определялись таким образом:

Восприятие безопасности (personal safety – PS) – процент респондентов, ответивших «да» на вопрос: «Чувствуете ли вы себя в безопасности, когда прогуливаетесь в одиночестве ночью в городе или районе, в котором вы живете?».

Индекс человеческого развития (Human development index – HDI) – комбинированный индекс, измеряющий среднюю величину достижений в трех основных измерениях человеческого развития: здоровье и долголетие, знания и достойные условия жизни.

Доверие к правительству страны (trust in national government – TNG) – процент респондентов, ответивших «да» на вопрос: «Доверяете ли вы правительству вашей страны?».

Доверие к людям (trust in other people – TP) – процент респондентов, ответивших «да» на вопрос: «В целом, считаете ли вы, что большинству людей можно доверять, или вы считаете, что следует проявлять осторожность, имея дело с людьми?».

Коэффициент убийств (homicide rate – HR) – число умышленных убийств, т. е. смертей, незаконно причиненных человеку другим человеком, в пересчете на 100 тыс. чел.

Согласно усредненным данным доклада показатель ощущения безопасности человека, прогуливающегося в одиночестве ночью в местности проживания, выше в странах со средним и очень высоким уровнем человеческого развития – соответственно 73,4 % и 68,4 %, по сравнению со странами с высоким (47,6 %) и низким (57,4 %) уровнем человеческого развития. Показатель доверия к национальному правительству выше в странах с низким уровнем человеческого развития (50,8 %), чем в странах с очень высоким уровнем человеческого развития (38,1 %). В странах с низкими [0,304; 0,534] и высокими [0,712; 0,796] значениями Индекса человеческого развития коэффициенты убийств составляют 14,6 и 13,0 случаев на 100 тыс. населения, а в странах со средним [0,536; 0,710] и очень высоким [0,805; 0,955] уровнем человеческого развития – соответственно 3,9, и 2,1 случаев.

Доля тех, кто чувствует себя ночью в безопасности на улице, в среднем по выборке составляет 60 %, а в Украине – 48 %. Deskриптивные статистики свидетельствуют о значительной неоднородности информации. Так, коэффициент вариации для HR составляет 138 %, TP – 49 %, TNG – 39 %, HDI – 27 %, PS – 26 %. Наиболее неравномерное распределение имеет коэффициент убийств с минимальным значением 0,2 случая на 100 тыс., максимальным – 91,6, средним – 10,5, медианой – 4,2, значением первого квартиля – 1,6 и третьего – 14,7. Значительный разброс данных может быть обусловлен, с одной

стороны, как разными подходами к учету этого вида преступления, так и массовыми смертями в период войн и гражданских конфликтов, с другой – недооценкой этого вида преступлений в развивающихся странах.

Существуют разнообразные способы выявления аномальных значений в данных. На основе Z-критерия определены резко выделяющиеся значения переменной *HR*: Гондурас (91,6), Сальвадор (69,2), Кот-д'Ивуар (56,9), Венесуэла (45,1); переменной *TP* – Дания (60 %), Финляндия (58 %), Марокко (58 %), Швеция (55 %), Джибути (55 %); переменной *TNG* – Руанда (96 %), Камбоджа (90 %), Таджикистан (89 %), Катар (89 %), Румыния (12 %), Латвия (11 %); переменной *HDI* – Нигер (0,304) и Конго (0,304); переменной *PS* – Руанда (92 %) и Грузия (91 %).

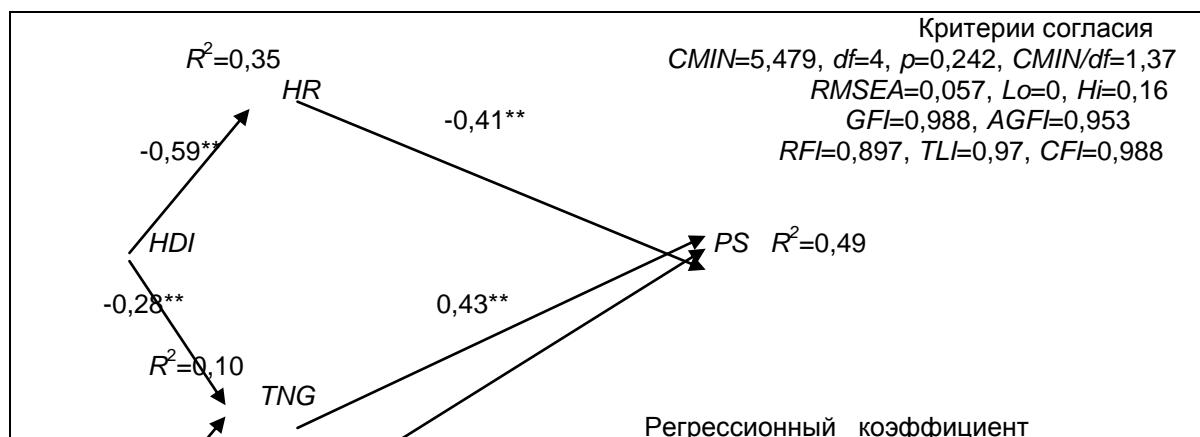
Корреляционный анализ обнаруживает положительную статистически значимую связь между долей людей, которые чувствуют себя в безопасности в ночное время с долей респондентов, которые доверяют правительству (0,4) и людям (0,43), Индексом человеческого развития (0,2) и отрицательную связь с коэффициентом убийств (-0,4).

При сравнении адекватности модели данным будем использовать квадрат коэффициента корреляции Пирсона наблюдаемых значений с предсказанными по модели, возведенный в квадрат (R^2). Для *линейной регрессионной модели* с оценкой параметров по методу наименьших квадратов коэффициент множественной детерминации составляет 0,44 (на проверочной выборке – 0,14).

$$\hat{PS} = 27,4 - 0,31HR + 0,32TNG + 0,41TP + 14,8HDI \quad (1)$$

Исходя из значений коэффициентов в стандартизованном масштабе, наибольший вклад в модель вносит колебания уровней доверия населения к национальному правительству (0,39) и людям (0,30), коэффициент убийств (-0,29) и, наконец, Индекс человеческого развития (0,17). Интерпретация направления связи коэффициентов регрессии аналогична коэффициентам корреляции. После удаления из выборки 6 объектов с необычными остатками (Грузия, Словения, Уругвай, Гондурас, Ботсвана, Афганистан) отмечается, при сохранении характера связи, увеличение значения коэффициента детерминации ($R^2=0,52$).

Проверка и уточнение теоретических предположений с помощью системы *линейных уравнений с путевыми коэффициентами*, безусловно, является стандартом в количественных социологических исследованиях. Для нашей выборки стран значение многомерного эксцесса составляет 10,2 при критическом значении 6,5, что свидетельствует о большой крутизне распределения по сравнению с нормальным. Оценка модели по асимптотическому непараметрическому критерию и оценки адекватности, позволяют принять нулевую гипотезу о соответствии данных теоретической схеме

0,15*	0,31**	статистически значимо отличается от нуля на уровне статистической значимости: ** $\alpha=0,01$, * $\alpha=0,05$
<i>TP</i>		
Схема влияний факторов на восприятие личной безопасности в виде стандартизированных регрессионных коэффициентов		

Примечание. *SMIN* – минимальное значение расхождения между моделью и данными (критерий хи-квадрат), *df* – число степеней свободы, *p* – вероятность ошибки при отклонения нулевой гипотезы, *RMSEA* – квадратный корень среднеквадратической ошибки аппроксимации, *Lo*, *Hi* – нижняя и верхняя граница 90% доверительного интервала *RMSEA*, *GFI* – Индекс Джореского, *AGFI* – скорректированный индекс Джореского, *RFI* – относительный индекс адекватности, *TLI* – коэффициент Такера – Льюиса, *CFI* – сравнительный индекс адекватности.

На восприятие личной безопасности влияют как объективные, так и субъективные факторы. В системе регрессионных уравнений вырисовываются две ключевых переменные, обуславливающие влияние других независимых переменных – коэффициент убийств и уровень доверия к правительству.

Результаты локально взвешенной регрессии (с последовательным включением от 10% до 50% наблюдений с шагом в 10%) хотя и не увеличивают прогностическую точность по сравнению с линейным регрессионным анализом, однако *LOESS*-сглаживание дает наглядное представление о нелинейном характере связи каждого из регрессоров с откликом. Парная регрессия может натолкнуть на необходимость различных преобразований переменных.

Значение коэффициента детерминации *регрессионного анализа с нелинейными компонентами* $R^2 = 0,53$. В уравнении сохраняется и первоначальная логика взаимосвязи переменных.

$$\hat{PS} = 42,6 + 3,58 \sqrt{TP} + 0,003 TNG^2 - 12,9 LgHR \quad (2)$$

Исходя из значений бета-коэффициентов наибольший вклад в модель вносит десятичный логарифм коэффициента убийств (-0,47), квадрат доли, доверяющих правительству (0,41), корень квадратный из доли, доверяющих людям (0,26). Модель была валидизирована на данных, опубликованных в 2014 г. ($R^2 = 0,52$).

Имеются и другие многомерные статистические методы идентификации нелинейной связи, формирования околооптимального решения, например, метод группового учета аргументов (МГУА) и искусственные нейронные сети [3]. МГУА, основанный на принципах самоорганизации индуктивный метод, находит зависимость в виде полиномов низкой степени и произведений переменных. С помощью его обрабатываются как небольшие, так и значительные наборы данных с выбором наиболее информативных признаков. Различные реализации МГУА (нейросетевые, гибридные), при большей сложности по сравнению с регрессией с нелинейными компонентами, показывают значение R^2 на данных 2013 г. от 0,52 до 0,6, и на проверочных данных за 2014 г. – от 0,49 до 0,54. При обучении многослойного перцептрона с четырьмя входными переменными, двумя нейронами внутреннего слоя и одним выходным нейроном (*MLP 4-2-1*) выборка была разделена на обучающую (104 объекта) и экзаменационную (11 объект). Функция активации для внутреннего слоя – гиперболический тангенс, внешнего – линейная. Рассчитанный на общем наборе данных за 2013 г. $R^2 = 0,57$, а за 2014 г. $R^2 = 0,53$.

Современным методом поиска количественных закономерностей является символьная регрессия, суть которой сводится к отбору математического выражения посредством скрещивания и мутаций наборов грамматик, принимающих участие в моделировании (констант, переменных, арифметических, тригонометрических, логических и других функций). Сложность уравнения регулируется показателями желаемой точности модели, набором грамматик, максимальной длиной и вложенностью математического или логического выражения. Нелинейная связь меньшего количества независимых переменных может иметь практическую ценность в случае существенного увеличения расходов на сбор информации по какому-либо показателю. Генетические алгоритмы также используются при оптимизации параметров нейронных сетей (количество входных переменных и нейронов внутреннего слоя, набор весовых коэффициентов), генерации деревьев решений с листьями, которым соответствуют регрессионные уравнения.

Существуют различные методы построения кусочно-линейных и кусочно-полиномиальных регрессионных моделей, генерирования терминальных вершин с уравнениями регрессии, в частности: выявление наличия специфических групп посредством распознавания образов без учителя (разнообразные иерархические и неиерархические методы) с последующим проведением регрессионного анализа в кластерах; регрессионный кластеринг, учитывающий дополнительную информацию о зависимой переменной с минимизацией числа кластеров и максимизацией коэффициентов детерминации в них; регрессионный анализ на латентных классах; индукция деревьев решений и логических правил с построением регрессионных уравнений; многомерные адаптивные регрессионные сплайны. Также возможно применение структурного моделирования на подгруппах, образованных деревьями решений.

Специализированные алгоритмы кусочно-линейной регрессии могут работать с разнотипными данными, особым образом учитывать пропущенные значения или заменять их средними по выборке, пошагово вводить переменные в анализ и автоматически сокращать количество логических закономерностей, что повышает устойчивость модели и упрощает её интерпретацию, выявлять значимые взаимодействия, использовать для построения прогноза различные регрессионные или классификационные функции, принимать решение «большинством голосов» и усреднением по ряду моделей, построенных на одной выборке.

Описательный анализ таблиц сопряженности, содержащихся в Докладе о человеческом развитии 2013 свидетельствует о наличии группы стран, не вписывающихся в общую линейную тенденцию, что предполагает обращение к возможностям типологической регрессии. Построим модель неоднородных данных путем предварительной направленной сегментации объектов. На основе *F-критерия* важность влияния независимых переменных имеет такой порядок ($\alpha = 0,001$): *HR* (5,7), *TP* (4,4), *TNG* (3,8), *HDI* (3,4). Используя алгоритм *CHAID* с выделением одноуровневого дерева, коэффициент убийств был разбит на три интервала по изменению доли людей, чувствующих себя в безопасности. Первая группа включает 11 стран ($HR < 0,9$); вторая – 58 стран с распределением *HR* в интервале от 0,9 до 7,5; третья – 46 стран ($HR > 7,5$). Для обучающей ($N=115$) и проверочной ($N=116$) выборок R^2 общей кусочно-линейной модели составляет 0,53. Ниже для каждой группы стран приведены линейные регрессионные уравнения после шагового исключения менее важных переменных.

$$\hat{PS}_1 = 63,8 + 0,29TNG_1 \quad (3) (\overline{PS}_1)$$

$$= 77,4\%, \overline{TP}_1 = 31\%, \overline{TNG}_1 = 47\%, \overline{HR}_1 = 0,6, \overline{HDI}_1 = 0,89, R_1^2 = 0,39$$

$$\hat{PS}_2 = 46,8 + 0,2TP_2 + 0,3TNG_2 - 1,9HR_2 \quad (4) (\overline{PS}_2)$$

$$= 62,5\%, \overline{TP}_2 = 24\%, \overline{TNG}_2 = 49\%, \overline{HR}_2 = 2,8, \overline{HDI}_2 = 0,74, R_2^2 = 0,38$$

$$\hat{PS}_3 = 20,9 + 0,7TP_3 + 0,3TNG_3 \quad (5) (\overline{PS}_3)$$

$$= 51,8\%, \overline{TP}_3 = 21\%, \overline{TNG}_3 = 52\%, \overline{HR}_3 = 22,6, \overline{HDI}_3 = 0,55, R_3^2 = 0,4$$

Первая группа стран (включая, например, такие высокоразвитые страны как Австрию, Данию, Германию, Швейцарию, Гонконг, Японию, Сингапур), характеризуется высоким уровнем человеческого и экономического развития (ежегодный валовой внутренний продукт с учетом паритета покупательной способности составляет в среднем 40 023 доллара на человека) и низким коэффициентом убийств. Доверие к национальному правительству в этих странах ниже, нежели по выборке в целом. На фоне высокого уровня межличностного доверия фактором, определяющим изменение восприятия личной безопасности, выступает эффективность правительства (бета-коэффициент 0,12).

Вторая группа стран отличается средним уровнем доверия к правительству, несколько более высоким коэффициентом убийств по сравнению с первой группой, меньшим уровнем доверия к людям и меньшим уровнем человеческого развития (ВВП составил в среднем 14 563 доллара). Как следует из уравнения регрессии, субъективное восприятие личной безопасности зависит как от показателей доверия к правительству (бета-коэффициент 0,48) и окружающим людям (0,23), так и от распространения преступности в обществе (-0,24). В процессе классификации в эту группу стран попала и Украина, точечное расчетное значения субъективного уровня безопасности для которой составило 51 %.

Третья группа стран (в неё входят, прежде всего, страны Африки и Латинской Америки – Конго, Бурунди, Боливия, Никарагуа, Перу) характеризуется низким межличностным доверием и высоким доверием к правительству на фоне более низкого человеческого и экономического развития (ВВП равняется 4 496). В этих обществах коэффициент убийств

очень высок, а безопасность зависит от уровня доверия к правительству (бета-коэффициент 0,4) и окружающим людям (0,36).

Для разных групп государств определяются различные переменные, влияющие на субъективное ощущение личной безопасности. Так, в целом, распространенность убийств в обществе снижает ощущение безопасности, однако в странах со сверхвысокой преступностью и низким уровнем жизни, по-видимому, убийства не оказывают особого влияния на общественное мнение относительно безопасности.

Таким образом, эмпирическим данным, как правило, отвечает несколько аналитических моделей. Прикладные программы позволяют выполнить необходимую предварительную обработку данных, сравнить точность различных моделей и сформировать обобщенный результат. По сравнению с простыми решениями, сложные многопараметрические уравнения, а также объединение классификаторов выигрывают в точности, но зачастую обладают меньшей очевидностью и ясностью. При одинаковой предсказательной силе следует выбирать более лаконичные модели, отражающие правильную (соответствующую теории) направленность корреляционных связей регрессоров с откликом.

Благодаря использованию многомерных статистических методов, альтернативных линейной регрессии, удалось объяснить на обучающей и проверочной выборках около 50 % вариации зависимой переменной. Увеличение величины показателя соответствия модели данным достигается и путем разделения обучающей выборки на однородные множества. Частично-глобальные модели представляют, по нашему мнению, преимущества для социологии исходя из увеличения точности результатов, прозрачности получаемых правил и возможностей управления процессом построения типологии.

Литература

1. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / [директор и основной автор Х. Малик]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2013. – 203 с.

2. Human Development Report 2014. «Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience» / [director and lead author K. Malik] – Publisher: United Nations Development Programme, 2014 – 226 p.

3. Бова А.А. Использование метода группового учета аргументов для изучения восприятия личной безопасности // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. Харків, 2014. – Випуск 20. – С. 111–115.

УДК 316.422.6

UKRAINE AFTER THE 2014 WAR: PERIPHERY OR SEMI PERIPHERY?

Вестон К.

президент,

«Вестон консалтинг», Варшава, Польша.

Метою роботи є вивчення впливу наслідків війни 2014 року на майбутні соціально-політичні та економічні перспективи України. Спородично описується Кіпр, який через 30 років після «великого вторгнення» став членом ЄС. Для України прогрес інтеграції з «європейським проектом» буде залежати від дотримання економічної програми забезпечення необхідних інвестицій, розвитку торговельних зв'язків та підприємництва, а також бізнес-клімату, співпадаючого з вимогами сучасної глобальної економіки. Це означає,

що перспектива участі України в Європейському Союзі убезпечить її від сповзання в периферію як в політичному, так і економічному розумінні.

Ключові слова: українська економіка, фактори виробництва, світ-система, наслідки конфлікту, перехід.

Целью работы является изучение влияния последствий войны 2014 году на будущие социально-политические и экономические перспективы Украины. Косвенно описывается Кипр, который через 30 лет после «большого вторжения» стал членом ЕС. Для Украины перспектива интеграции в «европейский проект» будет зависеть от соблюдения экономической программы обеспечения необходимых инвестиций, развития торговых связей и предпринимательства, а также бизнес-климата, совпадающего с требованиями современной глобальной экономики. Это означает, что перспектива участия Украины в Европейском Союзе обезопасит ее от сползания в периферию как в политическом, так и в экономическом смысле.

Ключевые слова: украинская экономика, факторы производства, мир-система, последствия конфликта, перестройка.

The aim of the paper is to examine the effects of the war of 2014 on Ukraine's future socio-political economic prospects by means of a parsimonial model associated with economic growth in a country. The paper briefly considers Cyprus which 30 years after a major invasion, became a member of the EU. For Ukraine to progress to integration with the "European Project", this would depend on pursuing an economic programme to secure necessary investment, develop trading links and foster entrepreneurship and a business climate commensurate with the requirements of today's global economy. It notes that were Ukraine to become a member of the European Union, it would be far from peripheral in both political and economic terms.

Key Words: Ukrainian economy, Factor endowments, world-system, conflict consequences, Transition.

Introduction

As set out in Wallerstein's multivolume history [22], the epoch of the "world economy" (or "world- system") arose at around the beginning of the sixteenth century when market relations became paramount and therefore capitalism became the dominant economic system. Through developments in transportation, military technology and communications, and combined with both political power and military resources, it spread outwards from its "core", ie the leading societies of western Europe, across the globe. Peripheral, poor societies were coerced into the dominant world system run by the "core".

The "external arena" constituted those countries not pulled within "the world capitalist economy". The collapse between 1989-91 of command economies, which were viewed as semi peripheral societies, saw the elimination of those countries pursuing a non capitalist route of development, as they were incorporated into a single, but unequal, economic system of interdependency with the "core".

In the aftermath of the events of 1989-91, those countries in central Europe, such as Poland, clearly sought to re orientate their countries' economies away from the Comecon trade arrangements dominated by the USSR and towards Western Europe and the USA for the purposes of conducting trade and attracting much needed investment and skills to modernise and transform their economic bases. They thus actively sought political and economic integration with the "European Project" then ongoing as the continent pursued its vision of an "ever closer union". To this end, laws and norms established in Brussels, - *acquis communautaires*, were adopted and implemented; businesses were privatised and often sold to western investors; foreign investment encouraged; the financial sector was re oriented along market principles; technology and managerial expertise imported; and supply chains constructed with countries' enterprises. As an example of the latter, from a low base, Poland imports around 27% of its goods from Germany and its exports to Germany account for 26% of the total [1].

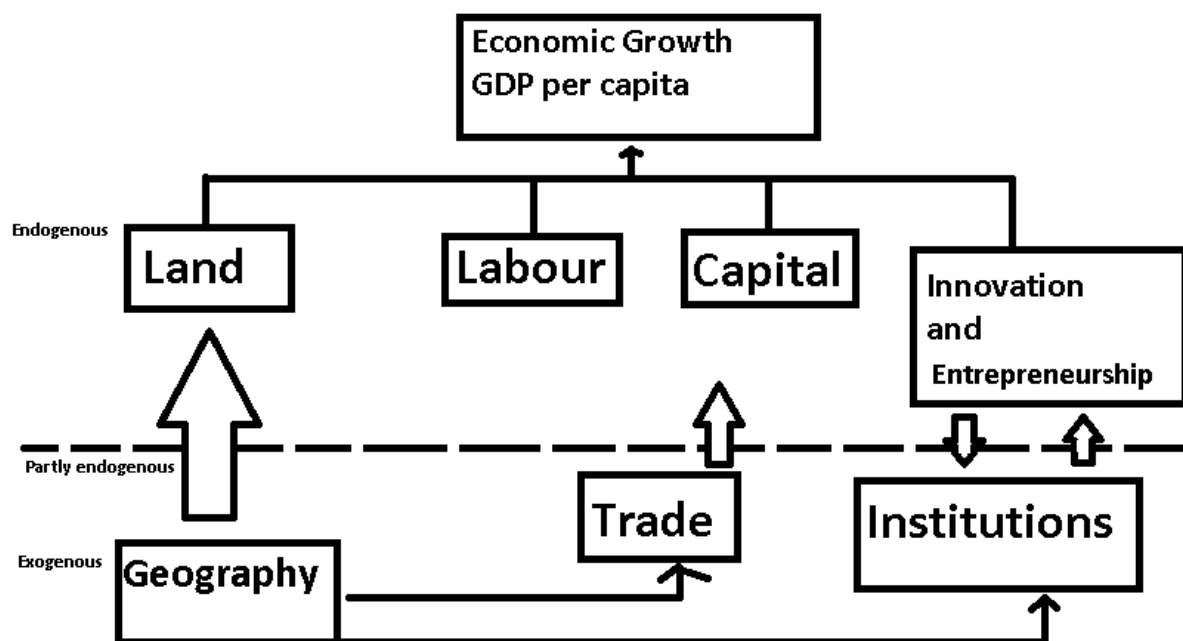
Further east, countries such as Ukraine adopted a more cautious approach, mindful perhaps of their deep historical, cultural and economic roots with Russia. The move, enjoying a measure of popular support and approval, even in the business and economic elites, towards integration with Europe, by means of a free trade agreement - the Association Agreement and DCFTA (Deep and Comprehensive Free Trade Area), as a first step, was a relatively recent phenomenon. This desire however was to clash with the harsh reality of Ukraine's economic and political position – burdened by record falls in GDP following 1991 and again in 2009 as a result of the Financial Crisis, as well as Russia's own plans for Ukraine in its alternative counterweight to the EU, the Eurasian Economic Union. The combined effects of this "push" towards the EU and the centripetal effects of Russia's intense efforts to retain influence in Ukraine, as accentuated by top level political

miscalculations, would lead to the subsequent annexation of Crimea and a full blown “new war” (to borrow from Mary Kaldor [9]) in the east of Ukraine.

The aim of this paper is to examine the effects of the war on Ukraine`s future socio-political economic prospects.

Model of Analysis

The paper employs a parsimonial model associated with economic growth in a country, “stripped down to its essentials” in the form of three factors of production (resource endowments), as set out in the diagram below [17, p5], which determine the total output of a country: Land, Labour and Capital, with an additional factor of Innovation and Entrepreneurship, based on Schumpeter [19], to address “creative destruction” in the economy ie the elimination of economically inefficient businesses by new, competitive ones and the dissimulation of new ideas throughout an economy promoted by entrepreneurs. These resource endowments are considered in their turn with particular reference to present day Ukraine.

There are certain other factors which might be viewed as deeper determinants of growth, such as geography, trade integration and institutions, which can also be incorporated in such a model.

Geography relates to the advantages and disadvantages of a country`s physical location – its proximity to the sea for transportation, climate (for agricultural activities) and so on.

Trade integration relates to a country`s market size eg Poland`s sizeable population, when compared to Hungary, Czech Republic and Slovakia, made it an attractive proposition for western companies; and the benefits of participation in the international trade in goods, services, capital and also of labour ie migrants.

Institutions refer to the quality of both formal and informal sociopolitical arrangements, as well as enforcement mechanisms – the “rules of the game” (to borrow from Douglass North [13, p3], such as the legal system, the bureaucracy, the political system, that can either promote or inhibit economic performance.

To an important degree, these deep determinants are closely interrelated and influence each other. Geography is important in determining income (or say, GDP per capita) as natural-resource endowments are shaped in large part by a country`s geography. Furthermore, the quality of natural resources depends on geography. Ukraine has been blessed with considerable coal reserves for its energy generation; more recently it has identified considerable shale gas reserves which might be valuable sources of government revenues and reduce its dependence on external suppliers – one could think, as an example, of the USA and the exploitation of its shale reserves to minimize reliance on the Middle East.

Geography also influences growth via trade integration and institutions. Geography can be an important determinant in how a country can be integrated with the world market, irrespective of the trade policies it pursues. For example, the level of tariff costs may not be as important as the cost, say, of transporting goods to a landlocked country or a country without a proper transport infrastructure. Geography can also drive institutions. Up to 1991, Ukraine was a member of the

USSR and therefore, to a large degree, inherited its institutions from this era. Georgi Derluguian [3] has highlighted how such institutions “captured” economic and political power in the transition process.

Land

As is well known, the conflict has taken place in the east of Ukraine in a number of provinces close to the Russian border. If we take the whole of the provinces of Luhansk and Donbas, the total area of land at risk of loss is around 8.8% and covers 15% of the total population. The Luhansk oblast contains coal, machine building and power generation closely linked to its neighbour, Donetsk, which accounts for half of the country’s coal, finished steel, coke, cast iron and steel production.

Based on the first quarter of 2014 [7, p6], their share in Ukraine’s volume of industrial production amounted to 23% and 14.5% of the country’s retail trade. Furthermore, the two regions accounted for respectively 23% of total exports and 6.75% of total goods imports. The IMF and World Bank have estimated that these two areas account for 16% of GDP based on 2012 data [7, 23].

Furthermore, as will be examined in more detail later, there are also shale deposits located in the eastern region, particularly in the Yuzivka area of Donetsk to the Kharkiv region. This natural resource endowment is now under separatist control.

Thus, the land now controlled by separatist/Russian forces would encompass not just a significant element of the existing economic base but also Ukraine’s prospective natural resources for its future benefit, including coal but also possible shale deposits which would serve to mitigate the reliance on external suppliers for its energy requirements.

Labour

Ukraine is a country of great internal diversity both geographically, ethnically and socially. Although ethnic Ukrainians made up 77.5% of the total population according to the latest census from 2001, substantial parts of the population belong to ethnic minorities, particularly Russians (17.2%) [1].

According to the UN’s World Population Prospects (2012 Revision) [20], the medium variant for the country envisages a decline in the population from around 46 million in 2010 to just 33.7 million by 2050 reflecting the country’s poor health record reflected in high death rates and low birth rates (as also noted in the WDI indicators, noted below).

The Human Development Index is a broad measure of welfare constructed by the UN based on indicators of health, education and GDP. HDI reports issued by UNDP for the period 1990 to 2013 reveal the following [21]:

Country	HDI rank (2013)	1990 index score	2013 index score	Change in index score
Poland	35	0.714	0.834	+ 0.120
Belarus	53	0.725 (2005)	0.786	+ 0.051
Russia	57	0.729	0.778	+ 0.049
Ukraine	83	0.705	0.734	+ 0.029

Ukraine lies between Peru and Belize in the 2013 HDI rankings and reveals very little increase in its index score over the period of almost a quarter century. Of interest is Belarus’ ranking and the change in index score registered between just 2005 and 2013. Based on the data, the HDI for Ukraine has been adversely affected by the record in GDP, which decreased alone by 40% in the period 1991-99 and by its poor health measures. Ukraine’s HDI has registered a modest uplift largely due to education rankings.

It should go without saying that education and training are essential to raising the overall level of human capital, which should be viewed as any country’s essential “natural resource” whether in the performance of labour (including education itself) as well as innovation and entrepreneurship (which is also a human activity). However, there are a number of facets which lend a different complexion to that in the context of Ukraine.

According to the IMF, at the end of 1Q 2014 [7, p6], total unemployment was 8.8%, with Donetsk and Luhansk regions registering unemployment levels of respectively 9.1% and 8.8%. The declines in industrial production, agriculture, construction and retail (overall a projected fall in GDP in 2014 of 15% in the east with mid to high single digits in the rest of country) will surely lead to further increases in unemployment this year and possibly next year.

Unemployment figures do not tell the whole story as there are generally strict rules for official registration. Another consideration is the shadow economy. According to Professor Schneider [18], Ukraine's shadow economy is estimated to be around 54% of the country's GDP¹ as compared to around 26% for Poland and 46.6% for the Russian Federation. It has the second largest shadow economy out of nineteen eastern European and central Asian countries surveyed, with Georgia in top position with its shadow economy estimated at around 68% of GDP. The shadow economy can be defined as "those economic activities and the income derived from them that circumvent or otherwise avoid government regulation, taxation or observation". It is closely associated with an increased burden of taxation and social security contributions, combined with overly restrictive labour market regulations.

Furthermore, unemployment only measures that part of the labour force present in a country but officially unemployed. According to data, the number of migrants working overseas is estimated to be in excess of 2-3 million [11]. Recent research conducted under the auspices of the EBRD [4] in August to October 2011 found that around one-half were employed in occupations overseas for which they were over-qualified. Thus, despite the Ukraine spending around 6.2% of GDP per annum on education between 2006-2012, there is the absence of a conventional link between education and occupational skills in the Ukraine. On the positive side, migrants repatriate around US\$ 4 – 6 billion per annum.

As a result of the conflict, it is estimated that around 730,000 Ukrainians have fled to Russia and a further 117,000 have been displaced due to the conflict.

Capital

According to the State Statistics Service, Foreign direct investments (FDI) in Ukraine in 2013 amounted to \$2.86 billion against \$4.13 billion in 2012². The events of 2014 and general uncertainty over the course of the economy are likely to have sharply curtailed such investment this year as well as impacting upon 2015 figures. The total stock of FDI is estimated to be around US \$ 61.5 billion [1].

Based on information from InvestUkraine.com [8], the top sources of FDI were as follows:

- Cyprus – 31.7%
- Germany – 11.6%
- The Netherlands – 9.5%
- Russia – 7%
- Austria – 6%

Cyprus is very likely the principal foreign investor by virtue of the advantageous Double Taxation Treaty between Ukraine and Cyprus with the latter viewed as an ideal location for a holding company structure. It is very likely that investment is most likely Ukrainian and indeed Russian in origins, as well as other countries who have taken advantage of Cyprus' legal system and financial services industry. The Netherlands is most likely a direct investor as well as investor due to its own beneficial tax status. It remains therefore possible that the level of Russian FDI is probably much higher than the nominal 7% noted above – this merely reflects direct investment from this country without use of intermediary countries. German investment is the highest by origin from overseas reflects a reasonable level of direct EU involvement on which to build.

FDI by sector destination ie in which sector has FDI taken place, is as follows:

1. Finance – 29.6%;
2. Industrial – 31.5%: including: Metal products – 11.3%; Foods and beverages – 5.6%; Electricity, gas, water – 2.8%; Mining – 2.8%; Chemicals – 2.4%; Machine building – 2.1%.
3. Real Estate – 16.6%;
4. Retail – 11%;
5. Other – 11.3%.

The "Industrial" sector has attracted the most investment and reflects the manufacturing base of Ukraine. "Finance" is most likely connected with the investment in the country's banking sector – and thus is linked to the Austrian FDI noted earlier.

The average regional dynamics of annual FDI inflows to Ukraine in 1996-2013 varied from 95.5% in the region of Vinnytsia to 13.4% in Ternopil oblast [2]. The pattern of FDI inflows to date suggest that the east has been the destination for most of such investment.

¹ According to the "Kyiv Post" [10], citing Economy Ministry, the "shadow economy", depending on the measure employed ranges from 30-40%.

² See "Kyiv Post", *Foreign direct investment in Ukraine shrinks to US\$ 2.8 billion*, <http://www.kyivpost.com/content/business/foreign-direct-investment-in-ukraine-in-2013-shrinks-to-28-billion-336936.html>

In late February 2014, the international community began efforts to stabilize the Ukrainian economy, including a 27 March 2014 IMF assistance package of US\$ 14-18 billion. This had become all but necessary for the following reasons:

- Ukraine had endured one of the worst downturns in 2009 which saw its GDP fall by 15% [5]- a level not matched elsewhere in its severity.
- Despite a modest upturn since then, Ukraine`s economy had slowed considerably in 2012 (0.2%) and had experienced no growth in 2013 [5]. In a sense, Ukraine had experienced over the last twenty years, rather than a cycle of “boom and bust”, almost invariably one of busts punctuated by sudden bursts of temporary, but modest, economic upturns.
- Its business climate (which we will examine further below) was not conducive to attracting foreign investment to modernize its economy and business base, which also would help “balance the books” of increasing trade deficits where imports considerably exceeded exports.
- Borrowing from overseas to “bridge this gap” in the deficit had become far too expensive to attract or was just not becoming available given the mounting risks presented by an underperforming economy.
- The situation had “spillover effects” of a negative nature – without foreign investment and new skills and technologies, an otherwise well educated workforce was either to migrate overseas or retreat into the “shadow economy”, which fed into government revenues not benefitting from this economic activity. Without government revenues, public expenditures on health and other welfare “safety net” arrangements (plus defence spending?) would not be fulfilled.
- Companies faced issues in borrowing: if from Ukrainian banks then the cost was expensive if it could be obtained; companies with economic prospects faced scrutiny from corporate raiders inhibiting plans for expansion. Companies with export prospects might be able to borrow but if in capital intensive businesses, such as steel, could be subject to the vagaries of high breakeven costs and world market prices, as well as the all important price for energy from overseas.

Given the need for external capital, preferably of a long term nature, Ukrainian companies may well need to consider other sources – particularly in the light of the fragile nature of the Ukrainian banking sector. A number of Ukrainian companies have listed on the Warsaw Stock exchange to attract foreign capital³. The need to pursue this opportunity requires the fulfillment of good corporate governance and transparency, involving regular reporting, and compliance with a reasonably rigorous regulatory regime.

Trade integration

First of all, we can assess Ukraine`s trade openness which is based on imports plus exports as a % of GDP, as compared with its neighbours from 1991 to 2013 [26]:

Country	1991	1995	2000	2005	2013
Belarus	0.3	03.7	41.6	24.1	25.0
Poland	5.0	4.2	0.6	3.0	3.0
Russia	6.3	5.2	8.1	4.9	1.0
Ukraine	0.1	7.2	19.9	6.1	02.0
<i>Memorandum items</i>					
UK	7.4	7.2	8.2	1.6	4.0
USA	0.5	3.4	6.3	7.2	0.0
China	9.0	9.0	4.2	1.0	0.0
Germany	1.9	7.4	6.4	4.7	5.0

Ukraine has increased its trade openness over the period in line with its near neighbours with the % nearly doubling – even Russia`s trade openness has increased from a low base of just

³ Ten companies according to WIG-Ukraine index.

26.3% in 1991 to 51% in 2013. The Memorandum items serve for comparison purposes – note how Germany's own increase in time mirrors that of Poland's reflecting their own deepening trade relations. The USA's own measure has remained relatively small given the size of its domestic economy.

Turning to Ukraine's exports in 2013 [28], by main commodity group, manufactures account for 50%; agricultural products for 28.1%; and fuel and mining products, 13.5%. By main destination, exports are to:

1. EU - 26.5%.
2. Russia – 23.8%
3. Turkey – 6.0%
4. China - 4.3%
5. Egypt – 4.3%

According to the IEA, steel products account for 50% of exports [6, p13]. Given the turmoil in the eastern region, - particularly in the Donetsk, these have most likely been impacted.

Turning to Ukraine's imports in 2013 [28], by main commodity group, manufactures account for 57.5 %; fuel and mining products, 30.1 %; and agricultural products for 11.3 %; and. By main destination source, imports are from:

1. EU – 35.1%
2. Russia – 30.2%
3. China – 10.3%
4. Belarus – 4.7%
5. USA – 3.6%

Attention is particularly drawn to the fuel imports and the source thereof – Russia. According to the IEA [6, p13] which has noted that Ukraine's total energy input dependency is 39% ie the country has to meet 39% of its energy needs from outside suppliers: "Ukraine has potential to substantially increase production of natural gas and reduce demand, particularly in the residential sector, to fully meet domestic demand by 2030 and **thus entirely cut imports**" (emphasis added) [6, p11].

There are a number of related aspects arising from consideration of Ukraine's economic position:

- Ukraine has incurred significant trade deficits ie the difference between exports and imports, in recent years. As a % of GDP, the current account balance ie broadly speaking, imports > exports, was 6.3% in 2011, 8.2% in 2012 and 9.2% in 2013 [23]. Such deficits are unsustainable since the "gap" needs to be met by a source of foreign exchange – FDI or loans from overseas from international financial institutions, such as the IMF. It will be recalled that the previous President Yanukovich solicited loans from Russia for the amount of US\$ 15 billion, of which US\$ 3 billion was disbursed. Such loans do not come without conditions – in the IMF's case, there are *conditionalities*, requiring reform measures to be implemented and milestones met. Loans from such sources constitute a temporary measure to address an *immediate* problem but are not a substitute for rectifying structural, longstanding financial and economic issues. For FDI and other more longterm financing to take place, serious reform measures need to be implemented – the World Competitiveness Report [27] cite poor rankings which inhibit such investment taking place.

- Such investment is a prerequisite for addressing serious issues identified in Ukraine's energy sector. The IEA estimates that the scale of the investment required to ensure modernization, security and competitiveness is EUR 170 billion in the period to 2030 [6, p7]. The investment is required to realize oil and gas potential, particularly for gas transmission and distribution infrastructure. The modernization of the country's district heating systems and poorly insulated building stock also requires considerable public and private investment.

- Returning to the deficit, the currency devaluation, following the abandonment of the de facto peg to the US\$ in February 2014 – leading to increased cost of imports and technically increased revenues from exports, and fiscal tightening arising from new taxes, led to the current account balance falling to 2.8% by July 2014 [23]. Imports fell by 21.5% for January to August due to the currency devaluation (curbing people's demand for imports now made more expensive in Hryvnia terms), weak domestic demand (due to increased taxes and more expensive goods) and lower price of gas imports in the first quarter. Exports fell by 14.4% in the same period due to weaker external conditions ie in the EU economy, as well as trade problems with Russia. The current account balance is likely to be less than last year due to this trend but Ukraine will still require external financial assistance from the IMF and EU, as well as others to "plug" the current account deficit.

- In particular, Ukraine has, through its state gas company, Naftogaz, accumulated significant outstanding trade arrears in foreign currency which have required external assistance to ensure settlement of ahead of Gazprom agreeing to renew supplies. (Gazprom ceased supplying

Ukraine from June – surely an opportunity for the government to assess whether supply from this source could be minimized going forward, and are only likely to recommence once a payment of US\$ 3 billion made with international assistance)[7, p20-21]. The resort to gas supplies from neighbours, such as Poland, reduced demand in the east arising from the conflict and general economic weakness, will have demonstrated the need for the country to consider its undue reliance on such gas imports from Russia. This also extends to the fiscal position of the country given its earnings from transit fees to carry Russian gas to the west.

- The conflict in the east will impact the major shale gas investment (of US\$ 10 billion) in Yuzivska, as agreed with Shell Oil in January 2013 [16]. The drilling was originally scheduled for commencement in 2017. The recent drop in the world oil price of around 25% from its peak is also likely to impinge on future investment decision making as much as the (as of yet) unresolved conflict in addition to Ukraine`s investment climate and requirements for infrastructure to accommodate the project.

The need to scrutinize its energy policy in the light of economic and national security concerns ranging from undue reliance on Russia for its supplies to uneconomic usage (Ukraine`s Total Primary Energy Sources cost as a % of GDP is **ten times the OECD average** (in Purchasing Power Parity terms three times the OECD average))[6, p15-16] to the impact on its current account balance appears paramount. The reduction in world oil prices, availability of alternative energy supplies (gas from the EU, “greener” energy sources) and the impact of the war on manufacturing facilities in the east (heavy users of energy) are also likely to enter the determination of Ukraine`s future economic trajectory.

Innovation and Entrepreneurship

With respect to innovation, Ukraine achieves a score of 35.8 points between 2011 and 2014⁴. This score is assembled on the basis of data from the World Intellectual Property Organisation (WIPO), INSEAD business school and Cornell University. Germany, the UK, and USA score in the area of 55 to 60 points in this period.

Belarus scored an average of 34.87 for the years; Poland – 39.78; and the Russian Federation, 37.53. Thus, whilst not calamitous, Ukraine still lags alongside its neighbours and does not register a comparative advantage in this area.

According to the EBRD Transition Report for 2013 [5], *Stuck in transition?* Ukraine`s business reforms were said to be stalled. Authorities had been unable (or unwilling?) to significantly reduce the incidence of illegal corporate raiding. Needless to say, such activities are unlikely to encourage budding entrepreneurship if there are constraints and strong disincentives to running a business. The stock of unpaid VAT refunds had also increased – due to the government`s own difficult fiscal position - consolidated balance as a % of GDP was respectively – 5.4 % and – 6.7% ie deficit, in 2012 and 2013, and a projected deficit of 10.1% (including Naftogaz) in 2014 [23].

Despite a considerable improvement in business regulatory environment between 2013 and 2014, - it is now ranked 96 out of 189 economies globally compared with 112 in 2013 [24, 25], particularly in starting a company, paying taxes (through the introduction of electronic filing and payment) and transferring property, there still remains marked deficiencies in other areas. To obtain an electricity connection, it requires 10 procedures and 277 days on average; and resolving insolvency (still ranked 142 out of 189 when compared with 162 in 2013). To complete formalities on importing and exporting a standard container of goods, it still requires around a month – the cost to export a standard container overseas amounts to US\$ 1,880 compared with US\$ 745 in Albania. To enforce a contract in court takes, on average, over a year (378 days). Ukraine`s ranking should however be contrasted with other countries:

Poland – 32 (45 in 2013)

Belarus – 57 (63 in 2013)

Russian Federation - 62 (92 in 2013)

Thus, despite its improvement, others are also “raising the level of their game” in the ease of doing business and Ukraine ranks at the bottom of Europe *and Central Asia*.

Similarly, the Global Competitiveness Index for 2014-2015 [27] has moved Ukraine up from 84th to 76th out of 144 countries assessed in its rankings (Poland is ranked 43rd and Russia 53rd; Belarus is unranked) but it should be noted that this reflects “expectations” associated with the transition to a new government following the Euromaidan protests and that the improvement in rankings reflected “perceptions” of institutions and efficiency of markets. It did note the higher primary enrollment rate and more ICT use by both individuals and businesses. The report draws

⁴ See <http://www.globalinnovationindex.org/content.aspx?page=data-analysis> for 2014 ranking.

attention to, in its view, two specific strengths – its well-educated population and market size in the European context.

Furthermore, the impact of the war in the east of the country is likely to have some bearing (yet unmeasured) on both schools and higher universities as well as perhaps some adverse consequences on the rest of the country, which may have consequences for the future of human capital for the country.

Institutions

The above, drawn from assorted external reviews conducted by the IMF, World Bank, EBRD and others highlights considerable failings in the overall environment which is not conducive to encouraging both innovation and entrepreneurship in Ukraine. Whilst Ukraine has encouraged some FDI, the level remains far below what should have been expected by the country of its market size – larger than its neighbor, Poland. Whilst Ukraine has registered improvements in certain rankings in ease of doing business, these are relatively modest when compared with other competitor countries in the region, let alone the world at large. For a country which will need to trade more and attract more investment for repairing its infrastructure, damaged by years of neglect and the more recent conflict, or indeed permanently lost due to separatist occupation, there is required a more fundamental shift in attitudes and a profoundly reshaped environment than has hitherto been demonstrated to date.

Let us very briefly consider the nature of corruption in the context of Ukraine and a number of the observations by external parties noted above. There is no evidence that I am aware of that would boldly assert that Ukrainians are inherently more corrupt than any other nationality. There is nothing within a people's culture that intrinsically leads to individuals engaging in such activities. There are, to borrow from the institutional school, incentives and constraints that drive or inhibit behaviours and human actions; and corruption as conducted resembles an "institution" in its own regard. It is possible to look at corruption as inherently evil and constituting a "tax" on everyone else ie its cost is "socialized", but another perspective might be that it is, regrettably, one of the few functioning "institutions" in Ukraine. If we take one of the abovementioned examples of Ukraine's inability to let businesses import goods without incurring considerable time ie almost a month, and considerable expense, such a delay leads to a number of options for the Ukrainian business: (i) develop planning to be able to cope with the delay and perhaps a "cushion" for unexpected delays, thereby incurring additional costs of such inventory, and to pay the high fees; (ii) "game the system" to ensure documentation is arranged and officials bribed to ensure "fast track delivery" (or pay a specialist agency to so arrange and they settle corrupt payments). This leads to higher inventory turnover ie duration of buy-deliver-sell cycle is minimized, and the corruption costs are incurred; or (iii) desist from trading and turn to the shadow economy and avoid unnecessary complications. Therefore, the analogy to corruption being a "tax" is not the whole picture, corruption distorts by not only imposing the costs of corruption but also by inhibiting people from engaging in business if: the administrative costs are too high; potential risks are left unmitigated ie the importer doesn't pay the relevant bribe and is left to a "lottery" of the imports either arriving on time or after the customer has switched their business elsewhere ie to a party who has paid the relevant parties to secure goods; and it reduces business flexibility ie the customer wants the goods on a set time but the firm cannot deliver within the timeframe – there are external consequences down the "supply chain" as well. It is also therefore no mystery why only sizeable companies can afford to mitigate this risk and/or have sufficient financial or political influence (or even just "muscle") or pay the bribes necessary to pursue business activities in Ukraine. There are strong disincentives operating that significantly reduce opportunities for budding entrepreneurs and every possible rationale for "sitting it out" or moving into the shadow economy.

At the heart of the institutional failings, which should be viewed as the symptoms of Ukraine's malady, lies longstanding failure by the country's governing elite to effect a wider change in the society as a whole. Despite an educational system that is still widely viewed by external observers to be "punching above its weight", other institutions have largely failed to deliver in terms of pursuing the "common weal". Even before the conflict, large segments of the population had opted to pursue opportunities overseas – thereby devaluing the educational capital invested in them, or retreated to the shadow economy to survive away from the authorities of a "predator state".

Despite the tragic loss of life and the shattered economy and infrastructure and business base destroyed in the east, as well as the loss of natural resource endowments, the country needs to reshape its institutions, particularly in the business environment, and attract trade and investment to avail itself of the opportunities provided by its choice for deeper integration with Europe.

Before concluding, we will examine the case of Cyprus which was itself invaded and largely occupied, but which thirty years after this event joined the European Union.

Cyprus: A Lesson from History

Cyprus is one of the largest islands in the Mediterranean sea. It was a former colony of Britain and even now still retains many links with its former colonial occupier, such as, but by no means limited to, defence installations and military bases. Cyprus historically was comprised of predominantly Greek Cypriots with a significant Turkish minority which accounted for around 18% of the population. The island was to witness a number of occasions, particularly in the 1960s, when inter communal violence broke out between Greek and Turkish Cypriots with Turkey, one of the guarantors of the island's independence from Britain, threatening to intervene on behalf of its beleaguered Turkish minority in the wake of such incidents.

In mid 1974, a coup launched, with the support of the then Greek military dictatorship, by the Greek Cypriot terrorist group, EOKA-B, which sought *enosis* (or union) with mainland Greece, led to the unseating of the then Cypriot leader, Archbishop Makarios, who had led the island in its independence from Britain. The coup was put down and Makarios returned to office. However, on 20 July 1974, the Turks reacted to this turn of events by launching an invasion of the northern part of the island and further reinforced its invasion force in August. Cyprus was at the time, and still is, not a member of NATO and therefore, despite protests by a number of states, including Britain, Turkey pursued its military action to its conclusion. By the time, the UN had enforced a ceasefire, the Turkish army was in possession of 40% of the island which they hold to this day [14].

The result of the invasion was calamitous for the island's population and economy. Around 4,500 to 6,000 were killed; and a further 2,000 – 3,000 are reported to be "missing". It was estimated that anywhere from 140,000 to 200,000 out of the Greek Cypriot population of around 620,000 were displaced from the northern areas under Turkish occupation in a bout of ethnic cleansing [14].

As a result of the invasion, 70 % of the island's wealth-producing resources were lost; the tourist industry lost 65 % of its hotels and tourist accommodation, the industrial sector lost 46 %, and mining and quarrying lost 56 % of production. Real GDP per capita fell almost 17% in 1974 and a further 16% in the following year before rebounding 20% in 1976 [15].

Of particular note was the tourism sector given the northern part of the island contained the best beaches and hotels. Indeed, where some of the best tourist resorts lay – a play area for the "rich and wealthy" of the 1960s and early 1970s, rotting hulks now stand, inhabited largely by the rodent population. Cyprus's main airport, Nicosia International Airport lies in the Green Line, which divides the Greek Cypriot part of the island from the Turkish occupied north; still encompassed in dust and bearing the wreckage of planes and buildings destroyed during the invasion. The port of Famagusta which handled the vast proportion of freight coming into the island was also lost to the Greek Cypriots.

Cyprus was forced to rebuild its infrastructure and pursue vigorous macroeconomic policy instruments to stabilize its economy as a result. Significant deregulation and encouragement of entrepreneurship led to a rebuilding of tourism on the southern coast and its economic base. Refugees were rehoused. The economy sought to diversify away from agriculture into light industry, services and particularly financial services. Cyprus' well educated youth would be mainstays of the growing financial and legal services sector. The Cypriot pound was backed by gold reserves. Cyprus became a high-income country with high scores achieved in the Human Development Index. EU accession talks began in 1998 and in 2004, the island (Greek Cypriot part) became a full member.

Meanwhile, the northern part witnessed the influx of several hundred thousand settlers from mainland Turkey in addition to a further 50,000 Turkish troops being encamped throughout the occupied territory. The northern enclave became the Turkish Republic of Northern Cyprus but is unrecognized by any country aside from Ankara. This statelet has not attracted much investment due to its illegal basis and has existed on the back of Turkish subsidies ever since; average income and GDP are a fraction of the Greek area, notwithstanding its initial endowment post invasion. A vote by Turkish Cypriot inhabitants in 1994 to accept a plan by UN Secretary General Kofi Annan to effect a resolution of the island's partition was rejected by the Greek Cypriots due to, inter alia, the continued Turkish military presence. Whilst Turkey has had a partnership agreement with the EU since the 1960s, the military occupation of northern Cyprus remains a major, if not insurmountable, obstacle to any further progress it deigns to pursue in respect of potential EU membership.

Conclusion

The separatist war, as backed by Russia, has had a significant detrimental effect on Ukraine in 2014 on top of two decades that witnessed a 40% drop in GDP from 1991 to 1999, a botched "Orange Revolution" in 2004, followed by further decreases in GDP and living standards following the onset of the 2008 Financial Crisis. The violence in the east has just compounded the many

difficulties experienced by Ukraine as exemplified in the EBRD's 2013 report, *Stuck in Transition?* The expected population decline noted by the World Bank merely draws attention to a further worsening trend in the country's demographics that can only accentuate its difficulties.

On the credit side of an otherwise dismal ledger in terms of death and destruction wrought and the loss of territory and a significant element of the economic base, the war may also have contributed to the crystallization of Ukraine as a *nation* in the eyes of its citizens given the nature of the external threat posed by enemies from within and without. The Maidan protest and removal of the Yanukovich government has also brought to the fore aspirations centred around potential membership of the European Union.

The experience of Cyprus which endured the loss of 40% of its territory and a significant proportion of its economy in 1974 but ascended to EU membership in 2004 highlights lessons for Ukraine at the current low point in its own fortunes. The government now needs to construct a viable macroeconomic stabilization plan, reduce its reliance on imported energy sources (its "Achilles heel") and pursue a more vigorous deregulation regime to enhance entrepreneurship and get "Ukraine back to work" as well as planning to meet the challenges of further integration with the EU. There is no predetermined case for Ukraine, as the authors of a recent report⁵ highlighted, to "continue to be one of the most misgoverned and corrupt states; and that path will only lead to further disintegration" but it is now abundantly clear that a new course must be set and followed by the nation.

The existing ties in terms of trade and investment with the EU, particularly with Germany, constitute a base upon which Ukraine can build, and like others in central Europe, seek to integrate on a far deeper basis than has been the case to date. More concrete steps in easing exports (through speedier, cheaper and simplified procedures) and other areas of concern already noted by external observers are required to promote greater foreign investment. The adoption of EU's *acquis communautaires* should constitute the institutional "anchor" for Ukraine as it pursues integration.

If we envisage the future of Ukraine to be at some future date a member of the EU is to address the question of whether the country is periphery or semi periphery. This may well be a false description – Ukraine would be the largest member after Germany, France, UK, Italy and just after Spain with votes to match in the decision making.

Bibliography

1. CIA, *The World Factbook*, 2014
2. Cywinski L & Harasym R, *Economic Regime and Foreign Direct Investment in Ukraine*, Finance Internet Quarterly, "e-Finance" 2014, vol 10 no 2, p11-20, http://www.e-finance.com/artykuly_eng/276.pdf
3. Derluguian GM, *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus*, Univ of Chicago, USA, 2005
4. EBRD, Commander S, Nikolaychuck O & Vikhor D, *Migration from Ukraine: Brawn or Brain? New Survey Evidence*, Working Paper 156, April 2013
5. EBRD, *Transition Report 2013 Stuck in transition?* Country Assessment
6. IEA, *Ukraine* 2012, http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Ukraine2012_free.pdf
7. IMF, *Ukraine*, IMF Country Report 14/263, Washington, USA, September 2014
8. InvestUkraine, *Foreign Direct Investments to Ukraine*, <http://investukraine.com/why-ukraine/foreign-direct-investments-to-ukraine>
9. Kaldor M, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Polity, UK, 2012 edn
10. Kyiv Post, *Economy Ministry: Level of shadow economy in Ukraine grows by 0.4% in the first quarter of 2012*, 21 August 2012, <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/economy-ministry-level-of-shadow-economy-in-ukraine-grows-by-04-in-the-first-quarter-of-2012-311828.html>

⁵ Granholm N et al, *A Rude Awakening: Ramifications of Russian Aggression to Ukraine*, FOI, Sweene, 2014 p52, http://www.academia.edu/7368927/2014_The_Crimea_Operation_Implications_for_Future_Russian_Military_Interventions_pp_41-9

11. Migration Policy Institute, Malynovska O, *Caught Between East and West, Ukraine Struggles with Its Migration Policy*, January 2006, <http://www.migrationpolicy.org/article/caught-between-east-and-west-ukraine-struggles-its-migration-policy/>
12. Miles D & Scott A, *Macroeconomics: Understanding the Wealth of Nations*, Wiley, UK, 2005
13. North DC, *Institutions, Institutional Change & Economic Performance*, Cambridge University Press, USA, 2009 (originally 1990)
14. O'Malley B & Craig I, *The Cyprus Conspiracy: America, Espionage and the Turkish Invasion*, IB Taurus, UK, 1999
15. Penn Historical Tables, https://pwt.sas.upenn.edu/php_site/pwt61_retrieve.php, accessed re Cyprus 3 November 2014
16. Reuters, *UPDATE 1-Ukraine signs landmark \$10 bln shale gas deal with Shell*, <http://www.reuters.com/article/2013/01/24/shale-ukraine-idUSL6N0ATER320130124>
17. Rodrik D, *In Search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth*, PUP, USA, 2003
18. Schneider F & Buehn A, *Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries*, 27 October 2009
19. Schumpeter JA, *The Theory of Economic Development*, Transaction Publishers, UK, 2008 Reprint
20. UN, *World Population Prospects, the 2012 Revision*
21. UNDP, Table 2: Human Development Index trends, 1980-2013, <http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-development-index-trends-1980-2013>
22. Wallerstein I, *The Modern World System 4 volumes*, University of California, USA, 2011 edn
23. World Bank, *Ukraine: Economic Update*, 2 October 2014
24. World Bank, *Doing Business in Ukraine: Ukraine Continues to Improve its Regulatory Environment for Entrepreneurs Despite Turmoil*, 29 October 2014
25. World Bank, *Ukraine Improves its Business Regulatory Environment, but Many Challenges Remain*, 29 October 2013
26. World Bank, Indicators – Trade as % of GDP, <http://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS>
27. World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2014-2015*, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf
28. World Trade Organisation, Ukraine Country Profiles, stat.wto.org/CountryProfiles/UA_e.htm

УДК 314.151.3-054.7(=161.2):[331.5+316.472.4](460)

ВТОРИННИЙ РИНОК ПРАЦІ ЯК ПУНКТ ПРИЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ В ІСПАНІЇ

Городецька Г. І.

доктор філософії

в галузі міжнародних та міжкультурних студій

Концентрація українських заробітчан в спеціальних трудових нішах вторинного ринку праці неодноразово привертала увагу як вітчизняних так і іноземних науковців, адже українці репрезентують освічену і кваліфіковану робочу силу. І саме пошук відповіді на це питання, тобто причини залученості українців до низькокваліфікованих і низькооплачуваних секторів економіки Іспанії, буде розглядатися в даній статті. Як показують результати дослідження, серед основних причин такої трудової ситуації українців постає сегментація ринку праці Іспанії, низька трансферність (відповідність) навичок українців, їх залежність від соціальної мережі співвітчизників, а також транснаціоналізм, що спонукає переглянути цілі міграційного проекту.

Ключові слова: українські трудові мігранти, Іспанія, вторинний ринок праці, сегментація, трансферність навичок, соціальний капітал та мережі, транснаціоналізм.

Концентрация украинскиx заробитчан в специальных трудовых нишах вторичного рынка труда неоднократно привлекала внимание как отечественных, так и иностранных ученых, ведь украинцы представляют образованную и квалифицированную рабочую силу. И именно поиск ответа на этот вопрос, то есть причины вовлеченности украинцев в

низкокваліфіковані та низкооплачувані сектори економіки Іспанії, будуть розглядатися в даній статті. Як показують результати дослідження, серед основних причин такої трудової ситуації українських мігрантів є сегментація ринку праці Іспанії, низька трансферність (соответствие) навичок українців, їх залежність від соціальної мережі співвітчизників, а також транснаціоналізм, що спонукає переглянути цілі міграційного проекту.

Ключеві слова: українські мігранти, Іспанія, сегментація ринку праці, трансферність навичок, соціальний капітал і мережі, транснаціоналізм.

Concentration of Ukrainian labour migrants in the specific niches of the secondary labor market has repeatedly drawn an attention of both domestic and foreign scholars, as Ukrainians represent educated and skilled workforce. The search for the answer to this question, that is reasons of Ukrainians' involvement to the low-wage and low-qualified sectors of the Spanish economy, will be studied in this article. According to this empirical research, among the main reasons for this labor situation of Ukrainians are labor market segmentation in Spain, low transferability of skills of respondents, their dependence on social network of countrymen, and, finally, transnationalism that leads Ukrainians to review the goals of their migration project.

Key Words: Ukrainian labour migrants, Spain, segmented labour market, transferability of skills, social capital and social network, transnationalism.

Постановка проблеми

В умовах глобальної економіки все частіше можна спостерігати зростання сегментації, поляризації та расовості ринку праці, котрі стають базою для нового економічного режиму. Таким чином, пост-індустріальний ринок праці формує два типи робіт: з одного боку, це висококваліфіковані, професійні та управлінські види зайнятості, а з другого боку, це низкокваліфіковані та низкооплачувані обслуговуючі види роботи [1]. Сучасні висококваліфіковані види роботи характеризуються зростаючою важливістю специфічних для певної країни навичок, що, зазвичай, не є явними. Нові види діяльності уже не є монотонними, а все більше і більше вимагають високого рівня міжособистісних інтеракцій, мовних навичок, культурного капіталу та соціальних відносин [2, с.6]. Оскільки мігрантам бракує цих навичок в новій країні, зростає їх рівень безробіття. Як результат, мігрантам залишається заповнювати низкокваліфіковані та низкооплачувані сектори ринку праці.

Однак, з часом мігранти можуть покращити свою позицію, вивчивши мову країни імміграції, особливості працевлаштування, здобувши трудовий досвід та нові навички в новій країні. Підтвердженням цього постає теорія трансферності навичок, розроблена Б.Р.Чісвік (B.R.Chiswick), Й.Л.Лі (Y.L.Lee) та П. В. Міллер (P.W.Miller), котрі на прикладі U-подібної моделі продемонстрували можливість досягнення мігрантами того професійного статусу, котрий вони залишили в країні походження [3]. Однак, не всі аналітики поділяють цю думку: експерти Інституту Міграційної Політики (м.Вашингтон) вважають, що мігранти першого покоління навряд чи зможуть досягти високих заробітків та вищого рівня працевлаштування, завдяки котрим зрівняються з місцевим населенням ще впродовж їх життя. І причина цього криється у швидкості та ступеню рівня інтеграції в ринок праці приймаючої країни першого покоління мігрантів [4].

Цікавим у цій ситуації постає випадок українських трудових мігрантів в країнах ЄС. Увагу, як вітчизняних (Е. Лібанова, О. Малиновська, І.Майданік, Н.Образцова, О. Пономарева, А. Толстокорова), так і іноземних (С. Montefusco, M.I. Vaganha, K. Iglicka, R.Hosnedlova, M.Stanek, A.Sánchez Urios, та ін.) науковців, привертає залученість українців до спеціальних трудових ніш вторинного ринку праці, серед яких є будівництво, сектор домашнього обслуговування, сільське господарство, сфера громадського харчування, тощо. Дивує, насамперед, не тільки їх зайнятість у цих нішах, але й незмінність їх трудового становища у часовому вимірі, адже українці репрезентують освічених та кваліфікованих мігрантів. Наприклад, в Італії, як наголошує О.Пономарева [5], саме слово «українка» вже асоціюється із словом «доглядальниця», а Р.Госнедлова (R.Hosnedlová) та М.Станек (M.Stanek) [6] враховуючи дані Національного опитування мігрантів в Іспанії вважають, що існує мережа спеціальних трудових ніш саме для українців, адже один з двох українців зайнятий або ж у сфері домашнього обслуговування, або на будівництві. А сектор домашніх послуг вони називають «відкритими дверима», через які більшість українських жінок входить на ринок праці Іспанії.

Метою даної статті постає вивчити основні причини залученості українських заробітчан до трудових ніш вторинного ринку праці (на прикладі Королівства Іспанії) та законсервованості їх трудової ситуації.

Аналіз досліджень і публікацій

Серед основних причин залученості мігрантів до низькокваліфікованих та низькооплачуваних видів роботи варто виділити, насамперед, як особливості функціонування ринку праці приймаючої країни, так і трансферність навичок самого мігранта/мігрантки. Описуючи особливості ринків праці розвинених держав, увагу привертає їх дуалізація, що попереджає конкуренцію між мігрантами на корінним населенням: мігранти та місцеві працюють в різних секторах та сегментах ринку праці. Так, наприклад, жінки-мігрантки часто є працевлаштовані в готелях, секторі домашнього обслуговування та закладах громадського харчування, тоді як чоловіки-мігранти - в сільському господарстві та на будівництві [7, с.44-45].

Що ж до навичок, то потрібно визнати, що навички мігрантів не можуть бути досконало «перенесеними» крізь кордони. Ці навички визначаються досить широко та включають інформацію щодо ринку праці, рівень володіння мовою приймаючої країни, професійні ліцензії, а також специфічні галузеві навички [3, с.5]. Основними перешкодами на шляху трансферності навичок в нові умови нової країни є, перш за все, структурні та культурні відмінності між країнами походження та призначення, котрі, насправді, служать невидимими інструментами стримуючої міграційної політики країн-імміграції, метою котрих є захистити інтереси своїх громадян [2, с.5].

Ступінь трансферності навичок відрізняється як через рівень так і вид роботи: Б.Р.Чісвік, Й.Л.Лі та П. В. Міллер пояснюють трансферність навичок на прикладі трьох висококваліфікованих професій, а саме економістів, лікарів та правників. Дослідники показують, що економісти в новій країні потребуватимуть знання місцевої мови та стилю практики, лікарі повинні доповнити свої навички ліцензією, отриманою в країні призначення. Щодо навичок юриста, то вони ще гірше «переносяться» в умови нової країни. Адже крім всіх вищеописаних вимог, правові системи країн значно відрізняються [3, с.5]. Однак, висококваліфіковані професії з універсальними характеристиками та менш залежні від місцевості можуть мати кращу трансферність, такими можуть бути фахівці в галузі інформаційних технологій [2, с.5].

Методологія дослідження

Для вивчення питання залученості українських мігрантів до вторинного ринку праці в Іспанії буде взято результати дослідження Г.І.Городецької щодо інтеграції українських мігрантів в іспанське суспільство на прикладі автономії Країна Басків [8]. Основою емпіричного матеріалу дослідження стали 41 глибинне інтерв'ю з громадянами України віком 20-64 роки, котрі проживали в Іспанії від 1 до 14 років. Респонденти були відібрані методом снігової кулі через мережу «Руських магазинів», в Українській церкві, та мережу передачі пакунків з Іспанії в Україну.

Описуючи обмеження вибірки варто згадати, що респонденти були знайдені в місцях їх зібрань, скупчень, тощо. А це означає, що в дослідженні взяли участь ті, хто активно підтримує зв'язки як з Україною, так і українською культурою. Крім цього, варто згадати, що Країна Басків, насправді, не є провінцією масової міграції, адже особливістю Країни Басків є її початкова стадія міграційного досвіду у порівнянні з іншими автономіями та провінціями Іспанії. Основна причина такої ситуації полягає в тому, що спочатку мігранти не їдуть у високорозвинені регіони Іспанії, політика котрих базується на відкритості та прозорості щодо мігрантів, а прямують туди, де їх соціальний капітал допоможе їм у швидкому пошуку місця працевлаштування [8].

Враховуючи гендерний розподіл українців в Іспанії, котрий показує незначну кількісну перевагу жінок: з 41 учасника дослідження 19 респондентів були чоловічої статі, а 22 респонденти – жінки. Важливим фактором опису респондентів є їх освіта, отримана в Україні. Отже, десята частина опитаних отримала середню освіту, майже половина учасників дослідження закінчила технікуми та професійно-технічні училища, кожних четверо з десяти опитаних були випускниками університетів та інститутів, і тільки троє з учасників так і не закінчили своє навчання в університетах України. Щодо освіти отриманої в Іспанії, то вона обмежується відвідуванням державних шкіл з вивчення іспанської мови для мігрантів, котрі відвідували майже половина опитаних.

Наступним фактором, що є важливим для вивчення працевлаштування українців, є зайнятість респондентів в Україні. Отож, п'яту частину опитаних репрезентують кваліфіковані працівники серед котрих були слюсарі, електрики, механіки, тощо. Кожен шостий респондент був економістом, іншу таку ж за кількістю групу складають прості працівники, як от трактористи, водії. Восьму частину становлять педагоги і вчителі, тоді як кожен десятий – це будівельник. Наступні категорії не є значними чисельно: серед них бригадири та майстри на фабриках і заводах, медсестри і фармацевти, технологи та ІТспеціаліст.

Переходячи до трудової ситуації українців в Іспанії, можна простежити, що значна частина опитаних залучена до вторинного ринку праці: третина опитаних працює в сфері домашнього обслуговування, а саме на прибиранні – це досить типова зайнятість для українських жінок в Іспанії. Десята частина опитаних працювала в закладах харчування офіціантами і кухарями. Кожний шостий респондент працював на будівництві, а кожен сьомий – кваліфікованим працівником (механіки, слюсарі, електрики, тощо). Троє українців відкрили в Країні Басків власну справу, як от «Руський магазин» і транспортну компанію, ще двоє – працювали в галузі транспорту, та один учасник влаштувався в сфері інформаційних технологій. Однак, ще варто згадати, що кожен восьмий опитаний на момент проведення дослідження був безробітним та займався пошуком роботи. Порівнюючи ці дані з даними отриманими А. Санчес Уріос (A.Sánchez Urios) [9], котра досліджувала потреби українців в південній провінції Іспанії Мурсії, можна простежити, що там українці працювали у схожих секторах економіки, а це домашнє обслуговування, будівництво, індустрія, готельний бізнес та сільське господарство.

Зайнятість українців в Іспанії яскраво показує, що більшість опитаних так і не зуміли досягти того рівня працевлаштування, котрий мали в Україні. Так, наприклад, тільки кожен сьомий респондент зазначив, що його сьогоднішня зайнятість відповідає його/її освіті та навичкам. Тоді як кожний восьмий вважає, що його/її зайнятість частково відповідає знанням і кваліфікації. А кожних троє з чотирьох учасників дослідження наголосили, що їх сучасна зайнятість не відповідає ані їх знанням, ані їх кваліфікації, особливо це стосується українських жінок. У наступних частинах статті буде розглянуто, чому існує саме така ситуація.

Виклад основного матеріалу

Особливістю продуктивної структури іспанського ринку праці є велика частка малого і середнього бізнесу, а конкурентність такої системи залежить від дешевої робочої сили. Такий тип економіки часто включає і значну частину тіньового сектору економіки, котрий на 2011 р. був оцінений як 19.2% ВВП Іспанії [10, с.15]. Залученість мігрантів у сектори неформальної економіки, зазвичай, є продиктована браком легального статусу та безробіттям, що позбавляють мігрантів можливості вибору місця працевлаштування.

Я думаю, що якщо б у мене були документи раніше, то я могла знайти щось ліпше. У мене були подруги, котрі мали документи і працювали офіціантками в ресторанах, барах, і платили їм набагато більше, 250 євро в місяць їм не платили. Я коли працювала в барі за 250 євро, я, крім того, що працювала за стійкою, обслуговувала клієнтів, помагала повару готувати, ще і прибирала зі столиків. Та зарплата була половина того, що я би отримувала, якби у мене були документи. І то я була рада, тому що знаєш, коли люди без документів на любую роботу готові. (жінка, 38 років, м. Умань, педагог, 10 років в Іспанії).

Щоб забезпечити себе в приймаючій країні та забезпечити матеріальну підтримку своїм сім'ям, мігранти часто змушені поєднувати кілька робіт одночасно [7, с.46], яскравим прикладом цього є українські жінки, основним видом діяльності котрих є прибирання квартир, під'їздів та будинків. Зазвичай, їх робочий день включає погодинне прибирання кількох квартир/будинків:

Загалом, можна сказати, що я вже 7 років працюю, але офіційно у мене стажу лише 3 роки і 6 місяців. Зараз я працюю на прибиранні під'їздів. Кожного дня я маю працювати певну кількість годин, наприклад, сьогодні 8 годин, завтра 6 годин, післязавтра 5 годин, і т.д. Загалом виходить, що у мене навантаження 45 годин на тиждень, але я оформлена на 36 годин. Тут так само виходить, як і в нас в Україні, частина зарплати – на руки, офіційна, а частина – в конвертику...Зрештою, я не перша, це стосується і інших, багато людей так працює. Ось, наприклад, офіціанти, їх оформлюють тільки на пів ставки, і, як результат, вони отримують половинний стаж. Ну, це, звичайно, не новини, я не відкрила нічого нового...і в Україні так, і в Росії так, і всюди...тому, що кожному хочеться заробити... (жінка, 52 роки, Київська обл., економіст, 8 років в Іспанії)

Важливою характеристикою тіньового ринку є тимчасовість працевлаштування, у такий спосіб мігрантами легко маніпулюють та експлуатують, бо вони не можуть захистити свої права та бояться втратити роботу. Серед тих, хто найбільше потерпає від тимчасовості працевлаштування, є зайняті в будівельному секторі:

Якби тут була така книжка, як у нас «Трудова книжка», то вже би напевне не одну списав, скільки робіт поміняв... Як попадеться якась велика будова – то півроку на ній посидиш, а на якійсь малесенькій – то 3 тижні, місяць, квартиру зробив: «Будь здоров, шукай другу роботу. Я зараз іншої роботи не маю, хочеш – чекай». Чекати, звичайно, що

не будеш чекати, бо треба копійку заробляти...а тебе чекати тоже не будуть, бо нема тебе – завтра другого знайдуть. (чоловік, 40 років, Львівська обл.,будівельник, 10 років в Іспанії).

Троє учасників дослідження відкрили в Іспанії власну справу, а саме «Руські магазини» та транспортну компанію. Однак, А. Алунд (A.Ålund) [1] наголошує, що мігранти, насправді, не хочуть автоматично розпочинати власну справу та бути самозайнятими, зазвичай, вони змушені займатися підприємництвом і наступний респондент тільки підтверджує цю тезу:

Один португал (працедавець) заборгував мені 9200 євро, тому я хотів сам робити. Друзі допомогли мені, позичили мені грошей, щоб я відкрив свою справу, щоб я пішов працювати сам на себе...(чоловік, 46 років, Івано-Франківська обл., водій, 11 років за кордоном).

В той же час, А.Портес (A.Portes) наголошує, що самозайнятість мігрантів та етнічних меншин залежить від їх соціальної мережі та соціального капіталу [11]. Яскравим прикладом цього є «Руський магазин» (магазин продуктів, що є типовими для країн пост-соціалістичного блоку). Адаже мережа цих магазинів існує тільки завдяки попиту споживачів, що шукають за специфічними продуктами та товарами, котрі складно знайти в приймаючій країні.

Вивчаючи особливості працевлаштування українців в Іспанії, можна простежити, що серед тих українців, хто зумів влаштуватися за фахом були, зазвичай, чоловіки, котрі володіли професіями з високою трансферністю навичок, та фах котрих мало залежав від країни походження, а саме: інформатик, механіки, будівельники, водії, електрик. Серед тих, чиї навички характеризуються низькою трансферністю були економісти, медики, педагоги, тощо. Для їх успішної інтеграції в іспанський ринок праці, ці люди повинні були зробити значні інвестиції в свої навички, такі як вивчення іспанської мови, визнання/нострифікація освітніх документів, проходження професійних тренінгів/курсів для адаптації кваліфікації, тощо. Оскільки більшість респондентів розглядала свій міграційний проект як тимчасовий, це не спонукало їх до значних інвестицій в навички потрібні для іспанського ринку праці. Так, всі респонденти вивчили іспанську мову до потрібного їм рівня, адже від цього залежало не тільки виконання їх професійних обов'язків, але й краще працевлаштування, котре забезпечувало і кращий заробіток. Позаяк, навіть відсутність документів не стає перешкодою для працевлаштування, тоді як мова може стати перепорою у комунікації з працедавцем. Учасники дослідження наголошували, що знання мови відкриває нові і більші можливості. Але тут варто підкреслити, що нову чи кращу роботу, респонденти шукали у тих самих нішах. Крім цього, варто зауважити, що ніхто з респондентів не вважав за доцільне відвідувати професійні тренінги, чи проводити визнання своїх дипломів в країні призначення. Така позиція часто була пояснена як значними матеріальними та часовими витратами, так і непотрібністю з огляду на тимчасовість міграційного проекту.

В цей же час, не можна сказати, що заробітчани, чиї навички були мало трансферними, не відчували жодного підйому в своїй професійній діяльності з моменту приїзду в Іспанію. І ключову роль тут зіграло саме знання іспанської мови. Більшість опитаних жінок наголошувала на покращенні їх робочого статусу у порівнянні з тим, який вони займали по приїзді в Іспанію. Адаже приїхавши в Іспанію, будучи без знання мови та документів (котрі б надавали дозвіл на проживання і працевлаштування в країні призначення), вони змушені були найматися на роботу «внутрішніми» хатніми працівницями (інтернами). Живучи в іспанських сім'ях, українки вивчали іспанську мову, що дозволило їм шукати нову роботу, котра б задовільняла не тільки їх фінансові потреби, але й забезпечувала кращі умови життя. Зміна роботи, чи то перехід із статусу «інтерна» (проживання з господарями, догляд) в статус «екстерна» (самостійне проживання, прибирання) вважалося досягненням та висхідною мобільністю респондентками, адже в такому випадку вони здобували свободу від постійного контролю працедавців, свободу їсти ті продукти та в тій кількості, що їм до вподоби, свободу для зустрічей з друзями, свободу для особистого життя.

Однак, визначальним у працевлаштуванні українців в Іспанії та їх включенні в структури вторинного ринку праці стала їх залученість до мереж ланцюгової міграції⁶. Зрозуміти цей процес допоможе теорія «сегментованої асиміляції», що описує процес входження мігрантів в соціальну структуру приймаючого суспільства. Відповідно до цієї теорії, розробленої А. Портес (A.Portes), включення мігрантів в нове суспільство залежить від того, до якого

⁶ Детальніше ознайомитися з особливостями ланцюгової міграції українців до Іспанії можна в статті «Ланцюгова міграція: «За» і «Проти» з точки зору українських мігрантів» в журналі «Демографія та Соціальна Економіка», № 1, 2014, с.203-213

соціального сегменту вони приєдналися в новому суспільстві. Адже приїхавши в нову країну, мігранти шукають своє місце в новому суспільстві, а особиста соціальна позиція кожного окремого мігранта веде його/її або до соціального включення, або ж до соціального виключення [12].

Відповідно до результатів даного дослідження, більшість опитаних респондентів обрали Іспанію для міграційного проекту через наявність певних контактів чи то базового соціального капіталу. Присутність родичів, друзів, чи знайомих в новій країні знижувала різного роду ризику. І тільки троє учасників дослідження сказали, що їдучи в Іспанію «їхали на голе місце», тобто не мали жодних контактів, котрі б допомогли на початковому етапі. Маючи допомогу та підтримку друзів та знайомих, українці покладалися на їх досвід та соціальний капітал. Таким чином, вони входили в ті соціальні кола, куди їх приводили їх родичі, близькі чи посередники. Виразно це може бути проілюстровано на прикладі пошуку роботи. Отже, третина опитаних в Країні Басків наголошували, що пошук роботи був для них серед основних проблем, і це друга по значенню проблема для українців після мовної. Більшість респондентів сказала, що отримала роботу завдяки своєму соціальному капіталу і соціальній мережі, тобто через своїх родичів і друзів:

...спочатку я шукала роботу по знайомих, наших українцях, і потім іспанцям, у котрих я вже працювала. Тому спочатку й важко було, бо ніхто тебе не знає, як ти працюєш, а тому ніхто тебе не може порекомендувати. Головне спочатку почати працювати, а потім заробив авторитет і вже легше шукати... (жінка, 27 років, м. Київ, музикантка, 1,5 роки в Іспанії)

До цього методу пошуку роботи вдавалися українські заробітчани і в інших країнах, наприклад, і в Португалії [13, 14], і в Італії [5, 15], і в Польщі [16], і в Чехії [17]. Цікавим у цій ситуації постає інституціоналізація деяких трудових практик українських працівників, як от, наприклад, поєднання жінками місця проживання з робочим місцем. Крім цього, в Польщі, Італії та Іспанії було зауважено навіть практики «взаємообміну» чи ротації одних заробітчани іншими, їхніми друзями чи родичами [16, 15, 8]. Така практика дозволяє зберігати за собою робоче місце на період відпустки, чи подорожі додому. Також велику роль в пошуку роботи відіграє і інститут «посередництва», а серед посередників згадуються як водії автобусів, що привозять заробітчани в ту чи іншу країну, так і інші українські заробітчани, котрі продають місце роботи новоприбулим. І хоча деякі науковці [15,13] пишуть, що ця практика себе вичерпала в їх країнах (Італія та Португалія), дане дослідження показує, що такі послуги в Іспанії й надалі надаються. В той час як досвідчені заробітчани уже не потребують цих послуг і у своїх відповідях вони вказували, що дана практика вже не існує, новоприбулі чи з обмеженою соціальною мережею респонденти згадують про існування даного методу пошуку роботи:

Ви ж знаєте, як наші заробляють...якщо у них є робота якась, вони телефонують і продають цю роботу...Вартість роботи залежить від кількості годин, буває, що 50-100-200 євро... Я вважаю, що це також варіант, коли ти вже зовсім без роботи і тобі нема за що їсти, тоді ти платиш гроші, ти себе загрузаєш на повний робочий день, можна тоді і заплатити. Правда, не знаю, як тут щодо моральної сторони цього бізнесу....(жінка, 27 років, м.Київ., музикантка, 1,5 роки в Іспанії)

Таким чином, більшість опитаних приїхавши в Іспанію вже потрапляли в певне середовище, в налагоджену систему, сформовану мігрантами, котрі приїхали раніше.

А втім, четвертою причиною такої трудової ситуації українців в Іспанії є їх невизначеність щодо країни майбутнього, тобто щодо проекту повернення. Українські трудові мігранти в Іспанії репрезентують трудову маятникову (circular) модель міграції: вони їдуть на заробітки та згодом повертаються додому, і цю циклічність можна спостерігати роками. Однак, тут варто зауважити, що частота і тривалість поїздок залежать від багатьох факторів, серед яких і відстань між країнами призначення та походження, наявність легального статусу мігрантами, вартість поїздок, тощо. І якщо Польща є країною з високою частотою перетину кордону, то Іспанія є серед країн з низькою частотою поїздок до України [19]. Приклад опитаних яскраво це показує: тільки третина опитаних їздить в Україну раз на рік, зазвичай, впродовж своєї літньої відпустки в Іспанії. Четверта частина респондентів ще не відвідувала батьківщину з огляду на відсутність легального статусу і неможливість повернення згодом в Іспанію. Решта ж опитаних з огляду на фінансові витрати чи інші причини відвідують Україну рідше, ніж 1 раз на рік. Таким чином, з кожним днем заробітчани все більше адаптовуються до суспільства країни призначення. Однак вдома, в Україні, на них чекають члени їх сімей, їх плани та інвестиції. І як результат, трудові мігранти стають залученими в життя обидвох країн або ж живуть між двома країнами.Такий спосіб життя, на думку О. Пономаревої та А.

Толстокорової стає життєвою стратегією заробітчан [5, 20]. Цей транснаціоналізм продукує переживання невизначеності та внутрішнього конфлікту: адже з одного боку, мігранти вже адаптувалися в новій країні, перебудували свої відносини з батьківщиною, налагодили соціальну мережу та капітал в країні призначення; а з другого боку, родинні зв'язки чи то певні обов'язки прив'язують їх до України. Така ситуація стає причиною духовної нестабільності, загостреного самоусвідомлення та тривоги у мігрантів.

На думку R. E. Park, такий стан є відносно постійним для мігрантів, котрі вже перебувають на перехідній стадії інтеграційного процесу, чи то залучені в життя обох країн. Таких мігрантів дослідник називав маргінальними людьми, бо вони перебувають «на межі/на краю» (on margin) двох країн або ж двох світів [21, с.893]. Саме ця невизначеність щодо країни постійного проживання, чи то проекту повернення, не дозволяє українцям зосередитися на одній країні та розбудовувати своє життя або ж в країні походження, куди вони інвестують/переказують всі свої заощадження, або ж в країні призначення, де вони адаптувалися і впевнені у завтрашньому дні.

Висновки

Вивчаючи місце українських мігрантів в структурі іспанського ринку праці, можна простежити їх залученість до спеціальних трудових ніш вторинного ринку праці Іспанії. Менше чверті опитаних, насправді, змогли досягти того професійного рівня, котрий вони мали в Україні. Серед основних причин цієї ситуації, в першу чергу, є особливості функціонування ринку праці в умовах глобалізації, що характеризується сегментацією та поляризацією. Друга причина – це низька трансферність навичок українців, що виявилися досить прив'язаними до українського ринку праці. Третьою причиною залученості українців в низьокваліфіковані ніші є їх ланцюгова міграція. Майже всі опитані обрали Іспанію не випадково. Ідучи в Іспанію, вони їхали не на «голе місце», а до когось: друзів, родичів, знайомих, тощо. В такий спосіб, мігранти страхували себе від різного роду ризиків, котрі могли зустріти їх впродовж міграційного досвіду. Однак, найголовнішим тут є те, що респонденти долучалися до тих соціальних мереж, куди були включені їхні знайомі та близькі. Таким чином, українці входили в ті соціальні та трудові сегменти, що відкривали для них їх родичі, друзі, та близькі. Оскільки представники соціального капіталу та мереж респондентів стали частиною вторинного ринку праці Іспанії, то й своїх новоприбулих родичів та друзів вони також туди ж і привели. І останньою причиною, що пояснює становище українців в Іспанії є їхня залученість в життя двох країн та двох суспільств. Не визначившись з країною свого майбутнього, українці нібито «зависають» у просторі між двома країнами: адаптувавшись в країні призначення, розбудувавши там свій побут і соціальну мережу, опитані побоюються залишити все і повернутися у невідомість. З другого ж боку, низький соціальний статус в Іспанії, сімейні обов'язки, ностальгія за батьківщиною тягнуть опитаних додому. І як результат, така трудова ситуація постає тією ціною, котру українські трудові мігранти сплачують, принаймні, за тимчасову стабільність свого становища.

Література

1. Ålund A. Self-employment of Non-privileged Groups as Integration Strategy. Ethnic Entrepreneurs and Other Migrants in the Wake of Globalization/ A. Ålund// International Review of Sociology – Revue Internationale de Sociologie. – 2003.- Vol. 13, № 1. – P. 77-87.
2. Zorlu A. Occupational Adjustment of Immigrants/ Aslan Zorlu. - AISSR, AIAS, University of Amsterdam and IZA, 2011.
3. Chiswick B.R. Longitudinal Analysis of Immigrant Occupational Mobility: A Test of the Immigrant Assimilation Hypothesis/ Barry R. Chiswick, Yew Liang Lee & Paul W.Miller. – The University of Western Australia, 2002
4. Papademetriou D. G. The Social Mobility of Immigrants and Their Children/ Demetrios G. Papademetriou, Will Somerville, and Madeleine Sumption// Migration Policy Institute. - June 2009.
5. Пономарева О.О. Феномен Українських іммігрантів у Італії з погляду теорії соціальної ідентичності/О.О. Пономарева//Український Соціум. – 2011. - №4. – С. 67-82
6. Hosnedlová R. Inmigrantes Ucrucianos en España. Una Aproximación a las Pautas de Movilidad Internacional / R.Hosnedlová & M.Stanek //Scripta Nova. – 2010. – Vol. XIV, № 312.
7. Creticos, Peter A. The Integration of Immigrants in the Workplace/ Peter A. Creticos: Schultz, James M.; Beeler, Amy & Ball, Eva//Naperville, Illinois, Institute for Work and the Economy. – 2006
8. Gorodetska G. Integration of Ukrainian Immigrants to Spain: A Case Study of the Basque Country/ Galyna Gorodetska // PhD Thesis. University of Deusto. – 2012.

9. *Sánchez Urios A.* Inmigrantes de Europa del Este: Ucranianos en España/ A.Sánchez Urios// *Barataria*. – 2007. – № 8. – С. 87–104.
10. *Schneider F.* Shadow Economy in Europe. Using electronic payment systems to combat the shadow economy/ Friedrich Schneider. - Johannes Kepler University of Linz, 2011
11. *Portes A.* The Economic Sociology of Migration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship/Alejandro Portes (ed.). - New York: Russel Sage Foundation, 1998
12. *Rumbaut R.G.* Ethnicities: children of immigrants in America/ Rúben G. Rumbaut & Alejandro Portes (eds.). - Berkley, Los Angeles, London: University of California Press – New York: Russel Sage Foundation, 2001
13. *Образцова Н.* Міграційний капітал українських заробітчан в Португалії: проблеми встановлення шляхів надходження, реальних обсягів та визначення внеску в економіку України/Наталія Образцова// *Етнічна Історія Народів Європи*. – 2011. – Випуск 34. – С. 65-70
14. *Baganha M. I.* The Unforeseen Wave: Migration from Eastern Europe to Portugal/ M.I. Baganha, J.C.Marques, P. Góis//In *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe* /M.I. Baganha & M.L.Fonseca (eds.). – Luso-American Foundation, Lisbon. – 2004. - С. 23-40
15. *Montefusco C.* Ukrainian Migration to Italy/ Cristina Montefusco//*Journal of Immigrant and Refugee Studies*. – 2008. – Vol. 6(3). – С. 344 - 355
16. *Iglicka K.* Circular Migration Patterns. Migration between Ukraine and Poland/K.Iglicka, K. Gmaj & W. Borodzicz-Smoliński. – European University Institute. Robert Schuman for Advanced Studies, 2011
17. *Černík J.* Of Clients and Chereps. The Organisational Structures of Ukrainian Labour Migration/Jan Černík//In *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*/Alice Szczepaniková, Marek Čaněk and Jan Grill (eds.). – Multicultural Center Prague. – 2006. – С.25-29
18. *Майданік І.П.* Українська міграція до Іспанії: соціально-демографічний склад, особливості перебігу та перспективи/ І.П. Майданік// *Український Соціум*. – 2011. - №3. - С.149 – 160
19. *Населення України. Трудова еміграція в Україні*. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. – 233 с.
20. *Толстокорова А.В.* И сто друзей, и сто рублей: роль самоорганизации и социальных сетей в социальной включенности украинских «заробитчанок»/ А.В. Толстокорова//*Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2013. – Т.16. - №1. – С. 167-181
21. *Park R. E.* Human Migration and Marginal Man/Robert E.Park//*American Journal of Sociology*. – 1928. - Vol.33, № 6. – С.881-893

ПРИНЦИПЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ВАЛИДИЗАЦИИ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Дембицкий С.С.

*к.соц.н., научный сотрудник,
Институт социологии НАН Украины*

В статті розглянуті головні принципи теоретичної валідації в соціологічному дослідженні. До них віднесені: комплексність, єдність якісного і кількісного підходів, соціально-культурна релевантність, концептуальна представницькість та значимість, можливість операціоналізації, міждисциплінарність, соціально-просторова та темпоральна впорядкованість, прогностичність. Оскільки дана тема є новою для вітчизняної соціології додатково проаналізовані підходи до визначення теоретичної валідності у закордонній соціології, види та рівні теоретичної валідації. В контексті проблеми соціологічного прогнозування увага також приділена особливостям формулювання соціологічних законів. При цьому акцент зроблений на історичній соціології.

Ключові слова: теоретична валідація, принципи, прогнозування, соціологічні закони.

В статье рассмотрены главные принципам теоретической валидации в социологическом исследовании. К ним отнесены: комплексность, единство качественного и количественного подходов, социально-культурная релевантность, концептуальная представительность и значимость, операционализируемость, междисциплинарность, социально-пространственная и темпоральная упорядоченность, прогностичность. Поскольку тема является новой для отечественной социологии дополнительно проанализированы подходы к определению теоретической валидности в зарубежной социологии, виды и уровни теоретической валидации. В контексте проблемы социологического прогнозирования внимание также уделено особенностям формулировки социологических законов. При этом акцент сделан на исторической социологии.

Ключевые слова: теоретическая валидация, принципы, прогнозирование, социологические законы.

The article describes the main principles of the theoretical validation in sociological research. The principals referred are the complexity, the unity of qualitative and quantitative approaches, socio-cultural relevance, conceptual completeness and importance, the possibility of operationalization, interdisciplinary, socio-spatial and temporal order, predictability. Since the topic is new for Ukrainian sociology, in addition some theoretical approaches have been analyzed in the article, related to definition of concept of «validity» in foreign sociology. Also types and levels of theoretical validation were considered. In context of problem of sociological prediction author also paid attention to the peculiarities of formulating of sociological laws. The emphasis was placed on the historical sociology.

Key Words: theoretical validation, principles, forecasting, sociological laws.

Вступление

Проблема валидации занимает одно из главных мест в методологии социальных наук. В то же время, если в рамках современной западной социологии данная проблема или получила свое решение (количественный подход), или активно разрабатывается (качественный и смешанный подходы), то в пределах современной отечественной социологии она фактически не становилась предметом научного интереса на протяжении последних пятнадцати лет. А с учетом того, что «советская» традиция рассмотрения проблем качества социологического исследования существенно отличается от западной как в концептуальном, так и в методологическом плане, отсутствие интереса к данной проблематике привело к серьезному отставанию отечественной эмпирической социологии в соответствующей области методологических разработок.

Что же касается проблемы теоретической валидности, то ее рассмотрение носит маргинальный характер и в западной социологии. Лишь в единичных случаях она становилась предметом концептуализации в пределах количественной или качественной эмпирической социологии, несмотря на очевидную необходимость построения (качественные исследования) или использования (количественные исследования) валидных социологических теорий или их составных частей – концептов и конструкторов.

В рамках данной статьи я остановился на раскрытии такого аспекта теоретической валидации как ее принципы.

Степень разработанности проблемы

Теоретическая валидность как составной элемент более широкого конструкта валидности рассматривался в работах отдельных авторов. Среди исследователей качественного профиля можно выделить Д.Максвелла [11], который определяет теоретическую валидность в качестве степени соответствия теории, разработанной в процессе исследования, эмпирическим данным. К составляющим валидности, согласно этой концепции, также относятся описательная и интерпретативная валидность. Данный подход был использован в работах К.Хеннес, К.Локвуда и А.Пирсона [Hannes, Lockwood, Pearson], Б.Джонсона [Johnson, 1997], а также Ю.Пулкинена [Pulkkinen]. Следует отметить, что концепция валидности Максвелла является лишь одним из многих вариантов осмысления валидности, предложенных в сфере качественных исследований.

Что касается количественных исследований, обращение к термину «внутренняя теоретическая валидность» было осуществлено Б.Филлипсом [14] еще в середине двадцатого столетия, то есть намного раньше, чем начались соответствующие дебаты среди представителей исследований качественного профиля. В дальнейшем его идеи без изменений были использованы в работах Г.Роуз [16] и Й.Моутона [13]. Согласно этому подходу к теоретической валидности можно отнести три компонента: ясность, область действия и систематический импорт. Ясность связана с возможностью перехода от теоретических конструктов к эмпирическим индикаторам, область действия – с охватом класса феноменов, относительно которых применение этих конструктов является корректным, а систематический импорт – со степенью, в которой эти конструкты используются в суждениях и теориях.

Определенный вклад в разработку проблемы теоретической валидности был сделан авторами, изучающими особенности содержательной валидности. Впервые данный вид валидности был определен в работе Э.Куретона [8] в середине двадцатого столетия, а уже через несколько лет был включен в технические рекомендации Американской психологической ассоциации, касающиеся разработки психологических тестов и диагностических техник. На современном этапе при рассмотрении специфики содержательной валидности исследователи разделились на две группы. Первая считает, что содержательную валидность необходимо отнести к конструктивной в качестве ее составляющей, вторая – что содержательная валидность является отдельным видом, отвечающим за представительность и значимость концептов, которые входят в состав теоретического конструкта. Главным представителем первой группы является С.Мессик [12], представителями второй группы – коллектив авторов в составе С.Хайнса, Д.Ричарда и Э.Кубани [9].

Теоретической же основой, очерчивающей контекст формулировки принципов теоретической валидации, является ряд моих статей (в них учтены и идеи авторов, упомянутых выше). С точки зрения содержания данной публикации наиболее значимыми из них являются работы, в которых рассматриваются виды теоретической валидности [2], а также уровни теоретической валидации [1].

Поскольку с момента публикации этих двух работ я пересмотрел ряд ключевых идей, на которые они опирались, здесь я кратко охарактеризую основные положения, важные для понимания принципов теоретической валидации.

Виды и уровни теоретической валидации

Под теоретической валидностью в целом я понимаю степень соответствия теоретического конструкта (более широко – и теории, которая из них состоит) исследуемому социальному феномену.

К видам же теоретической валидности я отношу очевидную, содержательную и композиционную валидность. Очевидная валидность – степень узнаваемости и возможности описания социального феномена (фактически правильность вычленения социального феномена из более широкого социального контекста). Содержательная валидность – это степень, в которой элементы конструкта, с помощью которого исследуется социальный феномен, являются значимыми и, в своей совокупности, представительными относительно него. Композиционная валидность – это степень, в которой упорядоченность элементов теоретического конструкта, соответствует упорядоченности элементов социального феномена.

Кроме видов теоретической валидности, важным ориентиром в формулировке принципов являются уровни социологического анализа, среди которых я выделяю микро-, мезо-, макро- и мегауровень (см. таблицу). Микроуровень связан, в первую очередь, с условиями, в которых протекает непосредственное межличностное взаимодействие. Необходимость выделения мезоуровня продиктована тем, что современные общества

является во многом «организационными обществами» – существенная часть жизни каждого из нас проходит в рамках тех или иных организаций, начиная от рождения и заканчивая смертью [5]. Территориальные сообщества также отнесены к этому уровню, поскольку они представляют собой комплексные системы жизнеобеспечения людей, выполняющие свои главные функции на основе взаимосвязанной деятельности различных организаций. Макроуровень связан с деятельностью региональных (например, областных и шире), а также государственных элит, имеющей последствия для соответствующих групп населения. Внимание к мегауровню, то есть международным условиям, основывается на ведущей роли глобальных трансформационных процессов в жизни современных государств.

Таблица

Соотношение уровней исследования с исследовательскими стратегиями

<i>Уровни исследования</i>	<i>Измерение условий (Страусс, Корбин)</i>	<i>Исследовательские стратегии теоретической валидации</i>
Микро	1. Взаимодействие	Обоснованная теория
	2. Групповые или коллективные условия	Обоснованная теория
	3. Суборганизационные или субинституциональные условия	Кейс-стади
Мезо	4. Организационные или институциональные условия	Кейс-стади
	5. Территориальные условия	Кейс-стади
Макро	6. Государственные условия	Геополитический анализ*
Мега	7. Международные условия	Геополитический анализ*

* Геополитический анализ предполагает культурный, исторический, экономико-географический и анализ поведения элит на государственном и международном уровне.

Принципы теоретической валидации

Принципы теоретической валидации сформулированы на основе составляющих теоретической валидности – ее очевидного, содержательного и композиционного компонентов. Также я разделил принципы на две группы. Первая из них предназначена для теоретической валидации на микро- и частично мезоуровне (организационные условия), вторая – частично на мезо- (территориальные условия) и полностью на макро- и мегауровнях.

К принципам теоретической валидации на микроуровне я отношу: социально-культурную релевантность, концептуальную представительность и значимость, а также операционализируемость.

Кроме них процедура теоретической валидации должна опираться на более общие методологические принципы, соблюдение которых обеспечивает ее соответствие нормам современной эмпирической социологии. К ним я отношу комплексность и единство качественного и количественного подходов. Рассмотрим эти принципы, начиная от наиболее общих и заканчивая принципами, непосредственно связанными со спецификой теоретической валидации на микро- и мезоуровнях:

1. Комплексность – процедура теоретической валидации должна опираться на комплексные стратегии достижения результата, а не на отдельные методы. В данном случае существенно снижается вероятность того, что полученные результаты являются артефактом, обусловленным спецификой использования того или иного метода.

2. Единство качественного и количественного подходов – процедура теоретической валидации должна органически сочетать в себе качественные и количественные методы социологического исследования.

3. Социально-культурная релевантность – методы теоретической валидации не должны ограничивать дискурса⁷ исследуемых групп и общностей. Суть принципа заключается в необходимости использования тех методов, которые в достаточной мере позволяют понять жизненный мир участников исследования.

⁷ Под «дискурсом» я понимаю «особый способ общения и понимания окружающего мира»: [3, 18].

4. Концептуальная представительность и значимость – методы теоретической валидации должны обеспечивать исчерпывающий набор наиболее релевантных понятий, описывающих исследуемый феномен.

5. Операционализируемость – методы теоретической валидации должны открывать возможность выхода на уровень эмпирических индикаторов, то есть обеспечивать возможность использования валидных измерительных процедур.

Принципами теоретической валидации на более высоких уровнях являются:

1. Междисциплинарность – социологический анализ феноменов общественной жизни начиная от уровня таких территориальных образований, как районы в населенных пунктах и выше, предполагает обращение к широкому ряду научных дисциплин (урбанистика, экономика, демография, история, культурология, теория элит и другие). При этом наиболее интегральной дисциплиной, учитывающей максимальный спектр проблем, важных с точки зрения теоретической валидации (и таким образом инкорпорирующая положения различных дисциплин), по моему мнению является геополитика.

2. Темпоральная и социально-пространственная упорядоченность – методы теоретической валидации должны обеспечивать спецификацию особенностей социального феномена в отношении различных социальных групп, а также отображать динамику его изменений во времени.

3. Прогностичность – формулировка теоретических положений начиная с уровня территориальной общины и выше должна давать выход на разработку прогнозов развития социальных феноменов.

Последний принцип связан с формулировкой социальных законов и требует дополнительного рассмотрения.

К проблеме социологических законов и прогнозирования

В самом простом виде научный закон можно понимать как набор взаимосвязанных научных утверждений, описывающий природу явлений окружающей действительности и постоянных взаимосвязей между ними. В этом смысле многими социологами ставится под сомнение сама возможность нахождения научных законов в рамках социологической науки. Связано это с тем, что в социальном мире нет постоянства, присущего миру физическому. Двумя главными причинами такого непостоянства является мультипричинность социальных событий (как в смысле большого набора детерминант, так и в смысле их специфичности в каждом конкретном случае – одни и те же события могут быть вызваны отличающимися контекстуальными условиями), а также субъектность человеческого поведения.

Социальные события я рассматриваю как собирательный термин, охватывающий такие элементы социальных явлений (или феноменов), которые могут наблюдаться непосредственно. То есть внешними проявлениями социальных феноменов являются социальные события. Все социальные события (за исключением независимых явлений природы, затрагивающих социальные образования различных уровней) основываются на социальных действиях/взаимодействиях индивидов⁸. Последние наделены возможностью самостоятельно определять линию своего поведения и осуществлять ее дальнейшую корректировку в условиях конкретного социального контекста. В этом смысле действительно невозможна формулировка социальных законов, которые бы масштабно охватывали поведение людей.

С другой стороны, эта теоретико-методологическая проблема может быть решена, если сместить фокус научного интереса со связки «социальный контекст + мотивы => поведение» на связку «поведение => последствия»⁹. Первая связка является наблюдаемой лишь наполовину – социолог наблюдает поведение и лишь строит догадки о его причинах. Последние можно изучить постфактум, да и то на основании ретроспективной рефлексии индивидов, а во многих случаях – лишь исторических источников. Валидность такого материала (в части причин поведения, а не самого поведения) не является удовлетворительной. Так, о влиянии внешних условий мы выдвигаем гипотезы, а мотивам, обозначенным индивидами, можем лишь доверять. Вторая связка куда интереснее в научном смысле. Если принять в качестве причинного фактора само поведение отдельных людей, их малых и больших групп, то мы получаем объективную и непосредственно наблюдаемую основу для социологического прогноза.

⁸ В этом утверждении я отталкиваюсь от парадигмальной модели А.Страусса и Дж.Корбин [7].

⁹ Эта идея сформулирована мною под влиянием концепции социального смысла деятельности А.Никифорова [6, 205-208].

В таком виде социологический закон является набором взаимосвязанных научных утверждений, описывающим то, к каким последствиям (экономическим, военным, территориально-демографическим, социально-культурным) приводят действия индивидов на различных уровнях социального взаимодействия. Недостаток этого определения заключается в том, что в нем отсутствует упоминание внешнего контекста происходящего. Этот момент действительно важен – внешние условия оформляют поведение людей в конкретный результат (здесь на ум приходят явные и латентные функции по Мертону). Поэтому финальный вариант определения звучит следующим образом: **"социологический закон является набором взаимосвязанных научных утверждений, описывающих то, к каким последствиям (экономическим, военным, территориально-демографическим, социально-культурным) приводят действия индивидов в конкретных (групповых / организационных / муниципальных / территориальных / геополитических) условиях"**.

Такого рода идея, конечно же, не является чем-то новым. В частности, она созвучна с мнением классика экономической мысли Дж.Ст.Милля о законах распределения, которые он разграничивал с законами производства: «Общество может подчинить распределение богатства любым правилам, какие оно считает наилучшими; но какие практические результаты проистекут из действия этих правил – это должно быть открыто, подобно любым другим физическим или отвлеченным истинам, посредством наблюдения или исследования» [4, 339].

Методами сбора информации о поведении индивидов на микро- и мезоуровнях являются такие общепринятые и общеизвестные в социологии процедуры, как наблюдение, интервью, опросы, анализ документов и прочее. Конечно же, перечисленные методы могут использоваться и на более высоких уровнях, но здесь (на макро- и мегауровнях) они не являются определяющими.

В случае государственного и международного масштаба я вижу три главных способа получения информации, определяющих прогностический потенциал исследования. Первый наиболее ценный и в то же время практически недоступный – это инсайдерская информация. Так, решения, принимаемые элитами, являются наиболее важными действиями с четко обозначенными целями. По понятным причинам доступ к соответствующей информации максимально ограничен. Поэтому рядовому социологу приходится довольствоваться мнениями и информацией разнообразных экспертов, журналистскими расследованиями, а также «сливами» информации (например, записями личных телефонных разговоров или текстами онлайн переписки). Следующее – изучение сопоставимых событий в других странах, которые могут использоваться в качестве аналогии к тем, которые начинаются в изучаемых государствах. Указанный ресурс обнаруживает модели влияния, используемые государственными и международными элитами для достижения своих интересов. С другой стороны, «козырь в рукаве» у таких групп всегда потенциально может присутствовать. Следовательно, всей полноты информации такой анализ не обеспечивает. Наконец, последнее – это исторический анализ. Его сильной стороной является фактологическое богатство – собрано множество свидетельств, описывающих поступки людей и их последствия в исторической перспективе. Недостатком исторического анализа является то, что каждая историческая эпоха имеет свою специфику, которая ограничивает эвристический потенциал сопоставления событий прошлого и настоящего. Главное направление работы при анализе фактов истории – выделение инвариантных или внеисторических паттернов «поведения => последствий» с дальнейшим их использованием при социальном прогнозировании.

Исходя из вышесказанного можно сделать некоторые выводы, касающиеся принципов социологического прогнозирования:

1. Акцент на поведении масс: в рамках социологического прогнозирования исследователю не обязательно знать мотивы и установки рядовых индивидов, куда важнее понимать какие поступки они совершают на данном этапе.

2. Акцент на решениях элит: для социологов результаты массовых опросов являются привычным, но не особо перспективным источником информации, когда речь идет о формулировке социального прогноза; куда важнее осведомленность о группах геополитических интересов, знания современной и общей истории.

3. Акцент на саморефлексии: социологи, придерживающиеся во время разработки прогноза любой идеологии (не важно - либеральной, националистической, коммунистической или какой-либо иной), неспособны сформулировать валидные прогнозы, кроме как в результате случайности; причина этого заключается в том, что такие социологи просто не могут увидеть (а чаще - попросту признать) важные поступки, совершаемые как на данном этапе, так и совершенные ранее.

Литература

1. Дембицкий С. Теоретическая валидизация на различных уровнях социологического исследования // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №4. – с. 152-178.
2. Дембицкий С. Теоретическая валидность измерительной процедуры и смещение данных в социологическом исследовании // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №3. – С.99-118.
3. Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Х.: Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
4. Милль Дж.Ст. Основы политической экономии. Том 1. – М.: Прогресс, 1980. – 496 с.
5. Морган Г. Образы организаций. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. – 504 с.
6. Никифоров А. Философия науки: история и теория. – М.: Идея-Пресс, 2006. – 264 с.
7. Страусс А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / Ансельм Страусс, Джульет Корбин – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
8. Cureton E. Validity // Educational Measurement. - Washington, D.C.: The American Council on Education, 1951 – P. 621–695.
9. Hannes K., Lockwood C., Pearson A. A Comparative Analysis of Three Online Appraisal Instruments' Ability to Assess Validity in Qualitative Research [Electronic resource] // Qualitative Health Research. – Access mode: <http://qhr.sagepub.com/content/early/2010/07/28/1049732310378656.full.pdf+html>
10. Haynes S., Richard D., Kubany E. Content Validity in Psychological Assessment: A Functional Approach to Concepts and Methods // Psychological Assessment. – 1995. – №3. – P. 238–247.
11. Johnson B. Examining the validity structure of qualitative research // Education. – 1997. – №2. – P. 282-292.
12. Maxwell J. Understanding and validity in qualitative research // Harvard Educational Review. – 1992. – №3. – P. 279-300.
13. Messick S. Validity // Educational Measurement / ed. by L. Linn. – New York: Macmillan, 1989. – P. 13-103.
14. Mouton J. Basic Concepts in the Methodology of the Social Sciences. – Pretoria: HSRC Publishers, 1996. – 276 p.
15. Phillips B. Social research: Strategy and tactics. – New York: MacMillan, 1966. – 336 p.
16. Pulkkinen J. The paradigms of e-Education [Electronic resource]. - Access mode: <http://herkules oulu.fi/isbn9514272463/html/index.html>
17. Rose G. Deciphering sociological research. – London: The MacMillan Press, 1982. – 335p.

МЕРЕЖА ПРОТЕСТІВ НАПЕРЕДОДНІ ЄВРОМАЙДАНУ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Дукач Ю. О.

аспірантка,

кафедра соціології,

Факультет соціології і права НТУУ «КПІ»

Стаття присвячена аналізу соціальної мережі організацій лівого спрямування напередодні Євромайдану. В якості основної бази даних використовується проект моніторингу протестів, репресій і поступок (Ukrainian Protest and Coercion Data), що реалізується Центром соціальних та трудових досліджень. Використовуючи мережевий аналіз, я спробувала побудувати модель організаційної структури протестної активності лівих організацій в 2011-2013 рр. Вершинами цієї мережі виступають впливові організації, що були учасниками соціальних та економічних протестів цього періоду. Зв'язками між ними – взаємна участь хоча б у одній протестній події. Таким чином я намагаюсь відповісти на питання: «Чи можемо ми припустити, що напередодні Євромайдану в Україні не існувало організованого лівого руху, що знаходило своє вираження у відсутності інтегрованої постійної мережі організацій?».

Ключові слова: мережа, аналіз соціальних мереж, організації лівого спрямування, протест.

Статья посвящена анализу социальной сети организаций левой направленности накануне Евромайдана. В качестве основной базы данных используется проект мониторинга протестов, репрессий и уступок (Ukrainian Protest and Coercion Data), который реализуется Центром социальных и трудовых исследований. Используя сетевой анализ, я пытаюсь построить модель организационной структуры протестной активности левых организаций в 2011-2013 г. Вершинами этой сети выступают влиятельные организации, которые были участниками социальных и экономических протестов этого периода. Связями между ними – взаимное участие хотя бы в одном протестном событии. Таким образом я пытаюсь ответить на вопрос: «Можем ли мы предположить, что накануне Евромайдана в Украине не существовало организованного левого движения, что находило свое отображение в отсутствии интегрированной постоянной сети организаций?».

Ключевые слова: сеть, анализ социальных сетей, организации левой направленности, протест.

This paper is dedicated to social network analysis of leftist organizations in the period before Euromaidan. As the main database is used "Ukrainian Protest and Coercion Data" implemented by Centre for Society Research. Using the social network analysis, I try to build a model of the organizational structure of protest activities of leftists in Ukraine in 2011-2013 years. This network consists of nodes that represent the most influential organizations that were active in social and economic protests of this period. As links between them, I use the joint participation in at least one protest event. In such way, I try to answer the question: "Can we assume that there were no organized left movement in Ukraine and it was expressed in a lack of integrated permanent network of organizations?"

Key Words: network, social network analysis, left-wing organization, protest.

В сучасних зарубіжних соціологічних колах вже не піддається сумніву виключна роль мережевого аналізу як методології що сприяє поглибленню знань при вивченні суспільних рухів. Так вже вийшло, що саме концепція мережі закладена в більшість визначень суспільних рухів. Серед них, наприклад, важливе місце займає визначення Маріо Діані, який розглядав суспільний рух як «мережу неформальних взаємодій між великою кількістю індивідів, груп або асоціацій, що залучені до політичного або культурного конфлікту, на основі загальної колективної ідентичності» [5, 282].

Окрім зручного визначення, сам Діані досліджує екологічний рух в Мілані 1985-1986 рр. та приходиться до висновку, що використання емпіричного мережевого дослідження, окрім надання якісно нової інформації про взаємодію організацій всередині суспільного руху, дозволяє також розширити теоретичний кругозір, змістивши фокус дослідницької уваги.

Звичайно, мережевий аналіз не одразу став визнаним методологічним підходом. Спочатку він зародився та розповсюдився як теоретичний концепт, що використовував «мережу» як метафору для кращого розуміння самої сутності людських взаємодій. Найяскравішим прикладом, відомим українському читачеві завдяки чисельним перекладам, є концепт «мережевого суспільства» Мануеля Кастельса, який намагається довести появу

нової моделі комунікабельності, що характеризується індивідуалізмом та базується на мережі [3, 129].

В свою чергу, Кастельс наслідував погляди Барі Велмана (неодноразово на нього посилаючись), який ще у 1983 році написав статтю, де описав базові принципи мережевого аналізу як нового підходу до дослідження соціальних структур та відносин. Власне, як вважає автор, мережевий підхід долає академічну прірву між дослідженнями сталих соціальних структур та змінних соціальних відносин [7; 8; 9].

З часом мережевий аналіз набуває не лише теоретичного, але й методологічного відтінку, а мережа із зручної метафори перетворюється на засіб візуалізації та лише початковий етап подальших статистичних обчислювань кількісної сторони існування соціального явища.

Ціллю ж даної статті є спроба за допомогою методу аналізу соціальних мереж довести існування/відсутність лівого суспільного руху в Україні та дослідити ситуацію, що передувала подіям 2014-го року через розуміння його інтегрованості / дезінтегрованості, взаємодії / дистанціювання.

Основною гіпотезою є відсутність в Україні напередодні Євромайдану організованого лівого руху, що, в свою чергу, знаходило своє вираження як у слабкій протестній активності, так і в відсутності чіткої постійної мережі організацій.

В методологічній основі даної статті лежить спроба за допомогою структуралістського (себто кількісного, формального) підходу до аналізу соціальних мереж дослідити мережу українських організацій лівого спрямування, що були протестно активні впродовж 2011-2013 років. Основною базою даних стала Ukrainian Protest and Coercion Data - масштабний український проект, заснований на методі аналізу протестних подій, що здійснюється Центром соціальних і трудових досліджень. На основі моніторингу більше ніж 190 національних, обласних та активістських веб-медіа вони створюють базу даних протестів, репресій та поступок. До цієї бази входить достатньо велика кількість змінних, що розкриває можливості для аналітичної творчості. Серед них – основні учасники, тривалість протесту, конфліктне питання, короткий опис перебігу події, ідеологія учасників, об'єкт протестної дії тощо.

Період, який розглядається в статті (1.01.2011 – 21.11.2013), зумовлений наявністю даних і початком протестних акцій, які отримали назву «Євромайдан» - саме через це межею стало 21 листопада. Припускаю, що дані після цієї дати можуть значною мірою вплинути на отримані результати.

Через невелику кількість протестів лівих організацій, я вирішила об'єднати результати взаємодії за три роки, що сприяло досконалому вивченню мережі. Втім, звичайно, у більшості організацій протестна активність зберігалась один-два роки, а не весь період, що також слід мати на увазі при розгляді мережі.

Мною обрано було саме кількісний/формальний підхід до вивчення мережі через дві причини. По-перше, досліджуваний період не дозволяє використовувати якісний підхід до отримання даних. Це є результатом не тільки часової відстані, але й активного протестного сплеску наступних років, що призвів би до зсуву отриманих даних. І, по-друге, оскільки висунута гіпотеза передбачає слабкі зв'язки всередині дезінтегрованої мережі, з'явилась необхідність працювати із моделлю, яка в одному графі збирає всі події трьох років та робить зв'язки між організаціями не тільки умовно однаковими за їх сутністю та змістом, але й візуально одночасними.

Протести (нових) лівих в Україні: статистичний огляд.

Умовно всі організації лівого спрямування, що знаходяться в центрі уваги даної статті можна розділити на три групи: політичні партії, профспілки та неурядові громадські організації.

Партійні ліві організації (серед них – Комуністична партія України, Соціалістична та Прогресивна соціалістична партії), маючи за собою неоднозначну історію політичної участі та застарілий ідеологічний корпус, досить сильно себе дискредитували. Профспілки України, за влучним висловом, в останні роки «грали скоріше стримуючу, аніж мобілізуючу, роль» [4]. Виключенням стають лише незначна кількість активних незалежних (переважно молодіжних) профспілок та неурядових громадських організацій, що взяли для себе умовний курс «нових лівих».

Тобто гіпотеза щодо відсутності організованого лівого суспільного руху набуває сенс. Ще одним частковим її підтвердженням є слабка представленість лівих партій в парламенті.

Втім, не можна казати про абсолютну відсутність лівих гасел в житті українського суспільства. Підтвердженням цьому стають чисельні протестні акції, метою яких є хоча б

часткова і локальна реалізація лівих цілей та ідей. Тому давайте коротко розглянемо статистику щодо протестів лівих в Україні за 2011-2013 роки.

Всього за три роки (з 01.01.2011 до 21.11.2013) в Україні було зареєстровано 9638 протестів. Із них – 817 протестів, в яких брала участь хоч одна організація лівого спрямування (для порівняння – 1873 протести з участю правих). Решта протестів не носили (або носили інше) ідеологічне забарвлення. Схожа ситуація із протестами в столиці – 134 протести за участі лівих проти 396 за участі правих.

Але в регіонах відбувається неоднозначний розподіл. Розглянувши протестну активність лівих і правих по кожній області, виявилось, що протестна активність лівих більша в індустріальних областях Східного та Південного регіонів. В той же час бачимо зовсім незначну протестну активність лівих у західних областях України. Що не є дивуючим, а, скоріше, довготривалою тенденцією протестної активності на території України.

В Києві за таким самим розрахунком доля лівих протестів впродовж розглянутих трьох років коливалась в межах 20-30%.

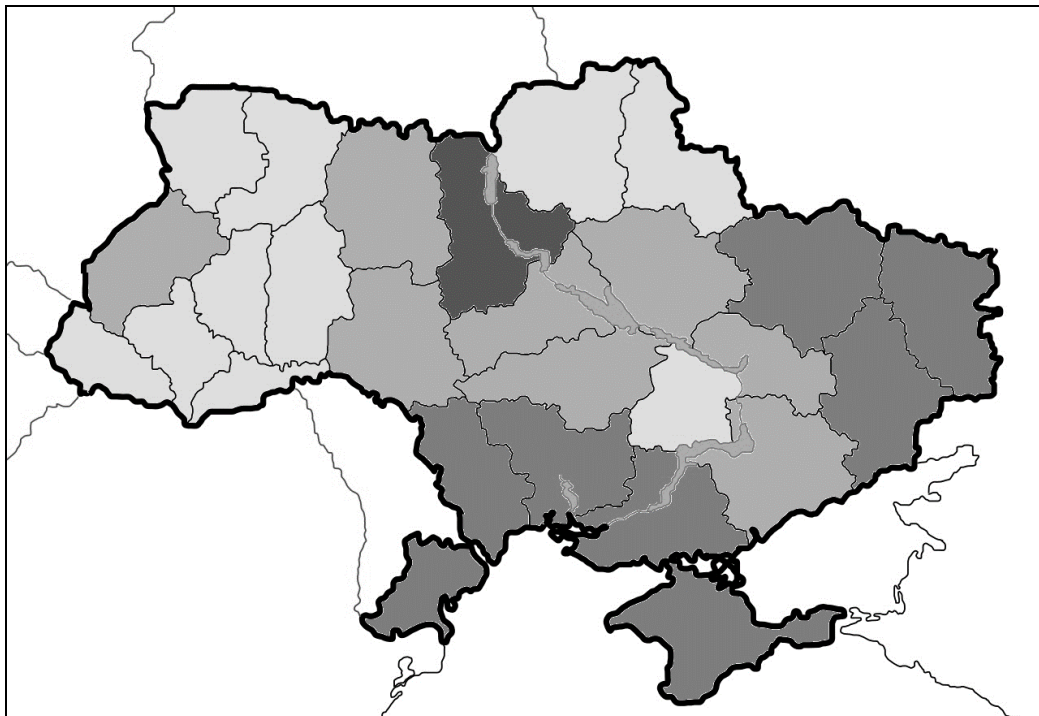
В подальшому дослідженні мене в першу чергу цікавило, чи є у організацій лівого спрямування розбудована мережа взаємодії між регіонами та зі столицею. Ці питання полягли в основі формування моєї вибірки – до прискіпливого подальшого аналізу потрапили лише ті організації, що брали участь у протестах лівого спрямування і впродовж хоча б одного із трьох років протестували мінімум у двох областях України. Таким чином, до вибірки потрапило 33 організації. Серед них – 11 партій, 3 профспілки та 19 громадських об'єднань.

Нижче на рисунку приведемо основні області, в яких вони брали участь у протестах. Різними відтінками сірого виділено області, де за три роки цими організаціями було проведено: 1) найтемніший відтінок – більше 100 протестів (досить передбачуваний результат як для столиці); 2) світліше – 51-99 протестних подій; 3) 25-50 протестів; 4) в ледве забарвлених областях зареєстровано було менше 25 протестів.

Рисунок 1.

Протестна активність організацій, що потрапили до вибірки впродовж 2011-2013

рр.

Тож, як ми бачимо, мережа найактивніших організацій охоплювала своєю активністю перш за все південний, східний та центральний регіони (за виключенням Дніпропетровської області – там за три роки було зафіксовано 23 протести).

Мережевий аналіз.

На основі даних про взаємну участь у протестах я побудувала мережу, де кожна вершина представляє собою організацію, а зв'язок між ними – взаємна участь хоча б у одному протесті.

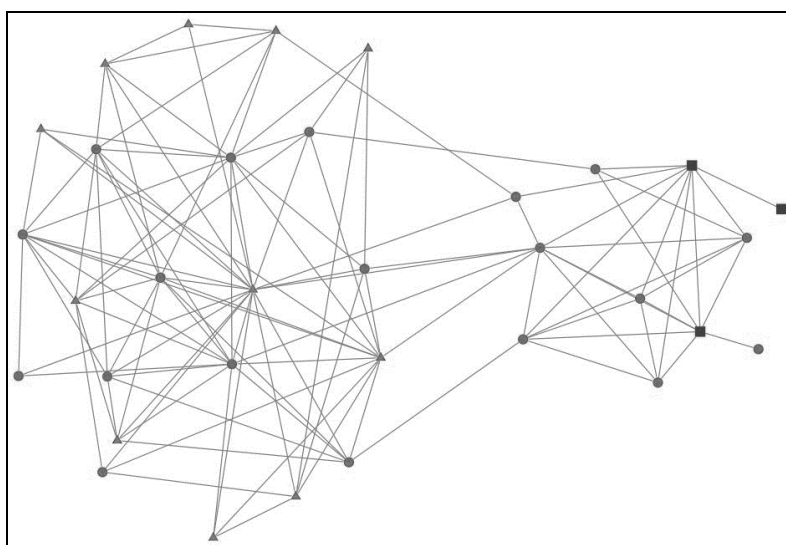
Розглянемо її згідно основним класифікаціям мереж. Оскільки в основі зв'язку між організаціями лежить взаємна подія, це мережа з непрямим типом зв'язку. Такий зв'язок є скоріше слабким, оскільки не передбачає сильної взаємозалежності; в основі нашої мережі – лише тимчасовий збіг обставин та інтересів різних організацій. Нажаль, наявна у нас база даних не дає змоги встановити, чи виділені зв'язки є видимими або латентними, що збігається з особливістю (вона ж є слабкістю) використання кількісного підходу до вивчення мережі – коли виділений тип зв'язку є лише формальною універсалізацією, що використовується дослідником, і мало відображає реальний перебіг подій та процес «вибору» співучасників (в нашому випадку – неможливість виявити основного організатора протесту, його випадкових учасників, основного спонсора, «джерело державної легітимації» протесту тощо).

В мережі всі партії я позначила трикутниками, профспілки – квадратами, інші організації – кулями.

Мережа організацій із отриманої вибірки виглядає наступним чином:

Рисунок 2.

Мережа протестної співучасті організацій, що потрапили до вибірки

Всі вершини даної мережі поєднані між собою, що свідчить про її інтегрованість. Діаметр мережі (найкоротший шлях між найвіддаленішими вершинами) становить 4, середній шлях між двома вершинами – 2,1. Щільність мережі (показник, який дорівнює одному, якщо всі вершини пов'язані між собою, і нулю, якщо немає жодного зв'язку) – 0,22.

Незважаючи на висунуту гіпотезу про дезінтегрованість лівого руху, організації, що мають представництва або були активні у декількох областях країни, часто взаємодіяли одна з одною. І гіпотетично за необхідності організувати всезагальний протест їм достатньо буде «двох-трьох рукостискань».

Також візуально мережу можна розділити на дві частини/кластери – інтегровану із політичними партіями та із профспілками. Ці дві частини пов'язані між собою чотирма громадськими організаціями. Втім, до розгляду частин мережі та їх ідеологічної спрямованості повернемося трохи пізніше.

Одним із найважливіших показників для аналізу мережі є міра центральності його елементів. З її допомогою можливе виокремлення акторів, які мають основний вплив на існування та функціонування всієї мережі. Існує декілька підходів до її обчислення.

Перший підхід до обчислення центральності елементів відштовхується від кількості безпосередніх зв'язків, які пов'язують актора з іншими елементами мережі. Логічним є вважати, що чим більше прямих зв'язків має вершина, тим більшою кількістю ресурсів вона володіє, тим легше їй встановити безпосередній контакт та заручитись підтримкою.

Другий підхід відштовхується від положення актора в мережі стосовно інших вершин – чим ближче він до інших, тим вище показник центральності.

Третій підхід вимірює центральність як посередництво між іншими вершинами. Чим більше маршрутів проходить через цю вершину, тим вище показник центральності [детальніше див. 1].

У випадку нашої мережі перший підхід до обчислення центральності певною мірою відображає об'єм соціального капіталу організації. Також він надає спроможність говорити про лідерську позицію організації, оскільки за наявності великої кількості зв'язків організація ідентифікується іншими як потенціальний партнер та можливий представник від руху перед медіа та політичними інститутами.

Другий підхід, припускаю, є дзеркалом протестного потенціалу – мірою того, наскільки «легко» для організації організувати масовий протест за участі інших організацій.

Третій підхід в нашому випадку, демонструючи силу посередництва, вказує на вершини, які виконують функцію інтегруючої ланки між організаціями з різним світоглядом, ідеологією чи політичними позиціями та вподобаннями.

Нижче наведена таблиця, в якій, окрім двох мір центральності, розглядається також кількість протестних подій, в яких організація взяла участь впродовж року. Припускаємо, що чим більшою була протестна активність (не забуваємо, що наші дані отримані із медіа звітів, тому певною мірою свідчать про публічність організації), тим більшою є вага окремої організації в мережі.

Таблиця 1.
Показники центральності організацій, що потрапили до вибірки

№	Організація	Кількість протестів	Кількість зв'язків (в межах вибірки)	Кількість зв'язків (з ін. організаціями)	Центральність як посередництво
1	Автономна Спілка Трудящих	17	6	16	0,200
2	Автономний опір	10	4	5	20,103
3	Антифашистський комітет України	5	6	7	27,872
4	Батьківщина	21	6	23	7,067
5	Боротьба	52	11	29	129,978
6	Всеукраїнське об'єднання ветеранів	8	12	16	27,208
7	Всеукраїнський союз жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України»	3	7	7	1,142
8	Всеукраїнський союз чорнобильців	4	11	22	12,197
9	Захист праці	44	9	15	41,112
10	Захист дітей війни	7	10	14	7,043
11	Київська Русь	4	4	15	0,146
12	Комсомол	8	7	10	17,802
13	Комуністична партія робітників і селян (КПРС)	7	4	7	0,479
14	Комуністична партія України (КПУ)	504	19	69	141,920
15	Ліва опозиція	19	7	15	13,967
16	Ніхто крім нас	11	9	12	4,837
17	Організація козаків	7	4	10	1,592
18	Організація марксистів	4	4	6	12,414
19	Партія регіонів	17	4	8	1,410
20	Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)	73	12	37	40,476
21	Пряма дія	56	8	25	33,779
22	Револьюційна конфедерація анархістів – синдикалістів ім. Н.І.Махна	10	6	10	1,829
23	Руський блок	10	6	5	4,787
24	Соціалістична партія України (СПУ)	25	8	17	7,776
25	Соціальний опір	3	1	2	0,000
26	Союз українських працюючих жінок	3	3	4	0,000
27	Спілка офіцерів України	22	13	29	41,758

28	Справедливість	2	6	6	1,063
29	Трудячі	2	1	1	0,000
30	Україна майбутнього	3	3	9	0,532
31	Український вибір	13	6	10	13,282
32	Фронт змін	6	6	18	2,229
33	Фундація регіональних ініціатив (ФРІ)	12	5	13	0,000

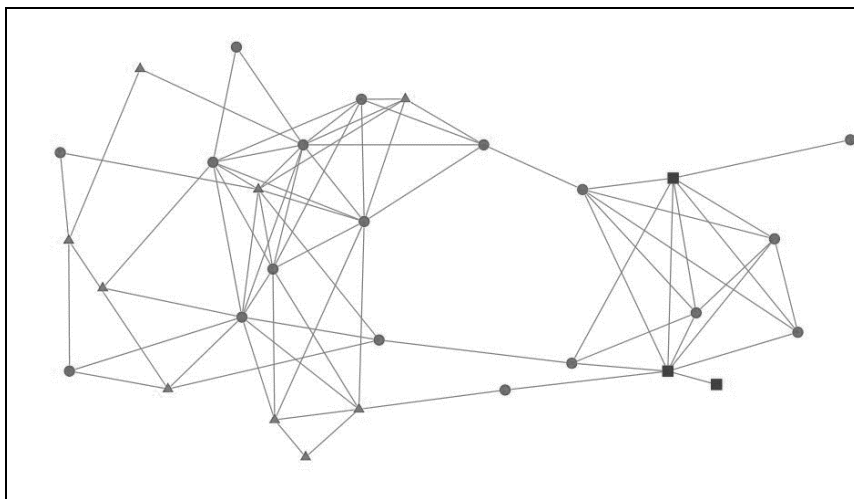
В кожному стовпчику було виділено п'ять найвищих показників. Таким чином, з'являються три умовних «лідера» мережі – партії КПУ і ПСПУ та марксистсько-ленінська організація «Боротьба». До речі, саме «Боротьба» стала основною поєднуючою ланкою в нашій мережі між кластером організацій з політичними партіями та кластером із профспілками, що підкреслює її показник центральності як посередництва.

Також було виділено організації, що мають трохи менший вплив на мережу, втім є протестно активні та неодноразово співпрацювали з достатньо великою кількістю інших організацій. Серед них: мережа незалежних студентських профспілок України «Пряма дія», Київська профспілка «Захист праці» та громадська організація ветеранів Збройних сил «Спілка офіцерів України».

Ще одним цікавим способом аналізу ступеню центральності організації є візуалізація мережі без виділених лідерів.

Рисунок 3.

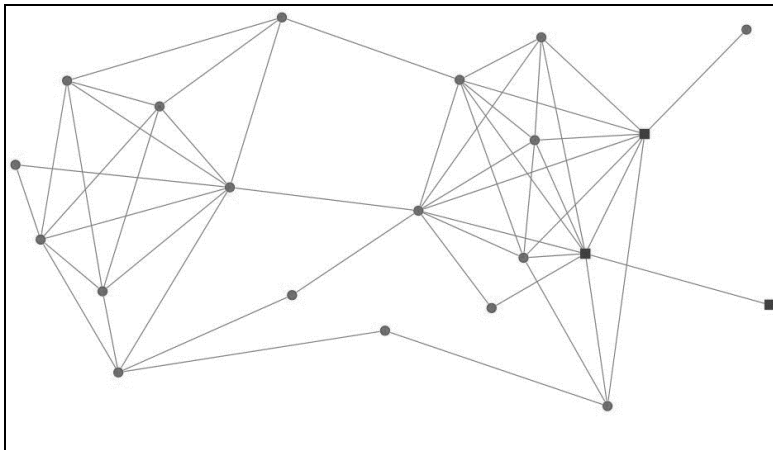
Мережа організацій, що потрапили до вибірки, без виділених «лідерів»

Як ми бачимо, незважаючи на видалення достатньо «серйозних гравців», мережа залишається інтегрованою, жодна з організацій не втратила «протестних зв'язків». Діаметр отриманої мережі збільшився – відтепер 5 зв'язків відображають «найдовший шлях». В середньому ж організації знаходяться одна від одної на відстані 2,57 ребр. Щільність мережі дорівнює 0,17. Дані показники говорять про те, що, хоч виділені лідери і сприяють більшій щільності мережі, втім, при їх виключенні із громадської та протестної активності мережа не втрачить своєї згуртованості.

Таке припущення про можливість «вилучення» актуалізується завдяки активній партійній участі в мережі. Адже функціонування партій, припускаю, напряму залежить від передвиборчих кампаній, спроб охопити своєю діяльністю якомога більше областей країни та продемонструвати свої «благі цілі» у новинних ресурсах, звідси – часто згадувана «символічна» участь партій в протестах (розгортання прапора або поява лише у прес-релізі тощо). Тому розглянемо мережу, що віддзеркалює лише протестну активність громадських організацій та профспілок.

Рисунок 4.
Мережа організацій, що потрапили до вибірки, без політичних партій

І знов перед нами інтегрована мережа (діаметр – 5; середня відстань – 2,35; щільність мережі – 0,21). Що цікаво, така мережа лише незначною мірою відрізняється від мережі, побудованої для повної вибірки. Для зручного порівняння – нижче приведена таблиця.

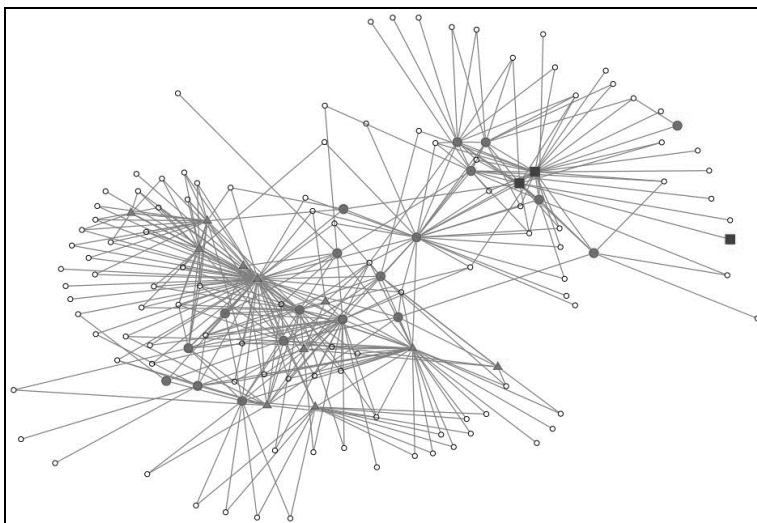
Таблиця 2.
Основні обчислювані показники для побудованих мереж

	Діаметр мережі	Середній шлях	Щільність мережі
Первинна мережа	4	2,1	0,22
Мережа без виділених «лідерів»	5	2,57	0,17
Мережа без політичних партій	5	2,35	0,21

Отже ми бачимо, що виокремлені раніше «лідери» мережі мають певний вплив на її згуртованість та потенційно зближують різні організації між собою. Політичні партії в мережі грають менш значущу роль. Одночасно, сильною стороною представлених в мережі політичних партій є те, що, порівнюючи їх протестну активність в столиці та у регіонах, бачимо значний зсув в бік регіонів, що є логічним при розбудові передвиборчої кампанії.

Але це ми розглянули лише мережу, побудовану на основі зробленої вибірки. Нижче – візуалізація графу, до якого я також включила всі ті організації, які брали участь у протестах разом із організаціями, що потрапили до вибірки.

Рисунок 5.
Мережа організацій, що брали участь в протестах разом з організаціями із вибірки

Перед нами тепер мережа, що складається із 140 вершин-організацій та 371 зв'язків між ними. Загальна форма мережі залишилась такою самою, за виключенням збільшення кількості зв'язків між двома умовними кластерами.

Щодо ролі «лідерів» в повній мережі, відзначу, що вони утримують 13 унікальних зв'язків з іншими організаціями, з якими не співпрацював більше ніхто. Для всіх представлених в мережі політичних партій це число дорівнює 32. Втім, не слід забувати, що 2 із 3 лідерів – це політичні партії, для яких розповсюдженою практикою є піар за допомогою дочірніх маріонеткових громадських організацій (наприклад, партійного молодіжного крила). Тому, взявши це до уваги, не будемо переоцінювати вагу політичних партій в нашій мережі.

Ідеологія в мережі.

Ще однією плоскістю для аналізу стала ідеологічна забарвленість мережі. Оскільки не можна було оминати питання, чи встановлені зв'язки та взаємна участь в протестних акціях пов'язані із декларованою ідеологічною близькістю організацій.

Виявилось, що, незважаючи на те, що при формуванні вибірки брались до уваги лише протести з ідеологією «leftists» (тобто ті, в яких взяли участь організації лівого крила), до неї потрапили організації із різною ідеологічною спрямованістю.

Також важливою особливістю є те, що результати багатьох досліджень відзначають, що партії в Україні в основному демонструють слабку ідеологічну артикуляцію. Так, наприклад, згідно дослідженню 2013 року до слабко артикульованих ідеологічно були віднесені партії Батьківщина, Фронт змін та Партія регіонів [2]. Передусім слабка ідеологічна ідентичність пояснюється небажанням втрачати широкий простір політичних маневрів та зменшувати кордони «політично можливого». Єдина сильно артикульована партія в нашому масиві – Комуністична партія України. Втім, навіть стосовно неї часом кажуть про певний ідеологічний дисонанс, коли самопрезентація та ідеологічна позиція суперечать характеру дій партії та способу життя її лідерів. Схожа ситуація стосується і громадських організацій.

Але, незважаючи на це, у більшості виокремлених організацій все ж присутнє хоча б формальне позиціонування своїх поглядів та ідеології. На основі саме цієї інформації (передусім отриманої з офіційних сайтів організацій та їх маніфестів/програм/статутів) я зіставила позицію в мережі з ідеологічною самоідентифікацією.

Цікавим є те, що одна із двох умовних частин мережі (маю на увазі мережу, побудовану на основі вибірки) включала в себе виключно профспілки та анархістські і анархо-синдикалістські організації. Сполучними елементами, що поєднують цей кластер з рештою мережі, виступили лише організації, що притримуються соціалістичних поглядів.

Решту мережі представляють організації комуністичного спрямування, політичні партії, які умовно можна окреслити «лівопопулістичні» (через їх залученість до певної кількості протестів лівого спрямування), громадські організації (не профспілки), що за свою мету ставлять захист певного прошарку населення (ветеранів, інвалідів, військових, жінок тощо) та інші. Тому друга частина мережі виглядає досить різнобарвно.

Спроба більш глибокого аналізу офіційних документів (статутів, маніфестів, програм) зіштовхнулася із нездоланим бар'єром – їх відсутністю у більшості організацій.

Такий самий бар'єр став і на шляху дослідження онлайн-активності – лише у небагатьох організацій є власний сайт і у ще меншій кількості він оновлюється статтями та новинами. А ті сайти, які все ж мають високу новинну активність, потрапляють до джерел аналізу протестних подій використовуваної бази даних.

Можливість дослідження організаційних груп та їх зв'язків в таких соціальних мережах як Вконтакте та Facebook, нажаль, з тих самих причин не видається можливою.

Протести в Києві напередодні Євромайдану.

Трохи раніше я вже досліджувала мережу протестної співучасті в Києві у 2013 році. Нижче спробую коротко навести основні результати.

До мого аналізу були залучені всі організації, що брали участь у лівих протестах в Києві впродовж року (24 організації; серед них – 4 політичні партії, 5 профспілок та 15 громадських об'єднань).

На побудованому за аналогічним принципом графі було добре проілюстровано, що протестна діяльність політичних партій в Києві рідко перетинається з громадськими ініціативами (в мережі були дві роз'єднані частини). Середній шлях між двома вершинами мережі становив 2,49, а щільність – 0,19, що є навіть гіршим за мережу, побудовану на основі вибірки по всій Україні.

В мережі київських протестів 2013 року умовними «лідерами» стали профспілки «Пряма дія» та «Захист праці». При вилученні їх із мережі я отримала ледве пов'язаний граф із діаметром 7 та трьома відокремленими вершинами.

Загалом ситуація із протестної активності лівих в столиці не вселяє віру у силу лівого руху. Слабко пов'язані одна з одною організації, враховуючи саму слабку природу досліджуваних зв'язків, навряд чи могли об'єднати зусилля для сильного позиціонування під час несподіваного подальшого сплеску протестної активності, який розпочався в Києві, але швидко поширився територією України.

Висновки.

Роблячи висновки, хотілось би перш за все звернути увагу на зсуви у отриманих результатах, що були спричинені особливостями обраного методу. По-перше, при аналізі мережі не слід забувати, що розглядувані зв'язки між організаціями насправді примітивізують реальну їх взаємодію, оскільки надають всім однакову вагу та зміст. Навіть може постати питання, наскільки взагалі реальні ті зв'язки, які ми досліджуємо? Відповідь на нього слід шукати вже у більш близькому знайомстві з представниками кожної організації. По-друге, побудована мережа насправді існувала не в один окремо взятий момент, а впродовж трьох років, і позиції, активність, а іноді навіть цілі та методи організацій, могли зазнати серйозних змін. Тому не слід піддаватись ілюзії стосовно існування згуртованої великої організаційної мережі та її внутрішнього постійного процесу співробітництва та прояву солідарності, а також слід пам'ятати, що досліджувана мережа стосується навіть не всієї території України, а лише її східного, південного та центрального регіонів (що було продемонстровано на рис.1).

До речі, згідно думці Маріо Діані, для підтвердження існування суспільного руху недостатньо вивчити лише мережу неформальних взаємодій між великою кількістю індивідів, груп або асоціацій, що залучені до політичного або культурного конфлікту, але й обов'язковим є існування загальної колективної ідентичності, яка, між іншим, ніяким чином не може бути виявлена лише за допомогою дослідження формальної ідеологічної самопрезентації організацій [6].

До того ж в проведеному аналізі було ще раз доведено, що як більшості партій, так і громадських організацій в Україні, властива слабка ідеологічна артикуляція, що підтвердила «різноманітність» протестної мережі. Виключенням стала активна співучасть у протестах профспілок і анархо-синдикалістських організацій, що ще раз свідчить про небажання незалежних профспілок (із мережею в декількох областях країни) співпрацювати із політичними партіями. Це, на мою думку, є значущим фактором при розгляді питання довіри до політичних партій і специфіки існування громадянського суспільства в політичному полі країни.

Така сама ситуація спостерігається при аналізі протестної активності лівих в столиці впродовж року – мережа, що включає політичні партії та мережа співучасті із профспілками навіть не поєднані жодним зв'язком.

До речі, мною бачиться це як один із факторів слабкості лівих при розгортанні Євромайдану. До цього додається відсутність єдиної (хай не для всіх, але хоча б для багатьох) чіткої програми дій та інтегруючої цілі, менша емоційність лозунгів, слабка онлайн активність, суспільне знецінення лівої символіки (перш за все комуністичної).

Звичайно, перспективи активізації лівих в Україні існують. Серед них – все ж таки широка мережа організацій, які мають вже протестний досвід та готові заради досягнення поставлених цілей до співпраці. Важливим також є те, що ця мережа майже не залежить від волі/позицій/вилучення так званих умовних «лідерів» або політичних партій, що є особливо важливим, оскільки 9 квітня 2015 року Верховною Радою України був прийнятий проект закону «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборона пропаганди їх символіки», який фактично заборонив діяльність КПУ в Україні та її участь в місцевих виборах у жовтні 2015 року.

Щодо перспектив подальшого дослідження, є необхідність звернути увагу на особливості мережі організацій, що взяли участь у протестах правого спрямування. Можливо, це допоможе зрозуміти, чи був підйом і «перемога» правої ідеології на Євромайдані історичною «випадковістю», чи все ж таки є певна закономірність щодо наростання протестної активності із кульмінацією взимку 2013-2014 рр.

Література

1. Дукач Ю.О. Дослідження суспільних рухів за допомогою методу аналізу соціальних мереж: на прикладі мережі протестів лівого спрямування в Києві за 2013 р. / Юлія Дукач // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – №3. – С.108-124.
2. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 52 с.

3. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер. з англ.. — К. : Ваклер, 2007. — 304 с.
4. Панькова О. Забастовочное движение в Украине: тенденции и особенности / О. Панькова, Е. Иващенко. // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 236–248.
5. Diani M. Organizations, Coalitions, and Movements / M. Diani, I. Bison. // Theory and Society. — 2004. — Vol. 33. — №3/4. — P. 281–309.
6. Diani M. Social Movements and Collective Action / Mario Diani // The SAGE Handbook of Social Network Analysis / John Scott, Peter J. Carrington., 2011. — P. 223–235.
7. Wellman B. Living Networked On and Offline / B. Wellman, K. Hampton. // Contemporary Sociology. — 1999. — №6. — P. 648–654.
8. Wellman B. Network Analysis: Some Basic Principles / Barry Wellman. // Sociological Theory. — 1983. — №1. — P. 155–200.
9. Wellman B. The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers / Barry Wellman. // American Journal of Sociology. — 1979. — №5. — P. 1201–1231.

УДК [316.772.3:004.738.5] (447)

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Кавєріна А.С.

аспірантка,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

Соціологічний факультет,

кафедра прикладної соціології та соціальних комунікацій

У статті розглядаються соціальні медіа, як вид Інтернет-ЗМІ. Окреслюються основні питання у науковій сфері, зумовлені стрімким розвитком цього виду медіа. Аналізуються результати емпіричних досліджень соціальних медіа та пропонується їх класифікація.

Ключові слова: соціальні медіа, блогосфера, соціальні мережі, дослідження.

В статье рассматриваются социальные медиа, как вид Интернет-СМИ. Обозначаются основные вопросы в научной сфере, обусловленные стремительным развитием этого вида медиа. Анализируются результаты эмпирических исследований социальных медиа и предлагается их классификация.

Ключевые слова: социальные медиа, блогосфера, социальные сети, исследования.

This paper deals with social media as a type of Internet mass media. The rapid development of social media caused a lot of issues in scientific area that were outlined in this paper. Also author analyzes the results of empirical mass media researches and offers their classification.

Key Words: social media, blogosphere, social networks, research.

Розвиток засобів масової інформації (*далі ЗМІ*) завжди супроводжувався, та навіть залежав від розвитку технологій - розробка друкарського станка та розвиток масової преси, винахід радіохвиль, розробка електронних пристроїв (радіопередавач, телевізор, мобільні пристрої) тощо. [1]. Так нові ЗМІ поступово з'являлися на медійній арені, але не замінювали своїх попередників, а доповнювали їх, охоплюючи різноманітні інформаційні ніші. Одним із переломних моментів у розвитку ЗМІ стала поява Інтернету, який завдяки своїм функціональним характеристикам є стрижнем інформаційного суспільства. Тому ЗМІ, які функціонували до його появи, сьогодні об'єднуються в одну велику групу традиційних ЗМІ, до яких відносяться друкована преса, радіо та телебачення.

Поява Інтернету представляє собою наступний етап розвитку медійного середовища, який характеризується поєднанням різних ЗМІ в одному просторі (*Інтернеті*). Досить важливо визначити місце групи Інтернет-ЗМІ серед різних Інтернет-ресурсів, оскільки у зв'язку з практичною відсутністю державного регулювання ЗМІ в мережі Інтернет в Україні, поняття про Інтернет-ЗМІ досі законодавчо не оформлено [2, 3]. Найбільш загальною класифікацією Інтернет-ЗМІ є розведення їх на Інтернет-версії офлайнових ЗМІ та суто Інтернет-ЗМІ (*І.Давидов*) [18].

Мережеві медіа цих двох типів мають спільні виняткові характеристики, що відрізняють їх від традиційних. Серед основних характеристик можна виділити чотири – мультимедійність (використання різних знакових систем - вербальної, графічної, звукової, фото, відео, анімаційної), гіпертекстуальність (відтворення багатолінійного тексту), оперативність інформації та інтерактивність (інформаційна участь, діалог автора із споживачем інформації) [2, 4].

В центрі нашої уваги знаходяться ЗМІ, які функціонують на базі другого вебу. До сервісів веб 2.0. можна віднести такі комунікативні платформи як [5, С.557-558]: блоги та мікроблоги (*Twitter, Blog.com, ЖЖ*); соціальні мережі та системи соціальних презентацій (*Facebook, MySpace, LinkedIn, Вконтакте* тощо); вікі-проекти (*Wikipedia*), соціальні закладки (*Delicious, Bibsonomy, Zeto*); мультимедійні системи розповсюдження інформації (*YouTube, iTunes, Scribd, Flickr, SlideShare*); системи сучасних редакторських офісів (*Google документи і таблиці; Glify (diagrams)*); технології синдикації і нотифікації інформації (*RSS (Really Simple Syndication)*), подкастинг (*Podcast, Podomatic, PodBean*); системи машапа і бриколажу, що дозволяють формувати і змішувати різні формати представлення даних і обробляти веб-сторінки без знання мови HTML.

Соціальні медіа з'явилися приблизно десятиріччя тому та ототожнювались виключно з блогосферою, проте сьогодні це поняття включає в себе, окрім блогів, соціальні мережі, Інтернет-форуми, проект вікіпедії, підкасти та відео [7]. Існує безліч визначень соціальних медіа. У деяких вони ототожнюються з соціальними мережами, як у Оксфордському словнику, де соціальні медіа визначаються як вебсайти та додатки, що використовуються для соціальних зв'язків (*social networking*). «The Social Media Guide website» назвав близько

50 визначень соціальних медіа. Андреас Каплан та Майкл Хенлайн дають наступне визначення, яке вважається нам найбільш повним та вичерпним: «Соціальні медіа – це група Інтернет-додатків, які побудовані на ідеологічних та технологічних засадах другого вебу та дозволяють користувачам створювати контент та обмінюватись ним [9].

Соціальні медіа «використовують інформаційні технології для перетворення комунікації в інтерактивний діалог...» [8] та через свій стрімкий розвиток і зміну моделі взаємодії ЗМІ з аудиторією (а особливо представленні нового типу контенту – непрофесійного або любителського – що, у свою чергу, піднімає питання достовірності інформації, дотримання журналістських стандартів тощо), а також перетворення у мережеву площадку для комунікації представляють інтерес для багатьох дослідників у різних сферах. Вивчення феномену соціальних медіа займається багато авторів, кількість яких постійно зростає, що зумовлено розвитком цієї сфери та громадянської журналістики зокрема. Серед вчених, що займаються цією проблематикою Є. Сергеев, А. Градюшко, К. Мюллер, Нік Ньюман, Марк Глейзер, О.І. Горошко, А.Е. Лавренчук, О. Калмиков, О. Кузнецова та багато інших.

Об'єктом даної роботи є соціальні медіа, які передбачають високий рівень інформаційної участі у діяльності Інтернет-ЗМІ, а саме безпосередня участь у виробництві контенту у якості автора [6]. Соціальні медіа в цілому та їх складові окремо (блоги, соціальні мережі) вивчаються компаніями маркетингових досліджень та центрами соціологічних досліджень, які вивчають різні аспекти цього феномену. Предметом роботи виступають напрями досліджень соціальних медіа в Україні, які мають соціальну значимість та використовуються у соціологічній інтерпретації соціальних медіа. Мета роботи полягає у аналізі та типологізації досліджень соціальних медіа.

Зазначимо, що більшість блогерів (сюди віднесемо і відеоблогерів) не є професійними журналістами, але користувачами Інтернету різних фахів, які використовують своє право на висловлення особистої думки [11], а соціальні мережі є основним каналом опосередкованого спілкування [12], що, в свою чергу, актуалізує проблему віднесення соціальних медіа до ЗМІ [11, 13]. Соціальні мережі можна розглядати як ЗМІ нового типу, що відрізняються тим, що в них основним продуктом і, відповідно, основним їх завданням стає створення комунікативних структур, тобто груп користувачів, об'єднаних якоюсь загальною ознакою [13]. Соціальні мережі не вважають за ЗМІ через низьку якість інформації. В'ячеслав Варванін підкреслює брак об'єктивності та достовірності. Ніколас Карр також вказує на ці недоліки. Протилежну думку стосовно соціальних мереж має Платов, який прямо називає їх ЗМІ нового покоління. Олексій Чуйкін та Тетяна Нестерова підтримують його точку зору [14]. На наш погляд, необхідно відзначити, що соціальні мережі зароджувались як технологія міжособистісних комунікацій, для зав'язування дружніх відносин. Однак сьогодні їхня роль значно розширилася – вони увійшли майже у всі сфери життя людини, стали площадкою ділових відносин [15]. Соціальні мережі поєднують у собі обидва рівні взаємодії – міжособистісний та масовий, оскільки певні сторінки у соціальних мережах, які претендують на звання ЗМІ повинні мати більш ніж тисячну аудиторію. Це стосується і блогів, які можуть мати багатотисячну аудиторію [11].

Серед інших важливих проблем та питань дослідники аналізують роль соціальних медіа у формуванні громадянського суспільства, яка проявляється через проникнення соціальних медіа у громадську сферу, забезпечення можливості реалізації права свободи слова та мобілізацію громадської спільноти [10]. Питання об'єктивності, оскільки в соціальних мережах та блогах на перший план виходить особистість. Тобто на відміну від традиційних ЗМІ, які представляють цілу організацію або навіть інститут в цілому, у блогосфері за інформацією стоїть одна людина – блогер [17, с.75]. Аналізуються функціональні характеристики соціальних медіа, які ґрунтуються на технологіях другого вебу – мультимедійність (*яка притаманна всім Інтернет-ЗМІ*), обмін інформацією та головне, її створення [9]; використання соціальних медіа в освіті тощо.

Сфера Інтернет-комунікацій стрімко розвивається, на що, в першу чергу, вказує, зростання кількості користувачів мережі. На червень цього року аудиторі Уанета складала 18,8 млн чоловік, що більше на 2 млн у порівнянні з минулим роком [22].

В результаті аналізу досліджень ми вбачаємо такі напрями класифікації: перший - це класифікація досліджень за типом компанії-дослідника, другий – класифікація за місцем соціальних медіа в дослідженні. Як показав аналіз, дослідження в області функціонування соціальних медіа в Україні проводяться наступними компаніями та центрами: Factum Group, GFK, TNS, Gemius – компанії з маркетингових досліджень; Yandex – Інтернет-компанія, Universal McCann – медіа-компанія, Facebook, Вконтакте та Livejournal – представники блог-сервісів та соціальних мереж, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва – громадська організація.

Важливо зазначити, що у проаналізованих дослідженнях соціальні медіа як комплексний феномен майже не розглянуті. Окремим предметом (переважно у кількісних маркетингових дослідженнях) виступають соціальні мережі, рідше – блогосфера. Аналіз кількості блогів в Україні представлений за 2011 рік компанією Yandex, на той час було зареєстровано 1 млн блогів (*серед яких всього 100 тис. активних блогів*) [23]. Особливості та тенденції розвитку російськомовної та україномовної блогосфери України висвітлені у спільному дослідженні інформаційної агенції ІА REX та Гарвардського університету (*експертне опитування*) [24]. Також блоги (*в одному рядку з форумами та чатами*) та соціальні мережі у якості платформи для спілкування, а не ЗМІ, розглядаються в дослідженні дозвілля молоді України та Росії [25]. До досліджень блогосфери можна віднести вивчення аудиторії ЖЖ (*блог-платформи Livejournal*), однак статистика інших блог-платформ не наводиться [19]. Частіше у дослідженнях зустрічаються соціальні мережі. Статистика аудиторії та рейтинги бренд-сторінок та груп представлені Facebook та Вконтакте [26].

Детальний аналіз по використанню соціальних мереж в Україні представила компанія Yandex (2014, *раніше – 2012*) [20]. За результатами цього дослідження найпопулярнішою в Україні є соціальна мережа Вконтакте, в якій зареєстровано 27 млн акаунтів (по Україні), далі йдуть Однокласники з 11 млн акаунтів, Фейсбук з 3,2 млн акаунтів та Твітер, у якому зареєстровано 430 тис. акаунтів. Дослідження також включає розподіл області України за кількістю акаунтів Вконтакті (перші три місця посідають Київська, Дніпропетрівська та Львівська області), Однокласниках (Київська, Донецька, Дніпропетрівська), Facebook (Київська, Львівська, Харківська) та Twitter (Київська, Одеська, Харківська). Окремим питанням виділяється віковий склад українських користувачів Вконтакті (65% становить аудиторія віком від 16 до 35 років). Соціальні мережі займають передові позиції у щомісячних рейтингах сайтів Уанету за охопленням аудиторії (*зазначимо зменшення відвідуваності російських сайтів Вконтакте і Mail.ru та Яндекс на користь міжнародних Інтернет-сервісів Google, Facebook, Wikipedia, YouTube*) [21, 27]. Компанією GFK зазначається, що на кінець 2013 року використання соціальних мереж було найбільш поширеною причиною користування мережею Інтернет (*її вказало 65% Інтернет-користувачів*) [28]. Багато питань відносно соціальних медіа розкриваються у міжнародному дослідженні Wave Universal McScan. Його мета у визначенні рівня активності Інтернет-користувачів у соціальних медіа у всьому світі (*на сьогодні дослідження проводиться у 62 країнах світу, в тому числі в Україні*) [29]. В рамках цього дослідження розглядаються такі питання, як частота відвідування соціальних медіа; гендерно-віковий склад аудиторії Інтернет-користувачів; мета використання соціальних медіа (*перегляд відео он-лайн, відвідування сторінок друзів у соціальних мережах, відвідування форумів, використання месенджера, читання блогів, використання мікроблогу*); співвідношення часу, який Інтернет-користувач проводить у соціальних медіа (*окремо у блогах, форумах та соціальних мережах*) та за такими практиками, як перегляд телевізора, відвідування відеосайтів, використання мобільного телефону, e-mail; аналіз форм активності в залежності від виду медіа (*вивчення які соціальні медіа використовують для знайомства, обміну думками, розваги, увійти до курсу подій тощо*); питання приватності інформації у соціальних медіа; визначення пристроїв доступу до соціальних медіа. Питання гендерного та вікового розподілу користувачів соціальних мереж розглядаються також в рамках комплексних досліджень аудиторії Уанету [22]. Соціальні мережі зустрічаються у якості альтернативи джерела отримання інформації про політичні події у дослідженні свободи слова в Україні [16].

Грунтуючись на аналізі наведених досліджень соціальних медіа отримуємо наступну класифікацію за місцем соціальних медіа у дослідженні: перший рівень – *комплексний* (тут мається на увазі комплексне дослідження різних аспектів функціонування соціальних медіа, яскравим прикладом якого є дослідження Wave [29]); *предметний* (розгляд окремих питань та аспектів, пов'язаних з функціонуванням соціальних мереж та блогів – кількість акаунтів [23, 19, 26], мовні особливості [24] – та деякі питання у загальних Інтернет-дослідженнях – соціальні мережі як мотив використання Інтернету [28], гендерний розподіл користувачів соціальних мереж [22]) та *альтернативний* (коли соціальні мережі, блоги, форуми та соціальні медіа у комплексі у дослідженні використовуються у якості альтернативи у одному, або невеликій кількості питань [25, 30]).

Підводячи підсумок зазначимо, що незважаючи на стрімке поширення Інтернет-покриття та розвиток нових засобів масової інформації, становлення нових типів інформаційних джерел та видів журналістики, кількість досліджень у цій сфері, поки що, в нашій країні досить невелика. У вивченні соціальних медіа в Україні переважають кількісні дослідження, які орієнтовані на визначення кількості користувачів того чи іншого інформаційного джерела, мети використання соціальних мереж та блогів, частоти їх використання та інше. Проте спостерігається брак якісних досліджень, які б дозволили розкрити причини використання

соціальних медіа та мотиви вибору ЗМІ, виявити рівень довіри до блогів та соціальних мереж у порівнянні з традиційними ЗМІ та ще цілу низку питань, відповіді на які сприяли б підвищенню ефективності використання соціальних медіа у соціальних, маркетингових та політичних комунікаціях.

Література

1. Fang I. A History of mass communication. Six information revolutions. / Irving Fang. – Boston: Butterworth-Heinemann, 1997.
2. Лукина М.М. СМИ в пространстве Интернета: Учебное пособие [Электронный ресурс] / М.М. Лукина, И.Д. Фомичева. – М. : Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. – 87 с. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text19/034.htm>
3. Интернет-ЗМІ в Україні: проблеми визначення нормативно-правового статусу та врегулювання діяльності». Аналітична записка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1085/>
4. Интернет-СМИ: Теория и практика: Учеб. Пособие для студентов вузов / Под. ред. М.М. Лукиной. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 348 с.
5. Горошко Е.И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении: Монография. – Х. : ФЛП Либуркина Л.М., 2009. – 816 с.
6. Платонова Д. В. Информационное участие и формы его реализации в СМИ. / Д.В. Платонова // Теория и социология СМИ. – Ежегодник 2010. – С. 113 – 126
7. Shannon M. Combining Social Media and Traditional Media in a Modern Communications Plan [Электронный ресурс] / Mortland Shannon. – 2012. – Режим доступа: http://web02.gonzaga.edu/comitheses/proquestftp/Mortland_gonzaga_0736M_10170.pdf
8. Меллер К. Свобода СМИ в социальных сетях и социальных СМИ [Электронный ресурс] / Кристиан Меллер. // От традиционных к сетевым СМИ: Передовая практика и перспективы. / Ред. М.Стоун; Вена: Представитель ОБСЕ по вопросам свободы СМИ – 2013. – С. 19–31. – Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/fom/102323>
9. Social Media and its Origins [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.defence.gov.au/pathwaytochange/Docs/SocialMedia/1.%20Social%20media%20and%20its%20origins%20SM.pdf>.
10. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: [монографія] / [О.С. Онищенко, В.М. Горовий, В.Ф. Попик та ін.]; НАН України, Нац. Б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2013. – 220 с.
11. Кузнецова О. Идентичность блога і ЗМІ [Электронный ресурс] / Олена Кузнецова. // Теле- та радіожурналістика. – 2013. – №12. – С. 117–123. – Режим доступа: <http://journ.lnu.edu.ua/vypusk7/n12/tv12-34.pdf>
12. Wave 6 / The business of social. Social media tracker [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: http://www.universalmccann.de/wave6/downloads/wave6_insights_international.pdf
13. Калмыков А.А. Интернет-журналистика в системе СМИ: становление, развитие, профессионализация: автореф. дис. ...доктора филолог. наук: спец. 10.01.10 «Журналистика» / Калмыков Александр Альбертович – Москва, 2009.
14. Браславец Л. А. Социальные сети как средство массовой информации: к постановке проблемы [Электронный ресурс] / Л. А. Браславец. // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2009. – №1. – С. 125–132. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2009/01/2009-01-31.pdf>
15. Кухарська Н. Вплив соціальних мереж на корпоративну інформаційну та економічну безпеку [Електронний ресурс] / Н. Кухарська, В. Кухарський. – 2012.
16. Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvuhv.htm>
17. Надежда Прудкая. Блог в системе социальных отношений /Блоги в системе массовых коммуникаций/ Интернет и интерактивные электронные медиа: исследования// Сборник исследований лаборатории медиакультуры, коммуникации, конвергенции и цифровых технологий. Под ред. Ивана Засурского. – М.:МГУ, 2007 – 242с.
18. Коцарев О.О. Типология Интернет-ЗМІ [Электронный ресурс].
19. Українська аудиторія Livejournal за 8 місяців виросла на 50% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2012/03/30/ukrayinska-audytoriya-livejournal-za-8-misyatsiv-vyrosla-na-50/>

20. Українці в соціальних мережах: нове дослідження від Яндекс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2014/08/21/ukrayintsi-v-sotsialnyh-merezhah-nove-doslidzhennya-vid-yandeksa/>
21. Українці почали менше користуватись російськими інтернет-ресурсами, більше – Facebook, YouTube та Google [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2014/07/02/ukrayintsi-pochaly-menshe-korystuvatys-rosiyskymy-internet-resursamy-bilshe-facebook-youtube-ta-google/>
22. Аудитория Уанета. Gemius, июнь 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gemius.com.ua/>
23. В Украине 100 тысяч активных блогов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.premiumseo.org/news/other/2447-In-Ukraine-100-000-active-blogs.html>
24. Анализ и тенденции развития украинской блогосферы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russian.kiev.ua/print.php?id=11606844>
25. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет-мережу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/articles/zlobina3.htm>
26. Prodigі опублікувала дайджест Уанету-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2012/12/12/progidi-opublikovala-daydzhest-uanetu-2012/>
27. ТОП-20 сайтов за июнь 2014 г. по данным gemiusAudience (Fusion Panel) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gemius.com.ua>
28. Прес-реліз щомісячного регулярного дослідження ринків фінансових та телекомунікаційних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/press-room/press-releases/Pages/internet-use.aspx>
29. Wave 6: Дослідження соціальних медіа в Україні (презентація) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2012/05/29/wave-6-doslidzhennya-sotsialnyh-media-v-ukrayini-prezentatsiya/>

УДК 316.74:77

АРТХАУСНИЙ КИНЕМАТОГРАФ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН: ДЕМАРКАЦИЯ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ

Коновалов А. Е.

аспірант,

Кафедра медиа-коммуникаций

Социологический факультет,

Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина

Популяризація сучасного артхаусного кінематографу та зростаюча цікавість до нього з боку різноманітних соціальних груп визначає актуальність артаусу в області соціологічних досліджень. Саме цей напрямок кінематографу зачіпає найгостріші соціокультурні трансформації сучасного суспільства, паралельно сприяючи встановленню нових соціальних інтеракцій, формуванню моделей поведінки та ціннісних установок аудиторії. Актуальність соціокультурного дослідження феномену артхаусного кінематографу зумовлює необхідність розробки понятійного апарату, який зможе слугувати інструментарієм подальшого теоретичного дослідження. Стаття присвячена термінологічному аналізу досліджень соціокультурного феномену артхаусного кінематографу. Пропонуються до розгляду варіанти детермінації таких основних понять як арт-сінема, арт-хаус, незалежний кінематограф.

Ключові слова: артхаусний кінематограф, арт-сінема, арт-хаус, соціокультурний феномен, соціальний інститут, соціальні інтеракції.

Популяризация современного артхаусного кинематографа и возрастающий к нему интерес различных социальных групп определяют актуальность артауса в области социологических исследований. Именно это направление кинематографа затрагивает наиболее острые социокультурные трансформации современного общества, параллельно способствуя установлению новых социальных интеракций, формированию моделей поведения и ценностных установок аудитории. Актуальность социокультурного исследования феномена артхаусного кинематографа предопределяет необходимость разработки понятийного аппарата, который сможет служить инструментарием дальнейшего теоретического исследования. Статья посвящена терминологическому анализу исследований социокультурного феномена артхаусного кинематографа. Предлагаются к рассмотрению варианты детерминации таких основных понятий как арт-синема, арт-хаус, независимый кинематограф.

Ключевые слова: артхаусный кинематограф, арт-синема, арт-хаус, социокультурный феномен, социальный институт, социальные интеракции.

Popularization of the contemporary art house cinema and the growing interest in it on behalf of various social groups determines the relevance of the art house cinema in the field of sociological research. It is this trend of the cinema that affects the most acute socio-cultural transformations of the modern society, simultaneously contributing to the establishment of new social interactions, forming of behavioral models and value paradigms of the audience. The relevance of socio-cultural studies of the phenomenon of the art house cinema determines the need for a conceptual apparatus that can serve as a tool for further theoretical research. The article deals with terminological analysis of socio-cultural phenomenon research of the art house cinema. Options for determination of such basic concepts as the art cinema, art house cinema, the independent cinema are offered for consideration.

Key Words: art house cinema, art cinema, art house, socio-cultural phenomenon, social institution, social interactions. соціокультурний феномен, соціальний інститут, соціальні інтеракції.

Постановка проблемы

Понятие артхаусного кинематографа – одно из наиболее размытых в отечественном социологическом дискурсе. Говоря об артхаусном кинематографе, необходимо четко разграничивать понятие «арт-синема» – общепринятый в зарубежной научной практике термин, обозначающий как нарративные, так и институциональные особенности кинематографа (синоним артхаусного кинематографа в отечественной научной среде), – и понятие «арт-хаус», обозначающее место, архитектурное строение или мини-кинотеатр, где демонстрируется европейское кино. В рамках данной статьи необходимо различать понятие «арт-хаус» как место демонстрации европейских фильмов в США и «артхаус», употребляемый в отечественном научно-популярном дискурсе для описания всей модели кинопроизводства, противопоставляющей себя мейнстримовскому кино. Кроме вышеперечисленных, в рамках изучения феномена артхаусного кинематографа также

существует целый ряд понятий, нуждающихся в определении с целью дальнейшего теоретического исследования авторского интеллектуального кинематографа как социокультурного феномена.

Целью статьи является определение основных понятий исследования артхаусного кинематографа как социокультурного феномена.

Анализ исследований и публикаций

Для достижения поставленной цели нами были взяты за теоретическую основу научные работы таких теоретиков массовой коммуникации как Д. Бордуэлл, Б. Вилински, С. Нил и Н.В. Самутина. Наиболее фундаментальными являются исследования артхаусного кинематографа Д. Бордуэлла и С. Нила, которые основаны как на формальном, нарративном так и на институциональном анализе исследуемого феномена. Д. Бордуэлл в своих работах предлагает систему критериев, при помощи которых становится возможной дифференциация таких направлений в кинематографе как авторское кино и арт-синема. Однако его критерии основаны в большей степени на формальном исследовании кинематографа, в то время как С. Нил выделяет ряд факторов, способствующих социальной институционализации артхаусного кинематографа. В постсоветском пространстве одним из первых исследований, в котором была предпринята попытка разграничения понятий в рамках изучения феномена артхаусного кинематографа, была работа «Авторский интеллектуальный кинематограф как европейская идея» Н. В. Самутиной. В отличие от своей российской коллеги, исследователь из Университета Аризоны Б. Вилински в книге «SureSeaters: The Emergence of Art House Cinema» анализирует не столько понятия, которые определяют артхаусный кинематограф как средство массовой коммуникации, сколько те, которые способствуют его социальной институционализации. Это делает разработки Б. Вилински крайне актуальными в разрезе социологического исследования артхаусного направления в кинематографе. Степень изученности артхаусного кинематографа как социокультурного феномена в иностранной научной практике является необходимым фундаментом для его дальнейшего исследования с социологических позиций. Однако такие аспекты как классификация целого ряда смежных жанровых форм, факторы социальной институционализации арт-синема, новые социальные интеракции нуждаются в дальнейшем исследовании и конкретизации. Здесь, прежде всего, речь идет о выработке понятийного поля, которое сможет служить инструментарием дальнейших теоретических исследований.

Изложение основного материала

Многие исследователи в области массовой коммуникации утверждают, что артхаусный кинематограф является антиподом мейнстримовскому игровому кинематографу. Каждый из артхаусных фильмов уникален в силу индивидуального стиля автора, но есть в них нечто общее, дающее право говорить о специфической модели кинематографа. Н. В. Самутина выделяет следующие характерные черты артхаусного кино: отношение к кино как к искусству, а не к развлечению; ориентация на содержательную глубину, а не на зрелищность; акцент не на действии, а на характерах и мотивах героев; отказ от однозначно считаваемых жанровых схем в пользу сложности и неоднозначности кинотекста; внимание к философским вопросам, конфликтным ситуациям и проблемам личности; использование оригинального киноязыка и новаторских стилистических приемов[3].

Понятие арт-синема (англ. ArtCinema) – международный термин, используемый для обозначения авторского кино. По крайней мере, в научном дискурсе он употребляется, прежде всего, применительно к европейскому авторскому кино и рассматривается как специфически европейский феномен. Для его описания в исследовательской практике также используется более сложная конструкция – «авторский интеллектуальный европейский кинематограф» [1, с. 65]. Во французском языке существует понятие «*Cinéma d'Art et d'Essai*», которое в полной мере передает семантическое значение арт-синема как кинематографа искусства и авторства, апеллируя одновременно и к формальным, и к институциональным его особенностям, поскольку во Франции сегодня существует целая сеть кинотеатров *Art et Essai*, в которых транслируются артхаусные фильмы и чья деятельность регламентирована правовыми документами.

Хотя некоторые черты арт-синема проявлялись в кино начала XX века, как культурное единство эта модель кинематографа существует с 1940-х–1950-х годов [2, с. 52]. Что способствовало развитию арт-синема? С. Нил особое значение придает экономическим факторам и роли европейских государств, рассматривая арт-синема как ответ на экспансию американского кино на европейских рынках кинопродукции. Голливудские фильмы сделаны таким образом, чтобы привлечь и развлечь максимальное число зрителей, потому они массово популярны и сверхприбыльны. Их популярность и экономическая эффективность

привели к тому, что с 1920-х годов начался (и, к слову, так и не закончился) «захват» голливудским кино европейской аудитории. Сопротивление экспансии возможно было через противопоставление голливудской модели другого типа кинематографа, модели-антипода, которой и становится арт-синема.

С. Нил фактически утверждает следующее: в ситуации, когда американские фильмы являются безусловными лидерами в нише массового кино, ответом европейских государств становится создание другой ниши на международном рынке – авторского интеллектуального кино [6, с.24]. В свою очередь, национальные правительства, заинтересованные в конкурентоспособности своего кинематографа, начиная с послевоенного времени разворачивают программы по поддержке интеллектуальной деятельности в сфере национального кино, в особенности фильмов, отличающихся «художественными достоинствами».

Экономический фактор и связанная с ним государственная поддержка, по-видимому, сыграли серьезную роль в развитии арт-синема как социокультурного явления, и недооценивать их было бы ошибкой. Между тем, и переоценивать их тоже не стоит. Как отмечает Н.В. Самутина, причины экономического характера важны, но не они стали решающими в возникновении арт-синема. Само его противопоставление голливудскому кино на международном рынке возможно благодаря тому, что, во-первых, идея элитарности и отдаления высокого от массового является неотъемлемой чертой европейской культуры и проявляется в любой социокультурной практике, в том числе в кинематографе (можно предположить, что в отсутствие Голливуда арт-синема развивалось бы в противовес европейскому массовому кино); во-вторых, идеи интеллектуальности, культурности, авторства, свойственные арт-синема, характерны для европейской интеллектуальной традиции в целом. В ней же заложено стереотипное восприятие всего американского как поверхностного, невнимательного к смыслу, лишено культурных корней [3]. Во всей институциональной организации арт-синема (включая европейские кинофестивали, кинокритику, европейское совместное кинопроизводство [4, с.239] и пр.) воспроизводится идея неприятия того «некультурного», что обнаруживается в голливудском кино. Это и делает арт-синема специфически европейским феноменом [7, с.85].

Арт-хаус (англ. ArtHouse) – американский феномен. В книге «Sure seaters: The Emergence of Art House Cinema» Б. Вилински, исследователь массовых коммуникаций из Университета Аризоны, анализирует артаушный кинопрокат с середины 1940-х (момента его появления) до начала 1950-х годов. Нужно сказать, что в довоенное время киноклубы, демонстрирующие интеллектуальное кино, занимали важное место в кинематографической жизни Европы. Однако как отдельная ниша киноиндустрии такой кинопоказ начинает формироваться именно в середине 1940-х годов в США. Арт-хаусы стали альтернативным способом остаться в американской киноиндустрии для тех, кто не смог и (или) не захотел найти места в мейнстриме – кинопрокате массового кино. Чтобы привлечь определенного зрителя и отвоевать часть рыночного пространства, требовалось предложить модель, альтернативную массовому прокату. Знаком отличия от мейнстрима становится обращение к дискурсам искусства и высокой культуры.

Обратимся к таким характеристикам как «элитарное» и «не для всех», часто используемым в научно-популярном дискурсе в качестве синонимов понятия артаушное кино. Они относятся не столько к тому, как создается кино, сколько к тому, как оно представляется зрителю и как конструируется образ аудитории, для которой фильм предназначен. По мнению Б. Вилински, способ организации артаушных кинотеатров позволил создать у посетителей ощущение привилегированности и избранности [7, с. 76]. Репертуаром артаушсов в послевоенные годы стали независимое американское кино, фильмы иностранных кинематографий, прежде всего западноевропейских (арт-синема) и голливудская «классика» довоенного периода. Однако, стремясь разойтись с голливудским мейнстримом, артаушные прокатчики не просто начали показ интеллектуального кино, но переопределили зрительское отношение к самой практике посещения кинотеатров. Образ арт-хауса как интеллектуальной площадки создавался и поддерживался при помощи особых маркетинговых стратегий. Эти стратегии коснулись всех деталей кинотеатра и кинопоказа: искусно выполненный дизайн фойе, картины на стенах, кофе вместо поп-корна, анонсы фильмов в университетских газетах, постеры и программки с выдержками из статей кинокритиков, имидж руководителя кинотеатра – стильно одетого и курящего трубку интеллектуала, пространство, оборудованное для серьезных и долгих дискуссий, нежелательность или даже запрет на присутствие детей и т.д. С помощью этих стратегий сформировался и образ посетителя арт-хауса – как человека зрелого и интеллектуального, ценителя искусства, развивающего художественный вкус. И зрители, желающие соответствовать такому образу, действительно, нашлись – проект артаушных кинотеатров

оказался финансово успешным. Б. Вилински отмечает, что уже в начале 1950-х годов арт-хаусы заняли заметное место на американском рынке кинопоказа.

Послевоенные годы – время возникновения арт-синема, так же как и время появления артхаусных кинотеатров. Репертуар последних формировался в большой степени за счет европейских авторских фильмов. Таким образом, пока в европейском пространстве происходило формирование арт-синема и его позитивной чертой становилось негативное отношение к голливудскому кино, на родине этого самого кино – в США – складывались институциональные правила проката и показа интеллектуальных фильмов (в том числе арт-синема), т.е. основные принципы арт-хауса. Начиная с 1940-х – 1950-х годов, эти изменения выразились в серьезной заинтересованности кинематографом, осознании его культурной роли и эстетического значения (на законодательном уровне, в университетской образовательной системе, в научном сообществе и т.д.). Арт-хаусы способствовали воспитанию зрителя, который прежде рассматривал кинематограф исключительно как развлечение и забаву, но, приобщаясь к интеллектуальному пространству новых кинотеатров, начинал воспринимать кино как сферу искусства, способ проблематизации окружающего мира.

В чем же причины успешности стратегии, выбранной владельцами арт-хаусов? Первых, в том, что арт-хаусы как альтернатива массовому кинопоказу могли появиться потому, что сформировалась модель авторского кинематографа, альтернативная модели голливудского кинопроизводства. Грубо говоря, артхаусная система показа стала возможной, поскольку было, что показывать (как европейские авторские работы, так и работы независимых американских режиссеров). Во-вторых, успешность арт-хаусов, если следовать логике Дж. Лупо, объясняется тем, что при их позиционировании эксплуатировалась идея, отвечавшая социальным изменениям в американском послевоенном обществе. Это идея противопоставления высокой, элитарной, культуры – «обывательской», т.е. свойственной среднему классу, начавшему расти в послевоенные годы [5].

Используя различные стратегии, владельцы кинотеатров маркировали посещение арт-хауса как деятельность, занимающую верхние позиции в иерархии социокультурных практик. Арт-хаусы апеллировали к идеям интеллектуальности и искусства и могли служить способом приобщения к высокой культуре, т.е. давали зрителю возможность повысить свой статус за счет накопления культурного капитала при умеренных затратах капитала экономического [5]. Другими словами, успех владельцев артхаусных кинотеатров в поисках своего зрителя и формировании сегмента, альтернативного американскому массовому кино, в значительной степени объясняется тем, что их стратегии отвечали идеям, уже актуализированным в конкретном культурно-историческом контексте.

Некоммерческий статус кино и его интеллектуальность (следующие две характеристики) взаимосвязаны. Они отсылают нас к фильмам, чьи создатели не ставят цели получить астрономические кассовые сборы, увлекая зрителя проверенными жанровыми ходами. Напротив, режиссеры поднимают серьезные философские и социальные вопросы, говоря на нетривиальном кинематографическом языке. Это – трудное для восприятия кино, которое требует непростой умственной работы. Оно, как следствие, не претендует на сборы, сопоставимые со сборами голливудских блокбастеров. Коммерческий успех может быть важной, но не приоритетной целью интеллектуальных некоммерческих фильмов. В любом случае его достижение потребует особой институциональной организации кинопроката.

Авторское, или режиссерское, кино – самый общий термин, описывающий такую модель организации кинематографа, в которой на первый план выходит автор произведения, т.е. режиссер. Последний играет ключевую роль на всех этапах создания фильма и контролирует весь процесс: от продумывания замысла и написания сценария до финального монтажа и озвучивания. В авторском кино заключена идея свободного творчества и выражения индивидуальности: фильм – личное воплощение идей режиссера с помощью кинематографических средств, составляющих его неповторимый стиль. Описание авторского кино связано не столько с указанием отдельных направлений, сколько с перечислением конкретных авторов и их работ.

Заблуждение – думать, что авторское кино противопоставляется американскому кино в целом. Последнее может быть в такой же мере авторским, в какой режиссер контролирует процесс кинопроизводства и воплощает свой индивидуальный стиль при создании фильма. Само понятие «авторства» в отношении к кинематографу стало применяться в 1960-е годы, когда французские критики из журнала «Cahiers du Cinema» начали разрабатывать авторскую теорию в кинематографе, анализируя работы режиссеров американского студийного кино [1, с.67].

Следующая характеристика артхаусного кинематографа – «независимый» (англ. Independent film, indie film) – относится к американскому кино, произведенному вне, т.е. неза-

висимо от основных киностудий США, так называемых студий-мейджеров (сегодня это Big Six: Warner Bros., Paramount, Columbia, 20th Century Fox, Universal, Disney). В данном случае независимость напрямую связана с возможностью свободно реализовать авторскую идею. Работая в голливудских студиях-мейджерах, режиссер, как правило, лишен подобной свободы: он подчинен жанровым требованиям, и его действия целиком контролируются (вплоть до прямого руководства) теми, кто обеспечивает финансирование.

Выводы

Таким образом, проанализировав ряд работ исследователей в области массовых коммуникаций, можно утверждать, что в современном отечественном научном дискурсе пока не существует систематизированного понятийного поля, которое бы могло выступать инструментарием для теоретических исследований непосредственно артхаусного кинематографа как социокультурного феномена и социального института. В европейском и американском научном дискурсе на сегодняшний день уже имеется устоявшееся структурированное понятийное поле, которое способствует как теоретическим, так и эмпирическим исследованиям артхаусного кинематографа с различных теоретических позиций. Именно этим вызвана необходимость терминологического анализа научных работ зарубежных исследователей.

Предложенная в данной статье терминология не является безоговорочной, однако способствует более точному и детальному социологическому изучению артхаусного кинематографа. В статье предложен вариант разграничения таких понятий как арт-синема, арт-хаус и авторский кинематограф. Семантические спектры каждого из них соотносятся с различными областями науки. Существуют понятия «арт-синема» и тождественное ему понятие «авторский интеллектуальный европейский кинематограф». Они являются более приемлемыми для употребления в научном дискурсе, чем артхаусный кинематограф, поскольку вбирают в себя большую часть перечисленных в статье формальных и институциональных характеристик и выражают идею того, что понимание кино как искусства, интеллектуальной социокультурной практики и авторского, стилистически уникального высказывания зародилось в Европе. Понятия арт-синема или авторский интеллектуальный европейский кинематограф указывают на определение артхаусного направления в кинематографе не только как особой нарративной модели, но и как социально институционализированного явления.

Если понятие арт-синема, затрагивающее текстуальные характеристики фильма и институциональный контекст его создания, наиболее часто употребляется в академической литературе, то «арт-хаус» – изначально термин кинопрокатчиков, родившийся в киноиндустрии. Дома кино, или *arthouse theatres*, – это кинотеатры, появившиеся в США после Второй мировой войны и созданные для показа определенного рода фильмов. Другими словами, арт-хаус – это специфическая модель не производства фильма, а кинопроката – стратегия позиционирования кинотеатра, его владельцев, аудитории и репертуара. Именно это явление наиболее интересно с позиции социологического исследования, поскольку его появление и развитие способствовало установлению новых социальных интеракций, моделей поведения, ценностных установок и даже политических убеждений у значительной части поклонников артхаусного кинематографа.

Понятие же «независимый кинематограф» отсылает нас к институциональной организации кинопроизводства вне американских студий-мейджеров, что в свою очередь повлияло на зарождение новых социальных отношений в коммерческой и производственной среде.

Подобное терминологическое разграничение основывается как на институциональном, так и на формальном анализе феномена артхаусного кинематографа. Можно констатировать, что родиной этого направления является Европа, а само его появление обязано противопоставлению мейнстримовскому кинематографу. Однако говорить о том, что феномен «арт-синема» является исключительно европейским, – явное заблуждение. Ведь аналогом «европейского интеллектуального кинематографа» подчас может стать «независимое американское кино». А сама идея «арт-синема» в контексте современного своего развития потеряла четкую географическую привязку.

Литература

1. Самутина Н. В. Авторский европейский интеллектуальный кинематограф / Н. В. Самутина // Киноведческие записки. – 2002. – №62. – С. 60–72.
2. Самутина Н. В. Авторский интеллектуальный кинематограф как европейская идея / Н. В. Самутина // Киноведческие записки. – 2002. – № 60. – С. 45–62.
3. Самутина Н. В. Кино авторское (режиссерское кино) / Н. В. Самутина // Энциклопедия «Кругосвет». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/KINO_AVTORSKOE_REZHISSERSKOE_KINO.html.
4. Bordwell D., Thompson K. Film Art. An Introduction/ D.Bordwell, K. Thompson. – N.-Y: McGraw-Hill. Humanities, Social Sciences, Languages. – 2003. – 544 p.
5. Lupo J. D. Review of Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema by Barbara Wilinsky / J. D. Lupo // Journal of Popular Film & Television. – 2005. – No. 3. – Vol. 33. – P. 171.
6. Neale S. Art Cinema as Institution / S. Neale // Screen. – 1981. – No.1. – Vol. 22. – P. 11-39.
7. Wilinsky B. Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema / Barbara Wilinsky. – Minneapolis: Minnesota UP, 2001. – 178 p.

УДК 316.277:[316.74:2]

МЕХАНІЗМИ СТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ЗНАННЯ ЗДОРОВОГО ГЛУЗДУ РЕЛІГІЙНОЮ ОСОБИСТІСТЮ

Лазаренко І. С.

аспірантка,

кафедра соціальних структур та соціальних відносин,

Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка.

В статті проводиться аналіз феноменологічної концепції пояснення організації знання здорового глузду, що є основою для конструювання соціальної реальності особистістю. Наводяться специфічні фактори, які впливають на механізми створення знання здорового глузду релігійною особистістю.

Ключові слова: феноменологія, «здоровий глузд», релігійний світогляд, феноменологічна соціологія.

В статье проводится анализ феноменологической концепции объяснения организации знания здравого смысла, что является основой для конструирования социальной реальности личностью. Приводятся специфические факторы, которые влияют на механизмы создания знания здравого смысла религиозной личности.

Ключевые слова: феноменология, «здравый смысл», религиозное мировоззрение, феноменологическая социология.

The paper analyzes the concept of phenomenological explanation of common sense knowledge that is the basis for the construction of social reality personality. We give specific factors that influence on the creation mechanisms of common sense knowledge by religious personality.

Key Words: phenomenology, common sense, religious outlook, phenomenological sociology.

Дослідження структур соціальної реальності релігійної особистості, на нашу думку, наразі є вкрай актуальним, оскільки, глобалізація та інкультурація змінює та розмиває не лише культурні, етнічні але й релігійні кордони. Вступаючи в інтеракції із членами інших релігійних громад та конфесій, які часто-густо є просто сусідами, люди повинні враховувати особливості їх релігійного сприйняття суспільних норм та правил поведінки. Яскравим та, на жаль, трагічним прикладом проблем співвідношення світського та релігійного бачення світу стала трагедія в паризькому сатиричному виданні «Шарлі Ебдо».

Вивести соціально-феноменологічне дослідження за межі суто філософського розуміння та закласти підвалини нового методологічного підходу у вивченні формальних структур повсякденних людських взаємодій вперше зумів австрійський соціолог Альфред Шюц. Саме із його ім'ям пов'язують виникнення нового стилю теоретизування у соціології, який отримав назву феноменологія. Феноменологічний підхід, базуючись на твердженні, що соціальний світ не є об'єктивним, а пов'язаний із інтерпретаціями соціальних явищ у свідомості індивіда, дає поштовх до розвитку нових досліджень у галузі вивчення соціального світу релігійної особистості. В процесі конструювання соціального світу релігійна особа стикається із дихотомією знання: світського та релігійного. А саме, конструюючи свій соціальний світ, релігійна особа з одного боку орієнтується на світські норми, приписи та інтеракцію, а з іншого боку включена у світ релігійних канонів та установок і взаємодіє із специфічною соціальною групою – релігійною громадою. Проблема полягає в тому, яким чином і наскільки глибоко вкорінюються елементи одного чи другого знання у життєвий світ, або ж у світ здорового глузду, і за рахунок чого відбувається цей процес.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні механізмів організації знання здорового глузду релігійною особистістю. У відповідності до проблеми та мети дослідження буде вирішено наступні дослідницькі завдання:

1. розглянуто та узагальнено теоретичні концепції феноменологічної теорії, які пояснюють особливості конструювання знання здорового глузду;
2. з'ясовано місце та роль «домашньої» групи в процесі створення знання здорового глузду релігійною особистістю;
3. розкрито специфіку впливу біографічної ситуації на механізми створення типізації повсякденної реальності та, власне, інтерсуб'єктивного світу релігійної особистості.

Аналізуючи стан вивчення проблеми, слід зазначити, що окрему групу складають напрацювання, що лежать в основі всієї концепції теоретизування феноменологічної соціології. Це класики цієї теорії – А. Шюц, П. Бергер та Т. Лукман. Серед посткласичних феноменологів вагомий внесок у процес дослідження теорії і практики конструювання соціальної реальності релігійної особистості зробили Н. Амерман, Г. Дейві, Е. Пейс, Л. Давідман, Л. С. Кларк, М. Льовгайм, П. Льюїт та ін.

У вітчизняних дослідженнях можна виділити праці М. Злотої, Є. Ільєнкова, Л. Рязанової, М. Паращевіна, А. Нильського, О. Симончук, В. Шинкарука, О. Шульги та В. Докаша.

Наукова цінність феноменології, на думку її фундаторів, полягає у здатності реконструювати і трансформувати первісні «чисті переживання» у різновид пізнавальної діяльності людини. А. Шюц намагався осмислити соціальний світ у його суто людському бутті з уявленнями, мотивами і цілями індивідів, які діють у цьому світі. Аналіз суспільства, на думку А. Шюца, вимагає суб'єктивного компонента в пояснювальній схемі життєвого світу.

А. Шюц визначає соціальну реальність як «всю сукупність об'єктів і подій усередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, що живуть своїм повсякденним життям серед подібних до себе і пов'язаних з ними різноманітними відносинами інтеракції. Це світ культурних об'єктів і соціальних інститутів, у яких усі ми народилися, усередині якого ми повинні знайти собі точку опори і з яким ми повинні налагодити взаємини» [8, с.131].

Зазначимо, що пізнання світу індивіда починається із контакту за допомогою почуттів, таких як слух, нюх, дотик, зір, смак. Це найпростіший спосіб створення образів речей та явищ. Проте цього не достатньо, і в процесі соціалізації людина починає організовувати оточуючий світ у явища. Вона класифікує свій чуттєвий досвід у вигляді речей, які володіють певними типовими характеристиками. Таким чином відбувається процес створення типізацій, за допомогою яких люди вступають у взаємодію із іншими індивідами, знаючи, що інші бачать оточуючі явища у такий же спосіб.

Підкреслимо, що у феноменологічній традиції накопичення типізацій пояснюється створенням т.зв. «конструктів першого порядку». Під цим терміном ми маємо на увазі повсякденні інтерпретації соціального досвіду, за рахунок яких особа входить у соціальний світ та взаємодіє із іншими індивідами. Постійно накопичуючи конструкти першого порядку, індивід створює запас знання, який А. Шюц називає «знанням здорового глузду».

Хоча життєвий світ, або «світ здорового глузду», не є приватним, а звичним для особи світом, який зумовлений інтеракціями між людьми, що належать до однієї соціальної групи («домашньої» групи), створюється він за рахунок накопичення знання здорового глузду, який є унікальним для кожної особистості, оскільки, як пише А. Шюц «із самого початку є інтерсуб'єктивним» [9, с. 217]. Інтерсуб'єктивність, в даному випадку, постає як спосіб пояснення індивідуального сприйняття життєвого світу через свідомість індивіда. Проте вона не відкидає момент типовості організації соціальної реальності у відповідності із суспільними уявленнями, нормами та зразками поведінки.

Релігійна особистість – це окрема людина в сукупності її якостей, серед яких певне місце займають її релігійні властивості, здатність стати суб'єктом релігійної діяльності. Такій особистості властива така якість, як «релігійність», яку утворюють у свідомості відповідні уявлення, ідеї, віра, потреби, почуття, а в поведінці – відвідування храму, молитва, участь у богослужінні, вчинення релігійних обрядів, святкування релігійних свят, виконання треб і т.д. Отже, серед набору конструктів першого порядку у релігійної особистості будуть і ті, які були створені під впливом її віри у трансцендентне, тих цінностей, норм конфесійних правил поведінки, які вона отримує від релігійної громади, сім'ї, духовної школи, парафії, монастиря, духовно-культурних центрів, засобів масової інформації та ін. Таким чином, релігійна людина зіштовхується із соціальною реальністю у 2 площинах: 1) взаємодія із соціальними інститутами та організаціями; 2) релігійними установами та «домашньою групою».

Такої ж думки притримувались послідовники А. Шюца – П. Бергер та Т. Лукман. Вони наголошували на тому, що для функціонування в соціумі людині потрібне знання цього світу. Процес створення запасу повсякденного знання (у А. Шюца – «знання здорового глузду») залежить від трьох компонентів: 1) конкретної ситуації; 2) запасу повсякденного досвіду; 3) біографії індивіда.

Запас повсякденного знання багато в чому залежить від конкретної ситуації, в якій знаходиться суб'єкт, і є результатом накопиченого ним досвіду. З іншого боку, кожне сприйняття відноситься до потоку живого досвіду і до біографії суб'єкта. Крім того, кожна ситуація визначається і змінюється в залежності від запасу знання. Так що запас знання знаходиться в генетичному, структурному та функціональному взаємозв'язку із ситуацією. Обмеженість ситуації, а також просторово-часове і соціальне розміщення суб'єкта є основними елементами запасу знання, що відіграють більш важливу роль у формуванні запасу знання, ніж специфічні досвідчені дані, що входять в його зміст [3, с.120-122].

Важливу роль в запасі знання відіграє шаблонне (або рутинне) знання, що займає проміжне положення між основними його елементами і специфічним змістом. До нього відносяться, по-перше, ті функціональні тілесні рухи, що стали звичними (плавання, катання на ковзанах, ходьба і т. д.). По-друге, в нього входить корисне знання, що представляє собою

сукупність навичок і дій, скоєних стандартно і автоматично за якоюсь метою (куріння, рубання дров і т. д.). Дехто стверджує, що певні елементи релігійних ритуалів також можуть належати до шаблонного знання. Т. Лукман зазначає, що будь-яке обрядове знання релігійної особистості є набутиим і укоріненим або за рахунок сімейної соціалізації, або в ході соціалізації всередині релігійної громади. Таким чином, обрядове знання частково належить до шаблонного, а саме до другої дефініції шаблонного знання – «корисне знання». «Корисне знання» з точки зору релігії – це комплекс дій і рухів, які людина виконує у відповідності до місця і ситуації шаблонно (тобто за звичкою), переслідуючи певну моральну мету. Саме орієнтація на духовну потребу виконання тої чи іншої дії віруючим відрізняє такий вид повсякденного знання, від того знання, яке індивіди використовують в поза релігійному середовищі [1, с. 330-337].

Так звана «домашня» група у феноменологів є ще одним елементом формування знання здорового глузду особистості. Адже індивід, вступаючи у світ, не одразу підпадає під вплив соціальних інститутів, а соціалізується спершу у колі сім'ї, родичів, друзів. А. Шюц особливо підкреслює, що для типізації об'єктів та оцінки соціальних дій кожен індивід використовує ту шкалу вимірювань, яка характерна для його «домашньої» групи, що має загальні конструкти першого порядку. Відповідно, особистість, що виховується у релігійній сім'ї, отримує знання про священне, ті релігійні постулати, які притаманні її релігійній конфесії. Те саме він отримує ще через друзів, які часто також належать до однієї релігійної групи, та у релігійних організаціях [6, с.122].

Отже, інтерсуб'єктивний світ однієї «домашньої» групи може істотно відрізнитися від інтерсуб'єктивного світу іншої «домашньої» групи. Звідси і виникає те, що індивід з однієї соціальної групи («домашньої» групи) бачить об'єкти інакше, ніж людина з іншої соціальної групи. Саме завдяки інтерсуб'єктивності повсякденне знання і життя індивідів однієї групи відрізняється від інших. Так виникають відмінності між «Ми» – групою, в якій індивід відчуває себе як вдома і «Вони» – групою (інша група, в якій складно зрозуміти конструкти першого порядку її членів, через що виникають побоювання і недовіра). У соціології відмінності між «Ми» -групою і «Вони» -групою трактуються як відмінності між внутрішньогруповими і міжгруповими відносинами. Вивчення пари протилежних відносин дозволяє спостерігати «перерви поступовості» в соціальній реальності, порівнювати різні самості. Як вважає Шюц, при переході індивіда з однієї соціальної групи в іншу, йому неминуче доводиться стикатися не тільки з іншим соціокультурним порядком але і з тим, що члени нової групи керуються своїми знаннями, мають свою, специфічну шкалу вимірювання значень і соціальних об'єктів. Для прибульця можуть виникати і проблемні ситуації, і навіть катаклізми.

Всі члени суспільства підпадають під процеси трансформації інтерсуб'єктивного знання, переданого «домашньою» групою до вимог інших соціальних груп (освітньої, робочої тощо), тому що це знання не є сталим. Проте релігійна особистість адаптує те, що для неї є священним. Тому А. Шюц і Т. Лукман вважали, що в процесі інтеріоризації «буденного» і «сакрального» знання створюються нові смислові структури, які дозволяють адаптувати двоекторну орієнтацію релігійної особистості. Це і дозволяє їй вступати в інтеракції із членами інших груп та соціальними інститутами [9, с.253-258].

Процес створення знання здорового глузду, на думку феноменологів, пов'язаний із біографічною ситуацією індивіда, яка позначає цілу низку детермінант, таких обставин її народження, виховання, дорослішання, культурними, ідеологічними, етнічними та релігійними впливами. Біографічна ситуація – умова, яка робить світ «узагалі» (соціальну реальність) світом кожної «конкретної» особистості. Вона являє собою певну транскрипцію (спосіб пояснення та інтерпретації) соціокультурних та біологічних факторів. Біографічна ситуація є своєрідною перспективою бачення світу, де індивід є ніби центром світу. А. Шюц, пояснюючи біографічну ситуацію, пише: «Це місце, що моє тіло займає у світі, моє актуальне тут виявляється тим самим стартовим пунктом, з якого спрямовуються всі мої дії. Це, так би мовити, нульова точка в моїй системі координат... І так само моє актуальне зараз є джерелом усіх тимчасових перспектив, у згоді із якими я організую явища світу» [8, с. 132].

Кожна людина народжується в рамках біологічної ситуації і протягом свого життя трансформує її внаслідок своєї діяльності в соціумі. Народжуючись в певній країні, в певному культурному, етнічному, релігійному середовищі, людина своєрідно типізує предмети і явища. Наприклад, якщо людина народилась у глибоко релігійній сім'ї, то конструкти першого порядку, сформовані внаслідок типізації релігійного досвіду, який передається «домашньою» групою, будуть сильно відрізнитись від тих, які продукують світські інститути та нерелігійні групи. Відповідно особистість буде слабо включатись у процеси взаємодії із ними або ж перебувати у стані конфлікту інтересів із ними. Наразі спостерігається тенденція (особливо серед протестантських течій) проводити разом не лише час відведений на богослужіння але й вільний час. Організуються клуби по інтересах, літні табори, концерти та вистави для

членів релігійної громади, волонтерська робота тощо. Зазначимо, що релігійній особистості комфортно перебувати в цьому середовищі за рахунок спільної біографічної ситуації, детермінованої конфесією.

Все вище наведене дає підстави сформулювати певні висновки. На нашу думку, феноменологічна концепція, яка скеровує свою дослідницьку увагу на подвійність соціальної реальності і безпосередню участь у її конструюванні кожного конкретного індивіда якнайкраще дозволяє визначити механізми створення та накопичення знання про світ повсякденності релігійної особистості. Феноменологи ведуть мову про подвійність соціального світу (суспільство як об'єктивна та суб'єктивна соціальна реальність). Так само як і запас здорового глузду релігійної особистості має орієнтацію на світські та сакральні конструкти першого порядку.

Отже, людина починає пізнавати світ за рахунок простих, даних їй від народження почуттів (нюх, слух, зір, смак тощо). В процесі соціалізації вона починає узагальнювати більш складні явища соціального характеру, типізуючи їх. Тобто надаючи їм певних типових властивостей. Внаслідок типізацій створюються конструкти першого порядку. Це повсякденні інтерпретації соціальних явищ та процесів. Це саме ці конструкти, які гарантують індивіду, що інтеракції з іншими можуть бути успішними внаслідок однакового бачення світу. Накопичення типізацій призводить до збільшення конструктів першого порядку, які, власне, і складають знання «здорового глузду», формуючи цим самим інтерсуб'єктивний світ в рамках природньої установки, або ж життєвий світ (також «світ здорового глузду»).

Отримання інформації про світ, тобто створення конструктів першого порядку, відбувається в т.зв. «домашній» групі, до якої можна віднести сім'ю, родичів та друзів. Ще одним ключовим механізмом формування знання здорового глузду виступає біографічна ситуація, яка пояснюється певною детермінованістю позиції індивіда у просторі і часі. Біографічна ситуація з одного боку позначає обставини її народження, дорослішання та виховання і вплив різних чинників, а з іншого – позначає ситуацію, відштовхуючись від якої, індивід вступає у взаємодію із соціальною реальністю або іншими індивідами.

В процесі створення знання здорового глузду релігійна особа зіштовхується із специфічними факторами, які коригують цей процес. Механізми типізації явищ або створення конструктів першого порядку тісно пов'язані із рівнем її релігійності. В «домашній» групі, релігійній общині через проповіді та спеціалізовану літературу релігійна особистість отримує знання про трансцендентне і про сакральний світ, на досягнення якого вона орієнтована. Таким чином, її знання здорового глузду буде різко відрізнятися від світсько орієнтованої особистості. Проте в повсякденному житті релігійна особистість безумовно потрапляє під вплив соціальних інститутів: освіта, політика, культура, ЗМК. Таким чином, вона не може уникнути інтеріоризації світських та сакральних норм, ціннісних орієнтацій, моделей поведінки, які складають її інтерсуб'єктивний світ. Важливим є те, що «домашня» група виступає як «Ми» – група, відповідно інші групи, із якими індивід вступає у взаємодію, сприймаються як «Вони» – група, норми, цінності, зразки поведінки якої часто відрізняються. Релігійна особистість, яка перебуває в оточенні таких самих віруючих, часто уникає надмірного спілкування із іншими групами. Це підтверджує кількість гуртків, які організовуються релігійними організаціями для проведення вільного часу.

Також у випадку із релігійною особистістю специфічний вплив має і біографічна ситуація. Релігійна особа разом із місцем народження, соціальним статусом сім'ї, етнічною приналежністю отримує і релігію. Більшість тих осіб, які ідентифікують себе як «релігійна особистість» отримали ту чи іншу конфесію спадково, тому що так виховали батьки. Або ж прийшли самі до воцерковлення, що також підкреслює значення їх особливої біографічної ситуації. Та відправна точка, яка позначається як біографічна ситуація, в більшості випадків несе в собі певне релігійне навантаження (ступінь релігійності оточення).

Отже в організації знання здорового глузду релігійна особистість приймає два набори конструктів першого порядку: сакральні та світські, які існують у синтезованому вигляді. Рівень релігійності особистості, її «домашньої» групи, біографічна ситуація впливають на процес інтеріоризації цих конструктів у повсякденне життя, створюючи відповідну лінію поведінки.

Література

1. Бергер П. Религиозный опыт и традиция / П. Бергер // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М.:Наука 1996. – 422 с.
2. Докаш В. І. Специфіка формування та соціалізації віруючої особистості / В. І. Докаш //Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 21-22 травня

- 2013 р. – Кам'янець-Подільський: Матеріали V міжнародної конференції / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський. – 2013. – С. 62-66.
3. Руткевич Е. Д. Феноменологическая социология П.Бергера / Е. Д. Руткевич // Социс. – 1990. – № 7. – С. 119-127.
4. Симончук О. Повсякденне життя / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 212-246.
5. Тупахина О. В. Религиозная биография как форма нарративизации жизненного мира верующих (на примере православных христиан) / О. В. Тупахина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – Том 15 №1. – С. 185 – 197.
6. Шульга О. Типологія поняттєво-категоріального апарату феноменологічної соціології / О. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. - № 4. – С. 119-131.
7. Шюц А. Некоторые структуры жизненного мира / А. Шюц // Вопросы социальной теории: Научный альманах. – 2008. – Том II. Выпуск 1 (2) Социальная реальность: концепции и методология исследований / Под ред. Ю.М. Резника. М.: Институт философии РАН; Междисциплинарное общество социальной теории, 2008. – С. 72 – 87.
8. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129 – 137.
9. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман – К.: Український центр духовної культури. – 2004. – 560 с.

УДК: 323.21+323.22/001.9

ДОВІРА ЯК АТРИБУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

Макух О. Є.

*ст. викл. кафедри соціології та соціальної роботи, к. політ. н.,
Національний університет «Львівська політехніка».*

Розглянуто поняття «довіра» через призму комунікативного підходу у політичній науці; її роль як генералізуючого фактора у процесах громадянської самоорганізації. Показано динаміку персональної та інституційної довіри особи в сучасній Україні, формування основ громадянського суспільства через мережеву взаємодію.

Ключові слова: довіра, інституційна довіра, недовіра, комунікація, громадський контроль

Рассмотрено понятие «доверие» используя принципы коммуникативного подхода в политической науке; ее роль как генерализующего фактора в процессах гражданской самоорганизации. Показана динамика персонального и институционального доверия индивида в современной Украине, формирование основ гражданского общества через сетевое взаимодействие.

Ключевые слова: доверие, институциональное доверие, недоверие, коммуникация, гражданский контроль

The notions of «trust» in the light of the communicative approach in political science as well as its role as a generating factor in civic self-organization are analyzed. The dynamics of personal and institutional trust of people in modern Ukraine and setting of the foundations of civil society through the networking are illustrated.

Key Words: trust, institutiononnoe trust, mistrust, communication, civil control

Постановка проблеми у загальному вигляді

Політична сфера сьогодні меншою мірою визначається ідеологічними системами, проте переважно обумовлюється зовнішніми чинниками неполітичного змісту. Як зазначає український науковець О. Чемшит, якісні зміни у політиці відбуваються під знаком посилення ролі «діючих індивідів» та їх об'єднань, що формують сталі потужні громадянські (комунікативні зв'язки), спричиняючи цим самим вихід інститутів політичної влади із «оптимальної зони», яка описується термінами задоволення першочергових потреб індивіда [16, с. 48–49]. Така тенденція свідчить про орієнтацію політичної еліти на самовиживання й нав'язування умов співпраці, в основу яких покладено односторонні (не громадянські) переваги. В цей час спостерігаємо активізацію міжособистісних взаємодій поза сферою політики, бажання громадського контролю, що об'єднані довірою та комунікацією, і виступають потужним каталізатором самоорганізаційних процесів у середовищі громадських відносин. Нажаль ця довіра ще не є інституційною, що провокує неможливість соціально-політичної мобільності, селекції та ротації політичних еліт, деінституалізації політичної влади, переформатування системи.

Відсутність системних напрацювань у науковій сфері та низка окреслених проблем породили запитання: якими є альтернатива та перспектива сучасному політичному стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Наше дослідження побудоване на системному баченні проблеми та міждисциплінарному підході до її аналізу. Феномен довіри як категорії суспільних наук у різний час вивчали Е. Гідденс (апелює до стабілізаційної функції довіри у системних утвореннях), Л. Бос (досліджує можливість побудови нової дійсності, де довіра постає детермінуючим чинником), Н. Луман (аналізує феномен системної недовіри). П. Бурдьє, Л. Хеніфен, Дж. Джайкобс тісно пов'язують проблему довіри із питанням соціального капіталу, вважаючи сам феномен потенціальною передумовою соціального капіталу. В працях Ю. Барсукової, Н. Давидової, Л. Діскіна, Т. Сидоріної, В. Радаєва також знаходимо ґрунтовний аналіз проблеми довіри у політичній сфері.

Політологічна традиція досліджень у напрямі питання довіри репрезентована розвідками Дж. Коулмена (вплив довіри на розвиток громадянських структур), Е. Ушландера, С. Роуз-Акермана, К. Ньютона, Б. Ротштейна (питання низького рівня системної довіри). Цікавими є висновки у галузі дослідження інституційної довіри А. Алексєєвої, яка аналізує норми, неформальні правила, їхній вплив на довіру особи до політикуму. Серед інших – М. Вебер (акцентує на довірі як чиннику раціоналізації політичних відносин), П. Штомпка (вивчає роль

політичної довіри у демократичних суспільствах), Ф. Фукуяма (аналізує соціально-інтелектуальний аспект феномена довіри через поняття соціального капіталу), І. Ільїн (розглядає правовий аспект проблеми), А. Міщенко, Т. Алексєєва, Є. Бистрицький, А. Гальчинський, І. Сікора (характеризують вплив політичної довіри на легітимаційні процеси), І. Радченко (вивчає довіру з позиції ціннісно-моральної означуваності як спосіб побудови діалогу між владою та громадянами). Предметніше вивченням питання займається С. Погорєлий, який досліджує довіру громадян до інститутів політичної влади, а П. Козирева – феномен міжособистісної довіри у процесі формування громадянських відносин. Цей підхід близький і В. Сукачову: він зосереджує увагу на питанні політичної довіри як визначального чинника у самоорганізаційних процесах у межах політичної сфери.

Серед інших науковців, які вивчають питання довіри як феномена політичного порядку такі вітчизняні науковці: Ф. Шандор, А. Ковальова, О. Крутій, В. Мальцев, І. Лопушинський, С. Наумов, В. Нечипоренко, І. Костенок, В. Геєць, А. Міщенко, В. Ігнатов, М. Бондаренко, І. Мартинюк, О. Радченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

З огляду на розробленість питання довіри як легітимаційного фактору інститутів політичної влади, вважаємо за необхідне зосередитися на комунікативному аспекті проблеми – міжособистісної довіри та її впливі на формування інституцій громадянського суспільства, динаміку політичних процесів зокрема у сучасній Україні. Також доцільним є аналіз складових феномена довіри: недовіри та громадського контролю.

Формулювання цілей статті

Характеристика вказаної проблеми, недостатня розробленість окремих її аспектів спонукали до наукового пошуку та вирішення наступних питань: дослідити стан міжособистісної та інституційної довіри в Україні, обґрунтувати її значення у ході формування інституцій громадянського суспільства та впливу на динаміку політичного процесу з позицій комунікативної взаємодії.

Вклад основного матеріалу дослідження

Зміна динаміки протікання політичних процесів, пріоритетів розгортання політичної практики, прояву потенціалу «людського в системному» спричинили ряд незворотних трансформацій у сфері політичних відносин в Україні: появу якісно нових форм викликів індивіда в політиці стосовно виконання інститутами політичної влади своїх функціональних зобов'язань. Цей стан речей спонукає говорити про вибудову таких громадянських відносин, котрі відзначаються саморганізацією, соціальною та політичною відповідальністю, цілепокладальністю. Відтак перспектива найближчого майбутнього повинна провокувати іншу стратегію реагування на запити суспільства збоку інститутів політичної влади: потенційно надавати змогу зреалізовувати особисті амбіції кожного громадянина.

А. Селігмен зазначає, що «наявність довіри є істотним компонентом усіх сталих суспільних відносин» і що «...проблема її встановлення, генералізація, визначає специфіку сучасності» [2, с. 88]. Формування громадської довіри відбувається на міжособистісному рівні, генералізація якого створює довіру до влади, уряду, суспільства загалом. Довіра виступає визначальним фактором мобілізації актуальних та потенційних ресурсів, досягнення мети щодо спроможності системи змусити усіх дотримуватися визначених правил. Найвагоміший її «здобуток» – спроможність визначати й відтворювати конкретні моделі поведінки у середовищі, тобто раціоналізувати політичний процес. Довіра, спочатку формується в міру міжособистісних контактів та співпраці у межах формальних й неформальних структур громадянського суспільства, сприяє формуванню громадянської культури, а з часом – сприяє посиленню довіри до інститутів політичної влади.

Необхідно згадати і про аксіологічну характеристику феномену довіри, основою якого є здатність особи апіорі наділяти явища та об'єкти оточуючого світу, ознаками значущості (цінності). Проте, це лише емоційна складова, а ми актуалізуємо потребу формувати довіру прагматичного типу. Фактично – це уже система позитивних налаштувань особи щодо інших на основі цінностей, які при толерантному ставленні визначають орієнтацію на позитивне сприйняття відмінностей інших. Така відмінність у поглядах зумовлена обставинами існування, тут і тепер наближаються до ідентифікації себе через спільне тлумачення ситуації» [15, с. 51]. Так налагоджується комунікація, у якій єдиноможлива форма репрезентації «Я» відбувається через постать «іншого». Із приватних контактів з «іншим», на думку німецького дослідника О. Гьофе, починають виформовуватися толерація та довіра. Ф. Шандор влучно підкреслює, що рівень довіри в соціумі виступає «барометром», що відображає ступінь надійності конкретного середовища, його відповідності цінностям та

потребам громадян. Довіра пов'язує індивідів із інститутами політичної влади, підвищуючи їх легітимність та ефективність. У праці у книзі «Творення демократії» Р. Патнем доводив необхідність формування на основі довіри неформальних горизонтальних та формальних вертикальних зв'язки у суспільстві. Це допомагає само організовуватися, розвивати й удосконалювати систему політичних та позаполітичних відносин. Саме роль структур громадянського суспільства стає сьогодні рівнозначною ролі публічно-управлінських ієрархій, оскільки, ефективно виробництво суспільних благ потребує реалізації ефективної моделі комунікаційного співіснування. Нажаль в Україні прогресує «епідемія» зневіри та інституційної недовіри, які деформують зв'язки приватного характеру і породжують авторитаризм загалом.

Довіра є важливою категорією комунікативної філософії, а її специфічною властивістю виступає здатність детермінувати комунікативну компетенцію індивіда, формувати діалогічні відносини. Саме тому «у моделюванні суспільних процесів важливими є символічні сутності та передача їх засобами комунікації. Актуалізація даного чинника у спілкуванні як способу налагодження стійких відношень, творить основу для диференціації дискурсивних (суб'єкти обговорюють) та функціональних (суб'єкти діють) систем [7, с. 403].

У процесі аналізу феномену довіри ми акцентуємо на комунікативному форматі взаємообумовлених відносин «індивід↔громадянські конструкції↔інститути політичної влади». Довіра з'являється лише тоді, коли в комунікації стратегічні практики опираються на спільний ціннісний фундамент соціального. Суспільство, в якому домінує органічна солідарність, створює всі умови поступу індивіда, реалізації його прав і свобод. Політична довіра є причиною та системоутворювальним фактором кристалізації діяльності інституту політичної влади як комунікаційної системи, оскільки інституалізуючись, владні відносини в основі розвитку мали кредит довіри громадян і погодження делегувати частку особистої свободи з-поза меж позаполітичних відносин. Недарма основне з правил Р. Декарта гласить: реальність здатна реалізуватися «лише через мене, за умови моєї власної праці» та власних зусиль [9, с. 120]. Погоджуємося із В. Бронніковим, що індивідуальні зусилля спрямовані на здійснення макропроцесів мають сенс, внаслідок чого малі змінні виражаються в макроскопічних наслідках. Питання ролі «малих форм» у політиці зводиться не до механічного поєднання міні-зв'язків у єдиний тотальний та його вплив на інституційну сферу політики, а до «пояснення метаморфоз одиначної орієнтації у раціональний вибір групи». У цій площині й формується інституційна довіра на позначення легітимізації рівня сприйняття дійсного політичного курсу. Тут феномен довіри відображає міру відносності (через категорію відповідальності) як неможливість передбачити дії «іншого» (нестача інформації стосовно мотивації, мети, засобів її досягнення) у стані невизначеності. Ця модель лізингових відносин в остаточному варіанті формує потужний сумарний кредит довіри від громадян.

Наголосимо, формування інституційної довіри відбувається як через дії (компетенцію) суб'єктів політики, функціональну спроможність інститутів політичної влади (К. Мортенсен), так і через ступінь політизації суспільства. Політизація визначає і виконання публічно взятих зобов'язань, і «роздавання обіцянок», які, за словами Картезія, є найнебезпечніші крайнощі у житті людини, що «певною мірою обмежують свободу..., перетворюючи особу на засіб» [9, с. 263]. Й. Коган, зауважив, що одним із аспектів вияву довіри як комунікативного акту в політичній сфері є формування «деліберативної політики» (deliberate – обговорювати, дискутувати). Термін «обговорюваної» політики сьогодні все частіше використовують у лексиці політичної науки. У концепції суспільства «піщаного годинника» Р. Роуз підтримує тезу про наявність збалансовуючого фактора, інверсивних зв'язків між громадянськими структурами та інститутами політичної влади, для котрих характерне переміщення вектора суспільної довіри як у напрямі мережевих структур, так і навпаки. Відтак довіра може набувати крайньої форми – недовіри, яка детермінує формування специфічного типу комунікативного зв'язку в формі політичного контролю. Довіра виступає однією із передумов створення відношень, котрі, вимагаючи звітності й віддачі, породжують комунікацію в новій якості. Проблема контролю у політиці насправді є проблемою здатності всієї системи адекватно реагувати на запити громадян. Питання політичного інспектування тісно пов'язане із «синдром недовіри», «політичним скептецизмом», які спонукають особу до активності та здійснення вибору. «Синдром недовіри» хоч і вносить дезорганізаційний ефект, але саме завдяки йому особа навчається розпізнавати «по-іншому» [18, с. 12]. Для означення ситуації недовіри М. Доган використовує термін «ерозія довіри» (характеризуючи її як щось середнє між ситуаціями «втрати ілюзій», «розчарування», з одного боку, та «кризи», «делегітимації», «патології», з іншого). Основними ж характерними рисами недовіри він називає такі: 1) часова стійкість; 2) структурний характер; 3) раціональне підґрунтя, оскільки для більшості опитаних базується на прагматичній основі [17, с. 229].

Пересічний українець сьогодні є носієм «культури недовіри», яка характеризується слабкою залученістю до функціонування і контролю інститутів політичної влади, нерозвинутістю соціальних мереж (виняток – мережі засновані на близькоспоріднених зв'язках, непотизмі). Причинами такого стану речей є також відсутність традицій відповідальності, зобов'язань, участі.

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, бачимо, що позивна динаміка все-таки присутня, хоча й незначна. Якщо говорити про міжособистісну довіру, її рівень в українському суспільстві за останній рік значно зріс. Нажаль рівень інституційної довіри після короткотривалих перерв залишається стабільно низьким. Посилаючись на дослідження, виконані міжнародним проектом WVS (Всесвітнє дослідження цінностей) [8], динаміка питомої ваги українців, які вважають, що «більшості людей можна довіряти», характеризується як негативна – від 28,8% (1995-1998) до 24,5% (2005-2008). Українці довіряють церкві більше, ніж політикам і ЗМІ (Фонд «Демініціативи», квітень 2012 рік). Дослідження проведенні Центром ім. Разумкова фіксують, що найбільшою довірою в Україні уже протягом багатьох років користується церква – 66,5%. Вітчизняним ЗМІ довіряють 61% громадян. Громадським організаціям – 40,2%; судам – 22,7%; політичним партіям – 21,2% громадян [12, с. 13]. У суспільстві постійно відбувається процес зниження довіри майже до всіх державних інституцій (за винятком армії та місцевої влади), опозиційні політики старого покоління, що пішли у владу, поволи втрачають довіру населення, – відзначає І. Бекешкіна. Досі не реалізована реальна боротьба з корупцією та проведення ефективних реформ, імітується функціональна діяльність. Не відбулось і повноцінного «перезавантаження» влади з відмовою від «старих» непрозорих практик управління. Масова недовіра населення за часи незалежності сформувала певну характеристику пострадянського розвитку українського суспільства, яка отримала назву «суспільства втраченої довіри», основними причинами якого є низька ефективність державних органів через штучно впровадженні демократичні принципи управління: закритість, корумпованість та клановість політичної еліти; значний вплив неформальних «клієнтилістських» бюрократичних зв'язків тощо. Виникненню даного феномена також сприяло використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичної політичної системи – самолегітимації політичної еліти, традиційної легітимації на основі вкорінених радянських міфів, штучної харизматизації окремих лідерів [17, с. 230]. Сьогодні громадскість починає мислити прагматично: вона потребує реальних підстав (задоволення потреб та інтересів) для надання кредиту довіри владним інституціям.

Парадоксально, але станом на грудень 2014 року 71% українців вважають себе щасливими людьми. Найвищим він був у 2011 році (74%) (група «Рейтинг», грудень 2014 рік). Щасливішими себе вважають більш молодші респонденти, з вищим освітнім та матеріальним рівнем, а також працюючі. Серед позитивних тенденцій також підняття рівня довіри до армії, самоорганізаційних громадських (волонтерських) рухів. Останні допомагають розвивати складові соціального капіталу, який використовується для формування громадської свідомості, підтримки інститутів політичної влади.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Проаналізовано феномен довіри (громадянської та інституційної) у політиці, визначено каталітичне та системоутворювальне його значення насамперед для сфери громадянських взаємодій. Довіра є тим значущим механізмом, котрий забезпечує формування сталих взаємовідношень, діалогів, мереж, актів комунікування, стратегічних відносин, а також участь суб'єктів і у політичній, і у позаполітичній сферах людського існування. Тема довіри, особливо інституційної, сьогодні є актуальною для українського соціуму, відтак переконливі у науковому та практичному сенсі напрацювання є завжди необхідними.

Література

1. Hetherington M. The Political Relevance of Political Trust / M. Hetherington // The American Political Science Review. – Vol. 92. – № 4. (Dec., 1998), pp. 791 – 808. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://isite.lps.org/krippe/web/documents/0-1.pdf>
2. Seligman A. The idea of civil society / Adam B. Seligman. – N. Y. : The Free press, 1992. – 241 p.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід

- соціально-філософського аналізу / Андрущенко В. П. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСІ», 2005. – 498 с.
4. Безродна В. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. І. Безродна. – Одеса, 2003. – 16 с.
 5. Білоусов О. С. Інституалізація громадянської іціативи в Україні: світовий досвід та національні особливості: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Білоусов Олександр Сергійович. – Одеса : 2008. – 19 с.
 6. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 56–66.
 7. Буник М. Моделювання громадянського суспільства в період соціальних змін / М. Буник // Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки. – 2001. – Вип. 3. – С. 400–409.
 8. Геєць В. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі. –Електронний ресурс. – Режим доступу. <http://www.viche.info/journal/2359/>
 9. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отискивать истину в науках / Р. Декарт // Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1989. – 654 с.
 10. Кожем'якіна О. Раціональні та ірраціональні виміри феномену довіри / Оксана Кожем'якіна // Наук. вісн. Чернів. у-ту : зб. наук. праць. – Вип. 412–413. – С. 207–211. – («Філософія»)
 11. Міщенко А. Б. Політична довіра у легітиміційних процесах суспільного інформаційного розвитку/ А. Б. Міщенко // Міжнародна інформація та міжнародні відносини. – С. 63–67. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/10-mischenko.pdf
 12. Скоблик Н. В. Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля: автор. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки» / Скоблик Наталія Володимирівна. – Львів, 2005. – 20 с.
 13. Україна – 2013: між виборами і перед вибором (аналітичні оцінки). [Електрон. ресурс] / Центр Разумкова. – 2013. – 19 с. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf
 14. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. Ф. Фукуяма. – М. : ООО И-во «АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 736 с.
 15. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас // Вестн. Моск. у-та. – 1993. – № 4. – С. 43–63. – (Сер. 7. «Философия»).
 16. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие / Чемшит А. А. – К. : Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
 17. Шандор Ф. Легітимізація влади: і довіра і толерантність як чинники соціального буття / Федір Шандор // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – № 4. – 2011. – С. 225–230.
 18. Штомка П. Социальное изменение как травма / П. Штомка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

УДК 316.653:[316.658.3-026.39:32.019.51](477)

МЕТОДИ ТА ФОРМИ ВПЛИВУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Марусяк Т. С.

*асистент кафедри історії та теорії соціології,
Львівський національний університет імені І. Франка*

У статті проаналізовано процес цілеспрямованого формування громадської думки. Теоретичною основою дослідження даної проблематики виступають праці П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Года, У. Липмана, М. МакКобса, Д. Шоу, Г. Лассуелла, Е. Ноель-Нойман. Визначено основні форми впливу на громадську думку, зокрема методи маніпуляції та пропаганди, що використовуються, у тому числі ЗМІ, у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: громадська думка, формування громадської думки, маніпуляція, пропаганда.

В статье проанализирован процесс целенаправленного формирования общественного мнения. Теоретической основой исследования данной проблематики выступают работы П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Года, В. Липмана, М. МакКобса, Д. Шоу, Лассуелла, Е. Нозль-Нойман. Определены основные формы воздействия на общественное мнение, методы манипуляции и пропаганды, используемые, в том числе СМИ, в современном украинском обществе.

Ключевые слова: общественное мнение, формирование общественного мнения, манипуляция, пропаганда.

A process of purposeful formation of public opinion is analyzed in the article. The works of P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet, W. Lipman, M. McCombs, D. Shaw, H. Lassuella, E. Noelle Neumann have been became the theoretical basis of the study of this problem. The main forms of impact on public opinion, manipulation and propaganda methods used, including Mass Media in the modern Ukrainian Society are defined in the article.

Key words: public opinion, the public opinion making, manipulation, propaganda.

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства та глибинних політичних та соціально-економічних трансформацій громадськість стає активно діючим суб'єктом цих процесів. Останні події в Україні доводять можливості громадської думки виконувати функцію цілепокладання, що пов'язана з її участю у визначенні стратегічних цілей політики і соціального управління.

Враховуючи здатність громадської думки визначати суспільні процеси, окремі суб'єкти прагнуть мати вплив на формування її спрямованості та поширеності. Такий вплив може бути дуже різним за своїми масштабами, формами та методами, визначатись на державному рівні, переростати у міждержавну інформаційну війну, чи ставати інструментом у діяльності окремих політичних діячів.

У сучасних українських реаліях боротьба з таким впливом стає чи не ключовою засадою внутрішньої та зовнішньої безпеки. Про це свідчить зокрема створення у грудні 2014 року Міністерства інформаційної політики України, основним завданням якого Президент П. Порошенко назвав «відбиття інформаційних атак проти України».

Український науковець Чадюк О.М. вважає, що : «на сьогодні актуальною є всеохоплююча, загальна технологія державного маніпулювання, яка базується на систематичному впровадженні в масову свідомість соціально-політичних міфів — ілюзорних ідей, які затверджують визначені цінності і норми без їх раціонального критичного осмислення» [9].

Актуальним стає вивчення процесу формування громадської думки, методів та способів впливу на неї та розробки механізмів протидії корисливим технологіям.

Вивченню громадської думки та впливу на неї присвячені праці журналістів, психологів, політологів та соціологів. Теоретичною основою дослідження даної проблематики можуть стати праці П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Года, У. Липмана, М. МакКобса, Д. Шоу, Г. Лассуелла, Е. Ноель-Нойман. Сучасними вітчизняними дослідниками є У. Стефанчук, Д. Павлов, І. Набруско, В. Іванов, М. Яковлева і ін..

Громадська думка є об'єктом дослідження окремої спеціальної соціологічної теорії – соціології громадської думки, яка вивчає закономірності та механізми формування, функціонування і розвитку оціночного ставлення різних соціальних спільнот до процесів та явищ, що відзначаються суспільним інтересом та дискусійністю [7].

На думку сучасного українського соціолога В. Осовського, зміст громадської думки як соціальної інституції постає як сукупне ставлення, виражене у формі оцінного судження між

суб'єктами громадської думки (громадськістю) та суб'єктами влади з приводу оцінки, змісту, способу розв'язання певної політичної, економічної, екологічної, соціальної проблем [4, С. 46].

Формування громадської думки — взаємодія індивідуальних, групових, колективних суджень, утворення на їх основі громадської думки, тобто думки, що внутрішньо єдина і впливає на практичну діяльність людей і соціальних інститутів.

Характеризуючи розвинені в науці в останні десятиліття підходи до вивчення процесу виробництва громадської думки, слід зазначити переважання двох тенденцій у дослідженні цього процесу:

- розуміння процесу формування громадської думки як природного та самодостатнього (для пояснення використовується аналіз соціально - психологічних механізмів, таких як ідентифікація, спілкування, конформізм, в результаті яких і виникає громадська думка).

- вивчення процесів цілеспрямованого впливу органів політичного керівництва, громадських організацій, засобів масової інформації, пропаганди, реклами, публік рилейшнз на громадську думку.

Метою статі є аналіз основних форм та методів цілеспрямованого формування громадської думки в сучасному українському суспільстві.

В історії світової соціології громадської думки виділяють чотири періоди: 1) кінець XIX - 20-роки XX століття, пов'язаний з іменами французьких соціологів Г.Тарда і Г.Лебона та їх теоріями психології народів і мас та психології натовпу; 2) середина 20-х - початок 40-х років XX століття пов'язаний з розвитком соціально-психологічного напрямку американської соціології (А.Л. Лоуелл, У. Ліпман, Ф. Тьонніс); 3) початок 40-х - кінець 70-х років XX століття - час теоретичного осмислення процесів взаємодії громадської думки і засобів масової комунікації, пропаганди, ідеологічної боротьби, маніпулювання громадською думкою (П Лазарсфельд, Б.Берельсон і Г. Года, Г.Блумер); 4) кінець 70-х років - по теперішній час (фундаментальні концепції сутності громадської думки і процесу його формування (Е. Ноель-Нойман, Н.Луман).

Спершу детальніше розглянемо концепції третього періоду, адже це час ідеологічного протистояння двох світових систем, Другої світової війни, а потім Холодної війни. Саме тоді створюються теорії середнього рівня в галузі пропаганди, механізму психологічної війни, політичного маркетингу.

В 1940 р. соціологи П Лазарсфельд, Б.Берельсон і Г. Года розробили теорію «двоступеневого порогу комунікації». Згідно неї було встановлено, що поширення інформації та її вплив на громадську думку відбувається як би в два етапи: спочатку від засобів масової інформації до «лідерів думок», потім - від цих лідерів до їх послідовників. Це означає, що так званий «середній мешканець» сприймає інформацію краще не безпосередньо із ЗМІ (телебачення, преса, радіо), а коли вона ретранслюється впливовими особистостями [12, С.151]. Таким «лідерами думок» можуть бути політичні діячі, громадські активісти, відомі актори, спортсмени і ін..

Можна зробити висновок, що особистість, що є авторитетом для певної соціальної спільноти чи суспільства загалом, може стати інструментом цілеспрямованого формування громадської думки.

Ще один соціолог У. Ліпманн у своїй праці «Громадська думка» [2] ще в кінці 1920-х рр. висунув тезу про «псевдооточення», тобто певний спрощений образ навколишньої дійсності. Цей образ формується ЗМІ та визначає саму громадську думку, тобто сприйняття та ставлення до реальних подій.

Сьогодні ми можемо говорити, що ЗМІ та, в першу чергу, телебачення здатні структурувати події, ранжувати їх і тим самим визначати думки, мотиви та вчинки індивідів чи соціальних груп.

Схожої думки дотримувався і Б. Коен, який вважав, що хоча медіа і не визначають, що думати людям, але вони часто впливають на те, про що думають люди [11].

Спрощеним розумінням формування громадської думки за допомогою ЗМІ є модель «стимул – реакція». У цій моделі вплив мас-медіа є специфічною реакцією аудиторії на подразники засобів масової інформації. При цьому між змістом повідомлень та повідною глядачів є прямий зв'язок. Як вважає прихильник цього підходу М. Шенк, «ретельно оформлені стимули через ЗМІ однаково досягають кожного індивіда у суспільстві і в результаті в усіх індивідів виникає ідентична реакція» [14].

Грунтовну теорію «порядку денного» (agenda setting) було створено М.МакКобсом і Д. Шоу [13, С. 176-187]. Вченими було доведено, що мас-медіа привертають увагу суспільства до певних проблем і роблять їх актуальними, хоча інколи вони є доволі далекими від реальних потреб аудиторії. На підтвердження цього наводилися дані досліджень, відповідно до яких громадська думка і зміст газет були практично ідентичні, тобто приділяли приблизно

однакову увагу різноманітним проблемам. Можна зробити висновок, що ЗМІ здатні цілеспрямовано конструювати проблеми, міру їх важливості а отже, цілеспрямовано формувати громадську думку. Цей процес, на нашу думку, може полягати у:

- визначенні тем, які привернуть увагу аудиторії, тобто ЗМІ обирають які події висвітлювати, а які можливо, замовчати.

- визначенні (а, іноді, штучному створенні) важливості тем та їх пріоритетності. ЗМІ обирають те, яку подію висвітлювати першою, якій надавати особливого значення чи виділяти з поміж інших і т.д.

Цим самим відбувається формування громадської думки, адже громадськість завжди своїм об'єктом обирає актуальні, дискусійні та важливі теми.

Щодо сучасного українського суспільства, то практично усі ЗМІ віддають пріоритетність питанням військового конфлікту, мобілізації, зовнішньої безпеки, апелюють до патріотизму та відданості державі, при цьому теми, пов'язані із соціальним забезпеченням, економічними реформами, діяльністю судових та правоохоронних органів, системи охорони здоров'я, корупційними діями сучасних чиновників переносяться на другий план або замовчуються.

У літературі вживають термін «диверсифікація» суспільної свідомості чи громадської думки, що означає розпорошення уваги панівної еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми й відволікання цим від вирішення нагальних завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства й держави [6].

У сучасному суспільстві інформація набуває надзвичайної цінності, а іноді і постає у якості зброї. Якою буде ця інформація багато в чому залежить саме від ЗМІ і особливо велику роль у цьому процесі відіграє телебачення.

За даними загальнонаціонального опитування 58,3 % населення довіряють ЗМІ. Варто зазначити, що за останній рік цей рівень дещо знизився. Це пов'язано з наявністю великої кількості суперечливих повідомлень, дезінформації, спотвореної інформації та використанням ЗМІ у корисливих цілях політиками та можновладцями.

Маючи на увазі зміст та роль інформації у сучасному світі, американський вчений М. Маклюен висловлює відому думку: «Істинно тотальна війна - це війна за допомогою інформації».

Одним із способів впливу ЗМІ на аудиторію, а отже і на громадську думку є маніпуляція.

Американський професор факультету ЗМІ Герберт Шіллер характеризує маніпуляцію як приховане програмування думок, намірів, почуттів, ставлень, установок поведінки. С.Кара-Мурза аналізує маніпуляцію з позиції політичної влади. Він вважає, що «маніпуляція – це вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує» [1, С.11].

Інститут аналізу пропаганди (СІПА), створений ще у 1937 році у США, узагальнив ці прийоми і виділив ряд методів маніпулювання громадською думкою[8]. Найпоширенішими серед них, на нашу думку, є:

- "Визначення". Ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як очевидні, які не потребують доказів.

- ЗМІ часто замість представлення фактів інтерпретують їх, одразу надаючи значення та оцінку певним особам, подіям, вчинкам. Це перешкоджає критичному осмисленню аудиторією та сприяє створенню системи стереотипів та «наклеєних» ярликів».

- "Блискуча всезагальність". Зображуючи події, у яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що абсолютна більшість суспільства підтримує таку точку зору ("переважна більшість", "громадська думка").

- Варто згадати про теорію «спіралі мовчання» Е. Ноель-Нойман [3], яка полягає у тому, що індивід усвідомлюючи, що його погляди збігаються з поглядами більшості, висловлює їх значно охочіше. І навпаки, якщо він має протилежне відчуття, то прагне зберігати мовчання щодо своїх поглядів, ухиляючись від опитувань, або видає неправдиву інформацію.

- "Рекомендація". Потрібна теза вкладається в уста особистості, яка користується високою популярністю в певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен тощо).

- Цей спосіб маніпуляції корелює із теорією «двоступеневого порогу комунікації», про яку йшлося вище. Українські політичні сили залучаючи до своїх лав популярних особистостей, часто взагалі не дотичних до політики, намагаються використати їх авторитет для просування своїх ідей та інтересів.

- "Перенесення". Прийом за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яку потрібно популяризувати.

- Цей спосіб є дзеркальним до попереднього. Політичні партії, що вже завоювали свій авторитет, включають до виборчих списків особистостей, що
- не мають на меті брати участь у процесах державо – та законотворення, а вбачають у статусі «народного обранця» корисливі цілі.
- "Підміна", "Зміщення акцентів".

Ці прийоми полягають у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки, висвітленні окремих «вигідних» частин якоїсь події, спотворенні інформації, подання неповних даних і т.д.

Одним із можливих способів маніпуляції громадською думкою є некоректне використання соціологічної інформації. Емпіричне дослідження, проведене дослідницею з Казанського університету Яковлевою М.Г у 2012 році у Росії [10]. Було виявлено невисокий рівень професійної культури журналістів у роботі із соціологічною інформацією (більшість проаналізованих газетних публікацій містили викривлені дані без вказівки на те, ким було проведено дослідження, обсяг вибірки і ін., підмінялися поняття, наприклад, такі як «рейтинг кандидата» та «прогноз голосування»).

Маніпулювання, на нашу думку, завжди має негативні наслідки, адже обмежує індивідів у можливостях свідомо діяти, обирати та приймати рішення. Громадська думка при цьому стає інструментом у руках маніпулятора і втрачає здатність повноцінно виконувати функцію соціального інституту.

Ще одним важливим поняттям, пов'язаним із темою формування громадської думки є пропаганда. Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому — можливість впливати на поведінку людей [8].

Виділяються три типи пропаганди — біла, сіра та чорна. Біла пропаганда — це пропаганда, що поширюється та визнається джерелом інформації або його офіційними представниками. Сіра — це пропаганда, яка спеціально не ідентифікує своє джерело інформації. Чорна — це та, яка презентується, видається вихідною із іншого джерела замість достовірного [9].

Окрім цього пропаганда може бути позитивною та негативною. Негативна (деструктивна) пропаганда нав'язує людям ті або інші переконання за принципом «мета виправдовує засоби». Мета негативної пропаганди — розпалювання соціальної ворожнечі, нагнітання соціальних конфліктів, загострення суперечностей у суспільстві, пробудження низинних інстинктів у людей тощо. Це роз'єднує людей, робить їх слухняними волі пропагандиста. Основна функція негативної пропаганди — створення ілюзорної, паралельної реальності з «перевернутою», або спотвореною системою цінностей, переконань, поглядів. Негативна пропаганда активно використовує низьку критичність та навіюваність мас, щоб маніпулювати цими масами в інтересах невеликої групи осіб [5, С. 207].

Одним із дослідників пропаганди є Г.Лассуелл, який опублікував в 1927 році роботу «Propaganda technique in the World War». У цій праці йдеться про технології інформаційного впливу на прикладі Першої світової війни. Він зазначає, що у воєнний період активізуються ірраціональні інстинкти, що не піддаються свідомому контролю. Чим вищий рівень напруги у суспільстві, чим сильніше виражені примітивні інстинкти, тим ефективнішою буде пропаганда. Г. Лассуелл визначив пропаганду як "контроль за громадською думкою за допомогою соціальних символів. "Мета цього контролю - забезпечити мобілізацію і консолідацію мас навколо єдиної мети (а в умовах воєнних дій - навколо перемоги у війні).

Це твердження підкреслює актуальність тематики формування громадської думки саме у сучасному українському суспільстві. Умови, викликані військовим конфліктом на Донбасі роблять вразливою суспільну свідомість та схильною до впливу маніпуляцій та пропаганди.

Протидія інформаційним впливам, на нашу думку, можлива на трьох рівнях:

- макрорівень, що полягає у реалізації послідовної та комплексної інформаційної політики держави. Вона повинна включати як створення умов для незалежності та свободи слова у ЗМІ, так і створенні єдиного інформаційного простору для громадян України з недопущенням корисливого «зовнішнього впливу» на громадську думку;
- мезорівень, що включатиме діяльність самих ЗМІ без використання маніпулятивних технологій та методів (правдиве, об'єктивне та неупереджене висвітлення фактів);
- мікрорівень, що полягає у активності самих громадян та соціальних груп. Для протидії будь - яким впливам необхідним є самостійний пошук та всебічне вивчення інформації про подію з різних джерел та формування власної громадянської позиції.

Література

1. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза // Режим доступа : http://www.probib.narod.ru/social/karam/kara_soz/index.html Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием/ С. Кара-Мурза. – М., 2000. – С. 11.
2. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с
3. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман / Пер. с нем. Общ. ред. и предисл. Мансурова Н.С. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.
4. Осовський В. Л. Громадська думка: спроби соціологічної інтерпретації / В. Л. Осовський. – К. : Інститут соціології НАНУ, 1999. – 299 с.
5. Рибій А.Я. Структура й типи політичної пропаганди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2014/Politologia/2_159950.doc.htm
6. Сідак В. С. Диверсифікація суспільної свідомості – як загроза інформаційній безпеці держави та її нейтралізація В.С. Сідак // Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2219>
7. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. К.:Атіка.- 2010.
8. Танчин І. З. Соціологія : Навч. посіб. / І. З. Танчин. - 2-е вид., переробл. і доповн. - К. : Знання, 2007. - 351 с.
9. Чадюк О.М. Пропаганда ідей та сучасне українське міфотворення // Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: Знання України, 2005. - С. 734-749
10. Яковлева М. Г. Опубликование социологической информации как фактор влияния на электоральное поведение граждан М.Г. Яковлева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. № 4 (42): в 2-х ч. Ч. II. С. 209-215.
11. Cohen B.C. The Press and the Foreign Policy. — Princeton, NJ: Princeton University, 1963.
12. Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign [text] / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. – N.Y.: Columbia University Press, 1968. – 187 p.
13. McCombs M.E., Shaw D.L. The agenda setting function of mass media // Public Opinion Quarterly. — 1972. — Vol. 36. — P. 176-187.
14. Schenk M. Soziale Netzwerke und Kommunikation. — Tübingen, 1984.

УДК 316.647.82:316.346.2

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЗА ГЕНДЕРНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ ТРАНСГЕНДЕРНИХ ЛЮДЕЙ

Марценюк Т. О.

*кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»*

Колеснік В. С.

*студентка 4 року навчання, бакалаврська програма із соціології
Національний університет «Києво-Могилянська академія»*

У статті представлено результати власного емпіричного експлораторного дослідження трансгендерних людей в Україні. Концептуалізовано поняття гендерної ідентичності та пояснено основну термінологію стосовно трансгендерних людей, проаналізовано відповідне законодавство в Україні. Узагальнено попередні міжнародні та українські дослідження стосовно дискримінації трансгендерів. Охарактеризовано дискримінацію на соціалізаційному та інституційному рівнях.

Ключові слова: гендерна ідентичність, трансгендери, дискримінація.

В статье представлены результаты собственного эмпирического эксплораторного исследования трансгендерных людей в Украине. Концептуализовано понятие гендерной идентичности и объяснено основную терминологию по трансгендерных людей, проанализированы соответствующее законодательство в Украине. Обобщено предыдущие международные и украинские исследования о дискриминации трансгендеров. Охарактеризовано дискриминацию на социализационном и институциональном уровнях.

Ключевые слова: гендерная идентичность, трансгендеры, дискриминация.

This paper presents the results of own empirical exploratory research of transgender people in Ukraine. The concept of gender identity is conceptualized and basic terminology regarding transgender people is explained, relevant Ukrainian legislation is analyzed. Previous international and Ukrainian research on discrimination of transgender people is overviewed. Discrimination on the socialization and institutional levels is characterized.

Key words: gender identity, transgenders, discrimination.

У контексті євроінтеграційних процесів перед Україною стоїть виклик толерантного ставлення до людей із альтернативною гендерною ідентичністю. Права людини стосуються, у тому числі і ЛГБТ-спільноти (лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери). У 2010 р. Україна підтримала ухвалення Комітетом міністрів Ради Європи «Рекомендацій заходів для подолання дискримінації на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності» [26]. Натомість у дослідженнях правозахисних і ЛГБТ-організацій зазначено, що в Україні забезпечення прав людини для ЛГБТ-спільноти залишається актуальною проблемою, нагальною для розв'язання [10, с. 21].

Людей із альтернативною гендерною ідентичністю називають трансгендерами. Ця група хоча і входить до ЛГБТ спільноти, яка бореться за права людини за ознакою СОГІ (сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність), але залишається маргіальною навіть у ній. Тематиці сексуальної орієнтації, як у дослідженнях, так і активізмі, приділено значно більше уваги, ніж темі гендерної ідентичності. Так, в Україні лише декілька із десятків ЛГБТ організації звертають увагу на права трансгендерних людей і вивчають дискримінацію на основі гендерної ідентичності.

Незважаючи на те, що трансгендерні люди не завжди є видимою групою, обсяг якої визначити практично неможливо, її члени щодня стикаються із дискримінацією. Окрім нерозуміння та цькування з боку оточуючих, у тому числі, і від близьких людей, майже ніякої допомоги не надходить і з боку держави, чиє законодавство є таким, що порушує права людини і патологізує трансгендерність, вносячи її до списку психічних захворювань. Процедура «зміни/корекції статі» принижує гідність трансгендерних людей, проте без її проходження в Україні неможливо змінити документи, що для трансгендерів означає щодня боротися із дискримінацією у майже всіх сферах суспільного життя.

У суспільних вітчизняних науках тематика становища трансгендерних людей також є маловивченою. До питань гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації у своїх дослідженнях звертався відомий радянський і пострадянський соціолог І.С. Кон. Хоча темі сексуальності автор приділяв значно більше уваги [7-9]. В Україні соціологічні дослідження на тему сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності проводяться вкрай рідко. Вони стосуються, передусім, тематики сексуальної орієнтації: вивчення ставлення населення до ЛГБТ спільноти і явища гомофобії [12; 14], з'ясування становища ЛГБТ сімей [11; 13]. Окремо

вивчається така група ризику ВІЛ/СНІД як ЧСЧ (чоловіки, що мають секс із чоловіками) [6]. У 2014 році вийшло дослідження «Вивчення поведінки трансгендерів та їх потреб у профілактичних послугах щодо ВІЛ» [1], у якому зазначено про уразливість даної групи до сексуального насильства, проблему стигми і дискримінації. Найбільш ретельно вивченою трансгендерна тематика зустрічається у дослідженнях ЛГБТ організацій, зокрема, ГО «Інсайт» [3; 5]. Тобто, очевидно, що в українській науці бракує академічних досліджень із проблематики гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації, становища ЛГБТ спільноти, питань дискримінації на основі СОГІ.

У цій статті представлено результати емпіричного експлораторного дослідження трансгендерних людей в Україні. Основна мета – охарактеризувати сфери суспільного життя, в яких трансгендерні люди дискримінуються на основі їхньої гендерної ідентичності. Перш за все, у статті концептуалізовано поняття гендерної ідентичності. По-друге, узагальнено досвід попередніх досліджень (як деяких міжнародних, так і українських) у сфері дискримінації трансгендерних людей на основі гендерної ідентичності. По-третє, описано методологію власного експлораторного дослідження. Наостанок наведено результати опитування трансгендерних людей стосовно їхнього досвіду дискримінації за ознакою гендерної ідентичності. Зазначимо, що емпіричне дослідження, результати якого представлені у цій статті, є експлораторним, дані якого можна використати при проведенні більш масштабних досліджень. Опитування проводилося методом глибинних інтерв'ю, вибірку сформовано методом снігової кулі. Всього було взято 10 інтерв'ю, серед респондентів і респонденток були 2 транс-чоловіка (ФтМ), 4 транс-жінки (МтФ), 3 агендери (АГ) та 1 трансвестит/ка (ТВ).

Визначення основних понять

На сьогодні гендерні та квір (queer) студії як галузь соціальних наук швидко розвиваються, продукуючи нову термінологію для пояснення як уже існуючих, так і досить нових соціальних феноменів. Одним із важливих термінологічних понять квір студій (поряд із сексуальною орієнтацією) є гендерна ідентичність (gender identity). Згідно із Джок'якертськими принципами, вона визначається як «усвідомлення особою внутрішніх та індивідуальних особливостей гендерної приналежності, яка може як співпадати, так і не співпадати зі статтю при народженні, що включає в себе індивідуальне відчуття свого тіла (може супроводжуватися зміною зовнішності чи фізіологічних функцій хірургічними чи іншими засобами) та інші прояви, як одяг, мова та особливості поведінки» [2, с. 6]. У більш спрощеному визначенні про гендерну ідентичність зазначено, що це «внутрішнє відчуття приналежності до певної статі чи гендеру, який може збігатися чи не збігатися з бінарними категоріями чоловік/жінка» [19, с. 16].

Трансгендери (transgender) – це люди, чия гендерна ідентичність відрізняється від тих, які приписані їм від народження (наприклад, стать, зазначена у свідоцтві про народження). Цисгендери (cisgender) – це термін на позначення тих людей, чия гендерна ідентичність та її вираження співпадає із статтю, приписаною їм при народженні. Транссексуалами називають людей, чия гендерна ідентичність відрізняється від їх біологічної статі і які, як правило, змінюють або хочуть змінити своє тіло за допомогою гормонотерапії, операцій або інших засобів, щоб наблизити вигляд та функції свого тіла до тих, які притаманні іншій статі [19, с. 17].

Доволі часто гендерну ідентичність плутають із сексуальною орієнтацією чи вважають ці поняття взаємозалежними. Сексуальна орієнтація пояснює, кого людина вважає привабливими, і ділиться на бі-, гомо-, гетеро-, пан- та асексуальність, залежно від вподобань індивіда [31]. У той час як гендерна ідентичність визначає, як індивід сприймає себе. Це означає, що транс-жінка може бути як лесбійкою, так і гетеросексуальною.

Для того, щоб пояснити оточуючим, як людина себе ідентифікує був створений певний словник термінів, до якого час від часу долучають нові поняття. Це такі терміни як транссексуал (ФтМ, МтФ), інтерсексуал, андрогін, кросдрессер (трансвестит), бігендер, агендер та ін. У нашому емпіричному дослідженні брали участь ФтМ, МтФ, трансвестит та агендери, тому доцільно пояснити, що означають ці поняття.

ФтМ (FtM, female to male) – термін на позначення трансгендерної людини, що ідентифікує себе як чоловік. В свою чергу, МтФ (MtF, male to female) – термін на позначення трансгендерної людини, що ідентифікує себе як жінка [31]. Агендером (agender) називають людину, у якої відсутнє відчуття приналежності до того чи іншого гендеру, і як правило таку, що заперечує значимість гендерних відмінностей [5, с. 3]. І, нарешті, трансвестит/кросдресер (transvestite/crossdresser) – людина, що перевдягається в одяг, притаманний для протилежної від її біологічної статі. Термін «трансвестит» часто вважається застарілим, проте він все ще використовується в нашій мові як аналог для кросдресера [5, с. 4].

Також важливим поняттям даної тематики є поняття переходу, або як його часто називають, «транзишену» (transition) – це період в житті людини, коли вона починає жити як представник чи представниця того гендеру, з яким він або вона себе ідентифікує [5, с. 3]. Цей процес включає в себе зміну імені та стилю одягу, а також (необов'язково) прийом гормонів, операцію зі зміни статі, зміну документів. У процесі переходу людина стикається з проблемою камінг-ауту (coming out) – процесу, впродовж якого вона намагається змиритися з власною сексуальністю чи гендерною ідентичністю. Також даний термін означає процес, коли людина розповідає про свою сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність іншим [28, с. 25].

Часто на певному етапі в житті може виникнути відчуття незадоволеності власною біологічною статтю, що супроводжується загальною пригніченістю, депресією та навіть схильністю до суїциду – таке явище називають «гендерною дисфорією» (gender dysphoria) [5, с. 3]. Тому, якщо матеріальні можливості це дозволяють, можна здійснити операцію зі зміни статі (sex reassignment surgery) – хірургічні процедури, що змінюють тіло людини відповідно до її гендерної ідентичності.

Законодавство стосовно попередження дискримінації на основі гендерної ідентичності

Незважаючи на поступову декриміналізацію та депатологізацію трансгендерності, трансгендерні люди все ще зазнають дискримінації у багатьох країнах світу. ООН в 2006 році прийняла Джок'якартські принципи застосування міжнародно-правових норм про права людини стосовно сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [2]. Держави зобов'язуються забезпечувати дотримання прав людини, при цьому співпрацюючи із ЗМІ та недержавними організаціями. Загалом, принципи спрямовані на викорінення дискримінаційних законів, дотримання прав усіх людей (незалежно від їхньої сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) та створення безпечного середовища для членів ЛГБТ спільноти.

У червні 2011 року Рада з прав людини ухвалила резолюцію, що вважається першою резолюцією ООН, яка стосується сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності та у якій висловлено «глибоку стурбованість» щодо насильства та дискримінації осіб за цими ознаками [22]. Україна була однією з держав, які підтримали цей міжнародний правозахисний документ. Натомість підтримка не означає автоматичне дотримання прав трансгендерних людей. Зокрема, у вітчизняному законі «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012) не вказано дискримінацію на основі гендерної ідентичності як одну із дискримінаційних ознак [4]. У статті 1 зазначено, що «дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом...» [4]. Окрім того, надано визначення таким поняттям, як «пряма дискримінація», «непряма дискримінація», «підбурювання до дискримінації», «утиск» тощо. У статті 2 вказано, що «Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб» [4].

Також варто коротко згадати про процедуру «зміни статі» згідно з українським законодавством. В Україні існує спеціальна процедура зі «зміни статі», що регламентована Наказом Міністерства охорони здоров'я № 60 [15], в якому вказано, що дозвіл на зміну документів та корекцію зовнішності має видати спеціальна комісія. Для того, щоб людина пройшла комісію, їй необхідно мати певний перелік документів і перебувати на обліку у місцевого сексопатолога. Також для отримання дозволу на проведення циклу операцій має підтвердитися діагноз «транссексуалізм», що класифікується як психічне захворювання.

Для того, щоб в Україні трансгендерна людина могла змінити документи, обов'язковим має бути хірургічне втручання (тобто, повне видалення репродуктивних органів – статевих органів та грудних залоз для біологічних жінок і видалення яєчок та статевого члену – для біологічних чоловіків). Ці операції призводять до примусової стерилізації. Важливими протипоказаннями, що можуть бути підставами до відмови у наданні хірургічних послуг та подальшої зміни документів, є наявність дітей до 18 років, перебування у шлюбі та «грубі порушення соціальної адаптації», до яких відносять відсутність роботи та постійного місця проживання. Таким чином, коли у світі поступово визнаються права трансгендерних людей як базові права людини та обумовлюється захист трансгендерів від дискримінації в будь-якій

сфері суспільного життя, українське законодавство більше спрямоване на врегулювання життя трансгендерних людей, а не захист їх від дискримінації чи викоринення її як такої.

Попередні дослідження дискримінації трансгендерних людей

Трансгендерні люди в усьому світі щодня зазнають дискримінації на основі своєї гендерної ідентичності. Вже з раннього шкільного віку хлопці, дівчата й ті, що не відносять себе до бінарної системи гендеру, стикаються із погрозами, психологічним чи навіть фізичним насиллям. Американська навчальна організація «Освітня мережа геїв, лесбійок і гетеросексуалів» (Gay, Lesbian and Straight Education Network – GLSEN) проводить щорічні дослідження клімату у школах (National School Climate Survey), у яких опитується також ЛГБТ молодь (близько 3000, серед яких 10% – трансгендерної молоді). У 2009 році було з'ясовано [21, с. 21], що майже всі трансгендерні підлітки були жертвами усних образ (verbal harassment) (87%) через свою гендерну ідентичність, 53% – зазнавали фізичного насилля, з яких 26% – серйозного ступеня (сильне побиття, використання зброї). Також в даному дослідженні згадувалось, що лише 16% всіх опитаних трансгендерних підлітків відповіли стверджувально на питання про наявність ЛГБТ-тематики в підручниках чи тематичних планах.

Загалом дискримінацію трансгендерних людей вивчають такі міжнародні громадські організації як уже згадувана Освітня мережа геїв, лесбійок і гетеросексуалів (GLSEN), Міжнародна асоціація геїв і лесбійок (International Lesbian and Gay Association – ILGA), Комісія із питань рівності та прав людини (Equality and Human Rights Commission) та ін. Перш за все, однією з проблем трансгендерних людей є неприйняття з боку суспільства, що проявляється у цькуванні чи використанні мови ворожнечі. У родині батьки та родичі не завжди з розумінням ставляться до альтернативної гендерної ідентичності своєї дитини. Згідно із результатами звіту Фундації із прав людини (Human Rights Foundation) 2012 року про гендерно-експансивну молодь («gender-expansive youth») [29, с. 18], лише 27% молодих людей, які не відносять себе до бінарного гендерного поділу (чоловік/жінка) відповіли, що в їхній родині їх дуже підтримують, 36% – сказали, що принаймні якимось підтримують. Також лише 43% відповіли, що в їхній сім'ї є людина, до якої вони можуть звернутися за підтримкою. На думку авторів звіту дослідження трансгендерів з Британії, наразі існує дуже невелика кількість досліджень, спрямованих на вивчення емоційного клімату в родині трансгендерів [24, с. 35].

Також трансгендерні люди зазнають дискримінації у навчальних закладах, що виражається у приниженні та цькуванні з боку однолітків через те, що їхня гендерна експресія не відповідає так званій «нормі». Наприклад, у результатах першого загальнонаціонального дослідження явища гомофобії у канадських школах (2008) зазначено, що 95% опитаних канадських трансгендерних підлітків відчувають себе неспокійно, знаходячись у навчальному закладі [27, с. 11]. Дослідження британських шкіл показало, що 75% трансгендерних респондентів стикаються з проблемами у навчальному закладі, до яких відносяться відчуття ізоляції та відтягування камінг-ауту, цькування з боку однокурсників та вчителів та виключення зі школи за використання «не тої» вбиральні [24, с. 65]. У результатах звіту американського дослідження, спрямованого на вивчення дискримінації трансгендерів зауважено [23, с. 9], що 78% опитаних зазнавали усних образ, 35% – фізичного знущання та 12% сексуального насильства. А 15% з тих, хто зазнавали цькування, були змушені покинути навчання. Вражаюча кількість (51%) через цькування з боку однолітків здійснювали спробу самогубства, при чому 76% тих, хто зазнавали знущань з боку викладачів, намагалися покінчити з життям. І, власне, актуальна проблема у навчальних закладах – це відмова селити МтФ у кімнати з дівчатами, а ФтМ – у кімнати з хлопцями, зокрема, 19% опитаних отримали відмову від керівництва.

Актуальною залишається проблема працевлаштування та дискримінації на робочому місці. Серед трансгендерів в США рівень безробіття більший у 2 рази; 90% трансгендерів мають справу з цькуванням на роботі, 71% – змушені приховувати свою гендерну ідентичність від співробітників, з яких 54% – відкласти процес переходу, аби запобігти негативній взаємодії з колегами [24, с. 87].

Ще однією проблемою є дискримінація у сфері охорони здоров'я. Відповідно до результатів звіту із вивчення дискримінації трансгендерних людей в США, 28% учасників дослідження відклали похід до лікаря через дискримінацію; 50% – були змушені навчати своїх лікарів деталям трансгендерного догляду за здоров'ям, 19% – було відмовлено у лікуванні через їхню гендерну ідентичність [23, с. 13]. У Європейському дослідженні трансгендерних людей (Transgender Eurostudy) підсумовано, що в Європі медичне обслуговування, що надається трансгендерам, є не надто високої якості [30, с. 34]. Близько третини респондентів сказали, що їм було відмовлено у наданні медичних послуг через їхню

гендерну ідентичність, а також більшій частині респондентів держава не надала коштів на гормонотерапію чи операцію, які є недешевими для людини із середнім рівнем достатку.

Отже, навіть у країнах, що вважаються здебільшого демократичними (як-от, США чи Великобританія), трансгендери все одно зазнають дискримінації на рівні соціалізації та інституційної підтримки. Вони дискримінуються у сферах освіти, охорони здоров'я, на робочому місці та в родині.

В Україні дослідження трансгендерної тематики залишаються доволі новою темою. У реєстрі ЛГБТ організацій України із 43 організацій лише у діяльності кількох із них зазначена трансгендерна тематика [18]. Варто зауважити про Громадську організацію «Інсайт» (2008), яка у своїй місії стверджує про «підвищення якості життя гомосексуальних, бісексуальних, трансгендерних, інтерсексуальних та квір-людей в Україні шляхом реалізації програм просвітницького, правозахисного, інформаційного, культурно-соціального спрямування, а також надання необхідних сервісних послуг». Громадська організація «Правозахисний ЛГБТ Центр «Наш світ» (1999) займається моніторингом дотримання прав людини стосовно, у тому числі, і трансгендерних людей. До речі, в одному з основних щорічних звітів про права людини, який готує Українська Гельсінська спілка з прав людини [17], немає інформації про порушення прав людини за ознакою СОГІ.

В останніх моніторингах «Нашого Світу» [10] про трансгендерів майже не згадується. В інформації про злочини, вчинені на ґрунті ненависті, з 20 описаних кейсів для трансгендерних людей виділено лише 2, що свідчить про маргінальність цієї тематики у ситуації загального аналізу ЛГБТ спільноти.

Дослідження ж «Інсайту», навпаки, є переважно зосередженими на трансгендерній тематиці (про ситуацію трансгендерів в Україні (2010) [5] та дотримання громадянських прав людей в Україні (2012) [3]). В обох звітах одним з ключових питань є дискримінація трансгендерів в українському суспільстві. У результатах зазначено, що трансгендерні люди зазнають дискримінації в навчальному закладі, на робочому місці, в медичних установах, в законодавстві та у повсякденному житті. Дискримінація проявляється у вживанні мови ворожнечі (hate speech), обмеженні у доступі до таких ресурсів як житло і робота з боку родини та роботодавців, визначенні законодавством «транссексуалізму» як психічного захворювання тощо. Загалом дискримінація проти трансгендерних осіб визначена як неявна, яка «проявляється так, що її складно оскаржити і нелегко ідентифікувати».

У дослідженні 2014 року зазначено вже про явні факти дискримінації стосовно трансгендерних людей, як-от уразливість до фізичного насильства, адже «13 з 36 опитаних зазначили факти нанесення їм тілесних ушкоджень впродовж останніх 12 місяців» [1, с. 8]. Крім того, у звіті підсумовано: «Дві третини опитаних трансгендерів мали досвід образ або приниження за останні 12 місяців, ще 19 стикалися із психологічним тиском. Також 9 респондентів зазначили випадки шантажу, погроз та залякування, а 5 респондентів – ненадання медичної допомоги у разі необхідності або перешкоду при спробі звернутися за медичною допомогою» [1, с. 8].

У 2011-2012 роках було проведено дослідження «ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання» [11], у якому значно більше уваги було приділено гомосексуальним союзам і значно менше питанням трансгендерних людей. Натомість у розділі «Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми» зазначено про проблеми вітчизняного законодавчого регулювання [16, с. 33]: примусовій стерилізації підлягають транссексуальні особи, якщо хочуть змінити свої паспортні документи; Міністерство охорони здоров'я наполягає на обов'язковій стерилізації таких осіб; наявність репродуктивних органів або репродуктивної функції є підставою для відмови у зміні паспортних документів при транзитивності; наявність власних дітей є також підставою для відмови у наданні трансгендерним особам дозволу на зміну паспортних документів. У результаті зроблено висновок, що «в Україні транссексуальним людям заборонено мати власних дітей, держава застосовує до них примусову стерилізацію» [16, с. 33].

Загалом слід зауважити, що в Україні дослідженнями дискримінації трансгендерів займається переважно одна організація, основною метою якої є надання психологічної та юридичної допомоги трансгендерному населенню, а також надання важливої інформації про процес переходу, легальні аспекти та загального просвітництва шляхом проведення масових заходів. Дані дослідження намітили шлях для подальшого вивчення теми дискримінації на основі гендерної ідентичності, виділивши основні сфери, де трансгендерні люди зазнають дискримінації в Україні.

Загальна інформація про емпіричне дослідження

Для з'ясування досвіду дискримінації трансгендерних людей в Україні, було проведено десять напівструктурованих інтерв'ю з МтФ, ФтМ, агендерами та трансвеститом з різних

українських міст. Варто зауважити, що через закритість даної групи людей, отримати доступ до трансгендерів досить складно. Вибірка формувалася методом снігової кулі; ГО «Інсайт» виступала ключовим інформантом; також пошук здійснювався через соціальну мережу «Вконтакте» та веб-сайт Transgender.Ru. Тож така кількість інтерв'ю була зумовлена не лише повторюваністю даних, що надавали респонденти, а також складністю в отриманні доступу до більшої кількості людей.

Вибір респондентів і респонденток не обмежувався певною віковою категорією, тому вік учасників / учасниць дослідження – від 20 до 56 років; проживають у Києві, Одесі, Запоріжжі, Донецьку і Донецькій області, Харкові, Кривому Розі та Луганській області. Опитані трансгендери перебувають на різних стадіях переходу, деякі вирішили його не здійснювати взагалі. Документи мали змогу змінити двоє серед опитаних. Середня тривалість інтерв'ю складала 40-60 хвилин. При проведенні інтерв'ю респонденти і респондентки були поінформовані про конфіденційність та використання результатів лише у наукових цілях.

Польовий етап відбувався у вересні 2013 р. – лютому 2014 р. Питання інтерв'ю містили особисті дані, гендерну ідентифікацію, історію камінг-ауту та стосунки в родині, проблеми з документами, медициною, робочим або навчальним оточенням та інформацію про психічний стан респондента або респондентки.

Досвід дискримінації трансгендерів в Україні

На основі попередніх досліджень, основними сферами дискримінації на рівні соціалізації можна виділити такі: дискримінація у сфері освіти, дискримінація в родині та дискримінація і неприйняття в навчальному закладі чи на робочому місці.

Дискримінація у сфері освіти. Переважна кількість респондентів – віком від 25 років, тобто тоді, коли їм спадало на думку те, що їхня біологічна стать не співпадає з внутрішнім відчуттям, вони не могли знайти необхідну літературу, що пояснила б, що таке гендерна дисфорія чи трансгендерність. Перш за все, доступу до інформації респонденти не мали через відсутність Інтернету, де зараз можна знайти все необхідне, починаючи від тестів на визначення гендерної ідентичності та закінчуючи покроковою інструкцією, як правильно проходити гормонотерапію. Тому респондентки зазначають про важливість глобальної мережі для отримання необхідної інформації: «Доступ к информации появился только с появлением Интернета. В моём случае 3-5 лет назад» (ТВ).

На сьогодні в Україні, окрім Інтернету, майже немає джерел інформації, що можуть допомогти трансгендерним людям у процесі переходу. Потрібну літературу важко знайти в книжкових магазинах чи на полицях бібліотек, тому всевітня мережа залишається єдиним варіантом.

Респонденти також виражали занепокоєння тим, що навіть в наш час в школах та багатьох вищих навчальних закладах немає предметів на тему гендеру, гендерної ідентичності та сексуальності. Як зазначає МтФ: «...в нашей стране вопросы гендерной идентичности не выносятся на обозрение людей, не включены в программы обучения во всех учебных заведениях...».

Одним з нечисленних джерел інформації є медіа, а саме статті в журналах і газетах та пізнавальні програми. Проте, як розповідали респонденти, не завжди інформація, що там надається, є достовірною, багато фактів з життя трансгендерних героїв сюжету викривлюються чи вирізаються.

Дискримінація в родині. Часто вже в межах первинної соціальної групи трансгендерні люди змушені терпіти неприйняття та образи з боку найближчих людей. Через свій консерватизм та страх порушення звичних норм, батьки можуть постійно нагадувати, що це все лише період, який з часом пройде, чи навіть вдаватися до настільки радикальних засобів як вигнання з дому. Кілька респондентів просили пропустити всі питання, пов'язані з ситуацією в родині, бо ця тема для них є надзвичайно болісною.

АГ ділиться своєю життєвою історією: «С отцом у меня вообще не сложилось, потому просто пытаюсь его избегать, ну а мать всячески старается игнорировать мою идентичность, избегая моих просьб называть меня по имени, что выбрал я, или задавая вопросы о том, когда уже я выйду замуж. Но лучше уж так, чем как то, что бабушка после моего каминг-аута просто вычеркнула меня из своего сознания».

У одної з респонденток батько стоїть на шляху між нею та її операцією: «Мой папа – главврач одной из больниц нашего города, и он знаком с областным сексопатологом, через которого надо пройти, дабы получить разрешение на операцию. Но если я попытаюсь обратиться к этому сексопатологу, на следующий день мой отец будет об этом знать, так же, как и весь город, и выгонит меня на улицу» (МтФ).

Через неприйняття з боку родини трансгендери часто змушені шукати окреме помешкання та жити подвійним життям, як-от: «У меня есть одна мама, она довольно

пожилая женщина, и, скажу честно, она до сих пор не знает, она просто думает, что я лесбиянка. Я рано или поздно ей об этом скажу, но мне не хочется ее сильно травмировать, ... я ее постепенно к этому готовлю» (ФТМ).

Переважно батькам треба дати час на те, щоб навчитися сприймати свою дитину «такою, яка вона є». Потрібно надавати всю необхідну інформацію, звертатися до ЛГБТ організацій за підтримкою. Існують спеціальні гайди та буклети для батьків трансгендерних осіб, що містять базові поняття та пояснення, «чому так сталося». Проте, навіть попри навчання і «вмовляння» із боку трансгендерних дітей, багато батьків ігнорують реальність та не сприймають трансгендерність як норму.

Неприйняття в навчальному закладі чи на робочому місці. Навчальний заклад є тим місцем, де ми отримуємо необхідні в майбутньому навички, поповнюємо знання про навколишнє середовище та вчимося бути членами суспільства. Деякі трансгендери змушені прогулювати заняття чи навіть покидати навчальний заклад через шквал негативу з боку однолітків та навіть вчителів. Викладачі грають не меншу роль у розвитку дитини, ніж батьки. Але іноді, якщо учень вчителю не подобається, вони можуть перетворити життя на суцільне пекло.

Найпоширенішим видом знущань виявилися усні образи чи розмови за спиною. Ті респонденти, які усвідомили власну гендерну ідентичність у період навчання в школі, розповідали, що діти вкрай негативно ставилися до їхньої гендерної експресії. Також однокласники не уникали можливості фізично зачепити чи виставити на посміховисько. З вищими навчальними закладами у респондентів переважно пов'язаний позитивний досвід, що можна пояснити введенням гендерних курсів у систему освіти та більшу відкритість до нового в період юності:

«В школе все плохо было, травили короче, но тогда я была больше парнем. В универе все было значительно лучше (ибо был девичий коллектив)» (АГ).

«В школе было объектом травли, в том числе и из-за плохого владения женским гендерным перформансом» (АГ).

Перед тим, як говорити про клімат для трансгендерних людей на робочому місці, варто згадати той факт, що для людей, які не встигли чи не мають змоги змінити документи, щоб вони відповідали їхньому гендеру, нелегко працевлаштуватися. Одна з респонденток розповідала, що для того, аби знайти роботу, вона була змушена ходити на п'ять інтерв'ю щодня: «После заполнения анкеты на собеседование, просмотра паспорта и фейс-контроля у всех однозначная реакция «мы Вам перезвоним». «Перезвоним» не наступает никогда» (МтФ).

Роботодавці часто відмовляються приймати на роботу трансгендерних осіб, не пояснюючи своєї відмови, що можна вважати дискримінацією. Тому деякі трансгендери знову ж таки змушені жити подвійним життям. Це також допомагає уникнути осуду з боку колег і зайвих розмов за спиною: «На работе я суровый мужик, который не допустит лишнего слова в свой адрес. Хотя коллеги, а скорее даже коллежанки, не раз замечали мой ярко красный маникюр или длинные волосы. Но у меня нет другого выбора, так как я люблю свою работу и не хочу ее потерять» (МтФ).

Якщо знайти роботу все ж не вдається, поширеним варіантом є ведення свого бізнесу. Наприклад, дві респондентки мають спільний бізнес із виготовлення прикрас ручної роботи, а інша – займається езотерикою і працює сама на себе. Після зміни документів зайвих проблем з працевлаштуванням зазвичай не виникає.

Таким чином, трансгендерні індивіди змушені боротися з дискримінацією, починаючи з моменту усвідомлення власної гендерної ідентичності та камінг-ауту, що включає неприйняття з боку родини, однолітків та колег. Дискримінація може виражатися в образах, розмовах за спиною, фізичному насильстві, відчуженні від інших та навіть простій відсутності необхідної інформації в широкому доступі з перевірених джерел. Проте дискримінація не обмежується лише сферою соціалізації, а розповсюджується й на так звану інституційну сферу.

Дискримінаційне законодавство

Респондентки і респонденти в інтерв'ю зауважували про законодавчі проблеми, з якими вони стикаються, будучи трансгендерними людьми.

«Законодательство Украины относительно транссексуализма (ибо это пожалуй единственный вопрос, который необходимо решать в законодательном порядке) считаю бессмысленным, нелогичным и противоречивым. Вопрос о смене пола и документов, прохождении комиссии упирается во множество препятствий, которые почти невозможно обойти законным путем» (МтФ).

Згідно із уже згадуваним Наказом МОН № 60, Комісія із питань зміни (корекції) статевої належності повинна збиратися не рідше, ніж раз на півроку. На практиці, як зазначали респонденти, вона не збиралася вже доволі давно. Також комісія має повне право відмовити особі, яка до неї звернулася. Респондентів бентежить той факт, що стерилізація є необхідною умовою для продовження процесу переходу і подальшої зміни документів: «Чтобы мне сменить документы, мне нужно сделать операцию по стерилизации, даже если я этого не хочу. Если я этого не сделаю, документы мне не сменят, а паспорт мой давно моей внешности не соответствует, и это создает кучу проблем» (ФТМ).

Також респонденти розповідали про те, що наразі члени комісії є недостатньо кваліфікованими у трансгендерних питаннях та є представниками «застарілої медичної школи». Цей факт часто змушує трансгендерних осіб відмовлятися від державної процедури, що, в свою чергу, закриває доступ до можливості змінити документи.

«Комиссию собираюсь проводить за рубежом, где отношение врачей к трансгендерным людям иное. По информации, полученной от тех транссексуалок, которые все-таки удосужились некогда пройти комиссии в родной стране, отношение врачей пренебрежительное, резко негативное, как и остального медперсонала» (МТФ).

«В Украине нет возможности сменить пол нормальным, человеческим способом, ибо квалификация врачей в вопросах транссексуализма и эндокринологии, хирургии для транссексуалов оставляет желать лучшего» (ФТМ).

Трансгендерна особа, що бажає отримати дозвіл на проведення операції, має пройти «стаціонарне психіатричне обстеження в умовах психіатричної лікарні протягом не менше 30 днів, але не більше 45 днів, з повним психологічним та патопсихологічним обстеженням для підтвердження або виключення діагнозу "Транссексуалізм"». Ось МТФ ділиться відповідним досвідом: «Когда я проходила обследование, меня поселили в одну палату с семью мужиками с разной тяжести психическими заболеваниями, потому можете себе представить, как я себя чувствовала».

Проблеми з документами

Для тих, хто не має змоги чи не хоче поки що міняти документи, часто виникають проблеми в ситуаціях, що потребують підтвердження особи. Найбанальніше – купити цигарки чи алкоголь з дещо юною зовнішністю перетворюється на принизливу суперечку з продавцем: «Самое смешное, это когда тебе тридцать два года, у тебя спрашивают паспорт при покупке сигарет, а на фотографии совершенно другой человек. Часто так и не продают» (ФТМ). Це ж саме стосується обміну валют та інших банківських послуг, як то грошовий переказ чи безготівковий розрахунок.

Окрім того, у респондентів і респонденток можуть виникати проблеми з перетином кордону. В аеропорті чи на прикордонному контролі в поїзді можуть просто відмовити людині, яка, приміром, виглядає як жінка, а за документами є чоловіком.

«Каждый раз, когда путешествую, боюсь, что остановят и не пропустят на территорию другой страны, так как в документах фотография со времен недалекой юности с длинными волосами и подкрашенными ресницами, а в зеркале – коротко стриженное бесполое существо, которое не имеет ничего общего со своей же фотокарточкой» (АГ).

Отже, для осіб, які переходять з одного гендеру в інший, проблеми з документами трапляються доволі часто, що пригнічує людську гідність, бо щоразу треба доводити іншим істинність документів, що засвідчують особу.

Дискримінація у сфері охорони здоров'я

Звичайний огляд у лікаря може закінчитися гучним скандалом та публічним приниженням. МТФ емоційно описує свій досвід звернення до медичного персоналу: «Отношение врачебного персонала, словно мексиканская супер-труппа клоунов только приехала и только для них. Для них это шоу, не обязывающее оказывать услуги медицинского характера и не обязывающее к исполнению должностных обязанностей».

Українські лікарі можуть бути необізнаними з трансгендерних питань та специфіки трансгендерного здоров'я. МТФ, яка перебуває у трансзишені, розповідає про неадекватну реакцію лікаря на її зовнішність: «Последний раз, когда ходила к врачу, он чуть не упал в обморок, когда я разделась по пояс. Пришлось с добрых пол часа объяснять ему, что есть такие люди трансгендеры, и все такое».

Важливим питанням залишається гормонотерапія, а саме факт, що вона не фінансується державою та не завжди можна знайти інформацію про коректне дозування та (проти)показання, результатом чого є поширена думка, що гормони є шкідливими для здоров'я і можуть привести до смерті: «Недавно задали вопрос, который поставил в тупик: как могут трансгендерные люди принимать гормоны, если они вредны для здоровья?»

Пришла в голову аналогія с сигаретами, они ведь тоже медленно убивают, но с ними жизнь лучше. А на самом деле люди просто наслушались бреда, вот и верят в него» (МтФ).

Тому, окрім того, що трансгендери змушені щодня боротися з нерозумінням та відчуженням з боку суспільства, держава так само не надає необхідної як матеріальної, так і моральної допомоги, ще й до цього обмежує права трансгендерних індивідів на особисте життя та репродукцію. Лікарі, що повинні бути кваліфікованими у сфері трансгендерного здоров'я, такими не є. Тому трансгендери часом змушені власноруч навчати їх тому, що мали навчити професори, а лікарі інших спеціалізацій некоректно ставляться до трансгендерних пацієнтів. Законодавство не дозволяє змінювати документи до проходження довготривалих обстежень і хірургічного втручання, що не передбачає відмови і лімітує трансгендерних людей у виборі його обсягу. Це ускладнює життя постійними пояснюваннями працівникам державних установ, що людина на фото в документах є тією людиною, яка стоїть перед ними.

Висновки

Гендерна ідентичність визначається як усвідомлення особою своєї гендерної приналежності, що не завжди співпадає з її статтю при народженні. Виділяють два типи людей: цисгендери та трансгендери. Трансгендери налічують низку різновидів, як-от, транссексуали ФтМ та МтФ, агендери, кросдресери/трансвестити тощо. В своєму житті вони зазвичай проходять через процеси камінг-ауту, переходу, гендерної дисфорії та іноді навіть хірургічної чи гормональної зміни статі.

Хоча з часом у світі трансгендерність починає депатологізовуватись, трансгендерні люди, окрім процесу переходу змушені також боротися з дискримінацією на основі їхньої гендерної ідентичності. Незважаючи на те, що в деяких країнах така дискримінація карається на законодавчому рівні, а також те, що ООН «виражає глибоке занепокоєння ситуацією», все одно в багатьох країнах, у тому числі, й в Україні, трансгендери залишаються незахищеною групою, яка щодня стикається з низкою проблем.

В Україні наразі кілька організацій, що займаються дослідженнями ЛГБТ тематики, юридичною та психологічною допомогою, і тільки одна з ретельно вивчає проблеми трансгендерних людей. Загалом в українських соціальних науках бракує соціологічних досліджень із питань становлення ЛГБТ спільноти, дискримінації людей на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації.

Аби охарактеризувати сфери життя, у яких дискримінуються трансгендерні люди в Україні, у 2013-2014 роках було десять трансгендерів. За результатами цього емпіричного дослідження доцільно виділити дискримінацію на рівні соціалізації та інституційну дискримінацію. До дискримінації на рівні соціалізації належать дискримінація у сфері освіти (що проявляється у недостатній кількості необхідної фахової інформації у вільному доступі та відсутності ЛГБТ тематики у тематичних планах навчальних закладів); дискримінація в родині (коли члени сім'ї позбавляють трансгендерних людей даху над головою та негативно ставляться до трансгендерів, вважаючи їх психічно хворими); та дискримінація і неприйняття в навчальному закладі чи на робочому місці (що проявляється в цькуванні чи відмові у прийнятті на роботу). До інституційної дискримінації слід віднести дискримінаційне законодавство, проблеми із документами, дискримінацію у сфері охорони здоров'я (яка виражається у неприйнятному ставленні лікарського персоналу до трансгендерних пацієнтів, дорогих препаратів та операціях, необхідних навіть для проходження «процедури зміни статі», які не фінансуються державою, та недостатній кваліфікованості звичайних та профільних лікарів у сфері трансгендерного здоров'я).

Загалом слід зауважити, що проведене експлораторне дослідження підтверджує і доповнює результати попередніх розвідок про дискримінацію трансгендерних людей на основі їх гендерної ідентичності.

Література

1. Вивчення поведінки трансгендерів та їх потреб у профілактичних послугах щодо ВІЛ: короткий виклад результатів операційного дослідження / [М. Варбан, І. Волосевич, В. Головка, О. Ігнатова, Д. Міханчук, Д. Перекосова, Т. Яблонівська]. – К., 2014. – 12 с. – Доступ з: <http://www.aidsalliance.org.ua/ru/library/our/2014/trance%20gender%20ukr.pdf> (станом на 16 січня 2015 р.).

2. Джокьякартские принципы. Принципы применения международно-правовых норм о правах человека в отношении сексуальной ориентации и гендерной идентичности [Электронный ресурс]. – Март 2007. – 37 с. – Доступ з: http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_ru.pdf (станом на 16 січня 2015 р.).
3. Дотримання громадянських прав трансгендерних людей в Україні / [О. Вовкогон, Т. Лисенко, А. Романюк, О. Шевченко]. – К.: Громадська організація «Інсайт», 2012. – 61 с.
4. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Доступ з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (станом на 16 січня 2015 р.).
5. Иванченко С. Ситуация трансгендеров в Украине. Отчет по исследованию / [С. Иванченко, А. Довгопол, И. Ирискина, Т. Лисенко]. – К.: Громадська організація «Інсайт», 2010. – 60 с.
6. Касянчук М.Г., Лещинський Є.Б. Аналіз соціальних ідентичностей чоловіків, які мають секс з чоловіками, в українському суспільстві (на прикладі Донецької області) // М.Г. Касянчук, Є.Б. Лещинський / Український соціум. – 2008. – № 3 (26). – С. 17-29.
7. Кон І. Світанкове місячне сяйво / [пер. Ю. Рибачук]. – Львів: НВФ «Українські технології», 2011. – 560 с.
8. Кон И. С. Сексология. – М.: Академия, 2004. – 384 с.
9. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. – М.: Феникс+, 2001. – 208с.
10. ЛГБТ-вектор Украины. Сборник отчетов по мониторингу / Центр «Наш Мир». – К.: Центр «Наш Мир», 2013. – 154 с.
11. ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання / За ред. Г. Ярманової. – Київ: Інсайт, 2012. – 78 с.
12. Марценюк Т.О. Крос-культурний аналіз ставлення населення до геїв та лесбійок: Україна, Швеція, Іспанія, Угорщина та Німеччина / Т.О. Марценюк, Т.О. Новик, Н.В. Святненко // Український соціум. – 2014. – № 1(48). – С. 31-43.
13. Марценюк Т.О. ЛГБТ сім'ї в Україні: відтворення патріархату чи альтернатива владному дискурсу? // Т.О. Марценюк / Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 135: Соціологічні науки. – С. 50-58.
14. Марценюк Т. Страх розмаїття: національні властивості толерантності і гомофобії // Тамара Марценюк / Критика. – Листопад-грудень 2009. – Рік XIII, Число 11-12 (145-146). – С. 10-13.
15. Наказ № 60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності» від 25 лютого 2011 р. [Електронний ресурс] / Міністерство охорони здоров'я. – Доступ з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11> (станом на 16 січня 2015 р.).
16. Покальчук О. Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми / Оксана Покальчук // ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання / За ред. Г. Ярманової. – Київ: Інсайт, 2012. – С. 23-36.
17. Права людини в Україні – 2013: доповідь правозахисних організацій / За ред. Є.Ю. Захарова / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків: Права людини, 2014. – 456с. – Доступ з: <http://khpq.org/files/docs/1398017277.pdf> (станом на 16 січня 2015 р.).
18. Реєстр ЛГБТ-організацій України [обновляемая база данных, электронный документ] / Совет ЛГБТ-организаций Украины. – По состоянию на 07.02.2014. – 20 с.
19. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність: питання та відповіді / упор. О. Шевченко, Ю. Франк. – К.: ГО «Інсайт», 2014. – 26 с.
20. Crethar H. C., Vargas L. A. Multicultural intricacies in professional counseling // The counselor's companion: What every beginning counselor needs to know / [ed. by J. Gregoire & C. Jungers]. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2007. – 61 p.
21. Greytak E. A., Kosciw J. G., Diaz E. M. Harsh Realities: The Experiences of Transgender Youth in Our Nation's Schools. – New York: GLSEN, 2009. – 49 p.
22. Human rights, sexual orientation and gender identity, 14 July 2011 [Electronic Resource]/ General Assembly, United Nations. – Доступ з: http://iglhr.org/sites/default/files/Resolution_17%3A19_2011_%20HRC_HRSOGI.pdf (станом на 16 січня 2015 р.).
23. Injustice at Every Turn: a Report of the National Transgender Discrimination Survey / [J. M. Grant, L. A. Mottet, J. Tanis at el.]. – Washington: National Center for Transgender Equality and National Gay and Lesbian Task Force, 2011. – 228 p.
24. Mitchel M., Howarth C. Trans Research Review / Martin Mitchel, Charlie Howarth. – Equality and Human Rights Commission, 2009. – 112 p.

25. Pardo T. Growing up Transgender: Research and Theory / ACT for (Trans) youth, Part 1. – March 2008. – 4 p.
26. Recommendation CM/Rec (2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity [Electronic Resource] / Council of Europe, the Committee of Ministers. – Доступ з: <http://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=1606669&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383> (станом на 16 січня 2015 р.).
27. Safe and Caring Schools for Transgender Students: a Guide for Teachers [Electronic Resource] / Canada: the Society for Safe and Caring Schools & Communities, 2012. – Доступ з: http://safeandcaring.ca/wp-content/uploads/2013/08/Transgender-Booklet_Web-Booklet.pdf (станом на 16 січня 2015 р.).
28. Seidman S. Beyond the Closet: the Transformation of Gay and Lesbian Life / Steven Seidman. – Psychology Press, 2004. – 245 p.
29. Supporting and Caring for our Gender-Expansive Youth / [J. Baum, S. Brill, J. Brown and others]. – HRC Foundation, 2012. – 32 p.
30. Transgender Eurostudy: Legal Survey and Focus on the Transgender Experience of Health Care / [S. Whittle, L. Turner, R. Combs, S. Rhodes]. – ILGA Europe, 2008. – 84 p.
31. Transgender Terminology [Electronic Resource] / National Center for Transgender Equality. – Updated January 2014. – 2 p. – Доступ з: http://transequality.org/Resources/TransTerminology_2014.pdf (станом на 16 січня 2015 р.).

УДК 364.29: 331.105.316

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УПРАВЛІННІ ЗАКЛАДАМИ СОЦІАЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Мещан І. В.

*аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету м. Запоріжжя,
директор Департаменту соціального захисту населення
Запорізької обласної державної адміністрації*

Стаття присвячена визначенню ролі і функції територіальної громади як суб'єкта соціального партнерства в управлінні закладами соціального обслуговування. Соціальне обслуговування розглядається як організована соціальна взаємодія між різними соціальними інститутами, включаючи державу і громадянське суспільство, між різними соціальними групами і індивідами на основі соціального партнерства як механізму соціального управління. Територіальна громада виступає як рівноправний партнер в управлінні сферою соціального обслуговування, визначаючи його пріоритети на основі власних потреб і контролюючи якість надання соціальних послуг державними і недержавними закладами соціального обслуговування.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне обслуговування, соціальне партнерство, територіальна громада.

Статья посвящена определению роли и функции территориальной общины как субъекта социального партнерства в управлении учреждениями социального обслуживания. Социальное обслуживание рассматривается как организованная социальная взаимодействие между различными социальными институтами, включая государство и гражданское общество, между различными социальными группами и индивидами на основе социального партнерства как механизма социального управления. Территориальная община выступает как равноправный партнер в управлении сферой социального обслуживания, определяя его приоритеты на основе собственных потребностей и контролируя качество предоставления социальных услуг государственными и негосударственными учреждениями социального обслуживания.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обслуживание, социальное партнерство, территориальное сообщество.

The article is devoted to defining the role and functions of the territorial community as a subject of social partnership in the management of social service institutions. Social services is seen as an organized social interaction between different social institutions, including the state and civil society, between different social groups and individuals on the basis of social partnership as a mechanism of social control. Territorial community acts as an equal partner in the management area of social services, defining its priorities based on their own needs and monitoring the quality of social services by public and private institutions of social services.

Key words: social protection, social services, social partnership, local community.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні зміни в пріоритетах соціальної політики розвинутих соціальних держав або держав добробуту сприяють пошуку більш оптимальних та ефективних форм соціального захисту і надання соціальних послуг. Роль держави в системі соціального захисту поступово зменшується під впливом глобальних соціально-економічних процесів, сприяючи посиленню ринкових механізмів в соціальній сфері і приватизації системи надання соціальних послуг населенню. В той же час, на противагу комерціалізації системи соціального обслуговування активно розвивається практика залучення до соціальної роботи і соціального обслуговування громадських, волонтерських і благодійних організацій. Реформування сучасної системи соціального обслуговування здійснюється відповідно принципів територіальності, доступності і субсидіарності, що дозволить сформувати мережу закладів соціального обслуговування на рівні територіальної громади. Ефективним напрямом модернізації такої системи повинно бути залучення до управління закладами соціального обслуговування членів громади і представників локальних громадських організацій та об'єднань на основі механізму соціального партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальне обслуговування населення як інституціоналізована форма надання соціальних послуг в сучасній соціологічній науці розглядається різними науковцями і практиками соціальної роботи, серед яких можна

виділити: С. Григор'єва, Л.Гуслякову, І.Малофєєва, В.Нефьодова, П.Павленка, А.Панова, Л.Потолову, Н.Ремньову, Г.Романова, Л.Топчія, М.Фірсова, О.Холостову та інших. В своїх працях і дослідженнях науковці розглядали: проблеми теорії і практики соціального обслуговування, соціальні послуги як форму соціального захисту населення, технології соціального обслуговування, проблеми виділення критеріїв оцінки ефективності діяльності установ системи соціального обслуговування населення.

Особливої уваги в науковій літературі присвячено проблемі діяльності мережі соціальних служб і закладів соціального обслуговування. Так, загальні проблеми формування та розвитку закладів соціального обслуговування у різний час досліджували та вирішували багато українських вчених, а саме: О.Безпалько, О.Іванова, І.Зверєва, Н.Кабаченко, Л.Клос, Г.Коваль, О.Мартенко, О.Мартякова, І.Мигович, Н.Микитенко, Т.Семигіна, І.Стеблянко, С.Харченко тощо. До теоретиків російської школи дослідження функціонування закладів соціального обслуговування слід віднести: А.Банова, В.Бочарова, С.Белічева, С.Григор'єва, Л.Гуслякова, Н.Данакіна, В.Жукова, Г.Зайнишева, І.Зимню, А.Козлова, В.Колкова, А.Сорвіну, Є.Смірнову, Л.Топчій, М.Фірсова, Є.Холостову, Б.Шапіро, Т.Шеляга, Н.Шмільову, Н.Щукіну, В.Ярську та інших.

У широкому сенсі соціальне обслуговування предстає як організована соціальна взаємодія між різними соціальними інститутами, включаючи державу і громадянське суспільство, між різними соціальними групами і індивідами на основі соціального партнерства як механізму соціального управління.

Соціальне партнерство як науковий феномен взаємодії є предметом вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних соціологів, політологів і науковців державного управління. Сучасні дослідження соціального партнерства здійснюються в межах соціально-філософських і соціологічних теорій і концепцій. Проблеми соціального партнерства розглядають як закордонні дослідники: В.Сімон, Е.Дюркгейм, Л.Ерхард, Р.Дарендорф, Ф.Тейлор, Е.Мейо, так і вітчизняні, які досить активно й плідно працюють у зазначеному напрямку: Н.Балабанова, О.Доронін, І.Дубровський, В.Жуков, Б.Ільченко, А.Колодій, О.Крутій, Б.Кухта, О.Куценко, О.Мірошніченко, Д.Неліпа, Н.Нижник, Л.Пашко, О.Попов, А.Сіленко, В.Скуратівський та інші.

Сучасна система закладів соціального обслуговування в Україні передбачає функціонування як державних, так і недержавних комерційних і некомерційних соціальних служб і організацій соціального обслуговування, що свідчить про багатосуб'єктність в управлінні системою таких закладах. До таких суб'єктів треба віднести державу і державні органи влади, органи місцевого самоврядування; інститути громадянського суспільства (громадські організації), соціальні програми, соціальні проекти і благодійні фонди, що фінансуються бізнес-структурами, територіальні громади.

Отже, міжсекторне соціальне партнерство набуває значення в управлінні системою соціального захисту і соціального обслуговування населення, особливо на регіональному рівні, рівні місцевого самоврядування і місцевих територіальних громад, де функціонує система закладів соціального обслуговування.

Питання роботи в громаді як складовій діяльності соціального працівника присвячені окремі праці Т.Алексєєнко, І.Зверєвої, А.Капської, Т.Семигіної, В.Сидорова. Актуальною ця проблематика є і для російських науковців, зокрема О.Воронцової, С.Гіля, Л.Гнусаревої, Л.Оліфіренко, С.Павлова та інших. Проте найбільш повно проблема соціальної роботи в громаді розкрита у працях зарубіжних авторів Г.Брагера, Д.Боп, М.Боп, М.Майо, М.Пейна, А.Твелвтріза, П.Тейлора та інших. Незважаючи на велику кількість сучасних досліджень соціальної роботи і соціального обслуговування на рівні територіальної громади, недостатня увага приділяється ролі громади як соціального партнера в управлінні системою територіальних закладів соціального обслуговування.

Мета дослідження – визначити роль і функції територіальної громади як суб'єкта соціального партнерства в управлінні закладами соціального обслуговування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальне обслуговування прийнято розглядати у широкому і вузькому значеннях. Так, у вузькому значенні М.Буянова під цим поняттям розуміє соціальне обслуговування як діяльність спеціальних організацій щодо надання різних соціальних послуг для осіб, що знаходяться з незалежних від них причин в ситуації, яка порушує їх життєдіяльність і яку вони не можуть подолати самостійно (або за допомогою осіб, які відповідно до закону зобов'язані їх утримувати) [2]. У широкому значенні соціальне обслуговування охоплює собою всі інші, крім грошових виплат, види соціальних послуг. М.Філіпова вважає, що соціальне обслуговування – це надання непрацевдатним і громадянам, які потрапили у складну життєву ситуацію, різноманітних видів послуг, які забезпечують досягнення необхідної якості життя різними суб'єктами соціального захисту населення (соціальними службами) [10]. Дані підходи об'єднує той факт, що соціальне обслуговування передбачає інституціоналізацію соціальних послуг. Виходячи з цього,

соціальне обслуговування можна представити як два типи систем, що відрізняються одна від іншої характером взаємодії з іншими суспільними системами, – інституціональну і організаційну. Тобто, соціальне обслуговування може бути представлене як інститут, який є системою відкритого типу, має свої структурні елементи, особливості формування і функціонування, які організуються та регулюються на соціальному рівні.

Система соціального обслуговування представлена мережею закладів і установ, які здійснюють соціальні заходи, спрямовані на сприяння, підтримку і соціальні послуги окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності. Очевидно, що ефективність функціонування закладів соціального обслуговування залежить від скоординованої взаємодії усіх суб'єктів управління, яка може відбуватися на основі механізму соціального партнерства.

Соціальне партнерство як наукова категорія характеризується багатоаспектністю, різносторонністю та широтою розуміння й трактування. У вузькому сенсі – це прояв партнерських відносин у соціально-трудої сфері між працедавцями (підприємцями, якщо це приватна сфера, і адміністрацією, директором підприємства в інших сферах), об'єднаннями працівників і державними органами. Однією з соціологічних дефініцій соціального партнерства в цьому аспекті можна вважати визначення, надане російським вченим В.Міхєєвим: «Соціальне партнерство – це система відносин його основних суб'єктів і інститутів з приводу стану, умов, змісту і форм діяльності різних соціально-професійних груп, спільнот і прошарків» [9, с. 24].

У широкому сенсі – це партнерство соціальних груп; міжсекторна взаємодія між третім сектором (недержавні організації), державою і бізнесом. Ця концепція розглядає як суб'єктів партнерства три основні сектори суспільства – влада, бізнес і некомерційні організації, а як предмет партнерства – весь спектр соціальних проблем. Таким чином, в сучасній соціологічній інтерпретації соціальне партнерство визначається як міжсекторне. Так, В.Якимець зазначає: «Міжсекторне соціальне партнерство – це конструктивна взаємодія організацій з двох або трьох секторів (державна, бізнес, некомерційний сектор) при вирішенні соціальних проблем, що забезпечує синергетичний ефект від «складання» різних ресурсів і «корисний» кожній із сторін і населенню» [12, с.15]. А.Ловкова вважає, що «міжсекторне партнерство є взаємовигідною співпрацею органів місцевого самоврядування, бізнесу і громадських організацій, що спрямована на підвищення якості життя місцевої громади і забезпечує синергетичний ефект від об'єднання ресурсів різних акторів і активізації раніше прихованих ресурсів місцевої громади» [7, с. 9].

В зарубіжній літературі міжсекторне соціальне партнерство також трактується як співпраця між урядовими організаціями, корпораціями бізнесу і некомерційними організаціями, метою якого є досягнення стійкого розвитку території. Наприклад, М.Уорнер і П.Грінер пропонують наступне визначення міжсекторного соціального партнерства: союз між сторонами, що представляють уряд, бізнес, громадянське суспільство, в якому стратегічно об'єднуються ресурси і здібності кожної із сторін і яке засноване на принципах розділення ризиків, витрат і загальної вигоди [3].

Отже, зміст міжсекторного соціального партнерства полягає в реалізації нової технології соціального управління, яка використовується у сфері надання соціальних послуг, при створенні соціальної інфраструктури у розвитку людського і соціального капіталу. Така технологія дає можливість поєднати механізми державного управління і самоуправління громадян, сформуванню новий тип взаємовідносин між державою і громадянами, який сприяє розбудові громадянського суспільства.

Сучасні науковці в сфері державного управління приділяють значну увагу дослідженням функціонування механізму соціального партнерства на регіональному рівні, відтворюючи його структурно-функціональну форму як державно-приватно-громадську взаємодію (С.Біла, В.Воротін, О.Кушнір, М.Скиба та інші). Як зазначає Н.Діденко, на рівні територіальної громади соціальне партнерство може мати різні форми, серед яких: конкурси соціальних проектів для неурядових організацій, соціальне замовлення, залучення громадськості до розробки рішень органів влади, громадські консультативно-дорадчі ради, координаційні структури, інформаційне забезпечення громадськості, просвіта членів територіальної громади [5].

В соціології громада переважно розглядається як спільнота – об'єднання людей з метою соціальної взаємодії. Існує кілька моделей спільноти. Перша модель – «часткова спільнота» – формується на основі згуртування індивідів із специфічними особистими інтересами. Саме модель «часткової спільноти» лежить в основі громад за інтересами. Друга модель спільноти базується на концепції Т.Мак-Айвера, яку він виклав у праці «Спільнота». В основі цієї спільноти лежить прагнення загального добробуту та задоволення інтересів для всіх причетних до неї. Характерними для таких спільнот є елемент суб'єктності – здатність до

самостійного (автономного) відтворення на власній соціокультурній основі різних способів, форм, засобів соціальної активності, спрямованої на задоволення потреб людей [11]. Така модель спільноти більш характерна для етнічних, релігійних, територіальних громад.

В інших соціологічних підходах громада розглядається як локальна соціальна система, що складається з сукупності елементів, які знаходяться в певних зв'язках і взаємовідносинах, утворюють єдине ціле та здатні міняти свою структуру. Розглядаючи громаду саме з таких позицій, М.Стейсі зазначає, що однією із суттєвих характеристик громади є сукупність взаємопов'язаних соціальних установ, що охоплюють всі аспекти соціального життя сімейного, релігійного, правового тощо, які існують в певній географічній місцевості [13].

Теоретичні моделі соціальної роботи і соціального обслуговування в громаді стали підґрунтям для ухвалення політичних рішень щодо трансформації державної системи соціального обслуговування – відмова від великих стаціонарних закладів та універсальних технологій соціальної допомоги і перехід до організації центрів у громаді та залучення добровільних і приватних організацій.

На думку М. Майо, соціальна робота в громаді може бути скоординована на двох рівнях: базова або робота за місцем проживання (з окремими людьми, сім'ями та групами, а також самостійна діяльність окремих мешканців); робота місцевих агенцій або між агенціями (діяльність організована органами влади та /або іншими структурами) [8].

Аналізуючи досвід соціальної роботи в громадах різних країн, М.Боп і Д.Боп наголошують, що домінантою такої роботи є, в першу чергу, визначення проблем громади і виокремлюють два підходи у практиці такої роботи. Це, по-перше, підхід на основі надання послуг і, по-друге, підхід на основі активізації громади до участі у вирішенні існуючих проблем [4]. Перший підхід найчастіше використовується урядовими та громадськими організаціями. При застосуванні підходу на основі надання послуг експерти чи фахівці можуть вивчати думку членів громади шляхом опитувань чи обстежень, аналізують отриману інформацію і приймають рішення про надання певних послуг передусім на основі можливостей організації та наявних у ній ресурсів. Особливість підходу активізації громади полягає в тому, що самі пересічні люди визначають свої власні потреби, виробляють рішення і працюють, щоб виконати його. Пересічні громадяни вчать, як працювати разом ефективно, здійснювати планування, розподіляти та залучати ресурси, оцінювати результати роботи. Вони можуть отримувати допомогу та підтримку від фахівців соціальної сфери, але саме члени громади, а не фахівці, контролюють процес вирішення певної проблеми.

Розглядаючи роботу в громаді як різновид методів соціальної роботи, російський вчений М.Ромм зазначає, що вона базується на взаємодії соціальних служб та соціального працівника з представниками різних соціальних груп на місцевому чи регіональному рівнях. До пріоритетних завдань роботи в громаді він відносить: розвиток соціальних зв'язків у громаді та організацію системи взаємодопомоги і координації дій спільноти; підтримку та розвиток громадських ініціатив, спрямованих на зміну ситуації; розробку, впровадження та оцінку ефективності соціальних програм і планів діяльності організацій, робота яких пов'язана з питаннями соціального добробуту населення на локальному рівні [4].

Отже, територіальна громада виступає як рівноправний партнер в управлінні сферою соціального обслуговування, визначаючи його пріоритети на основі власних потреб і контролюючи якість надання соціальних послуг державними і недержавними закладами соціального обслуговування.

Зростанню ролі територіальних громад і локальних громадських організацій в управлінні системою закладів соціального обслуговування має сприяти спеціально сформований механізм, за допомогою якого відбуватиметься взаємодія структур державного управління з територіальними громадами, їх представниками (як окремими лідерами, так і організаціями), які є носіями всього спектра суспільних потреб та інтересів, з урахуванням яких приймаються управлінські рішення та дії. Як справедливо зазначає Г.Атаманчук, «без урахування такого механізму та оцінки в ньому кожного із елементів, усвідомлення державно-управлінських феноменів може приймати суто формальний характер» [1, с. 86-87].

Г.Єльнікова визначає такі моделі державно-громадської взаємодії в управлінні соціальною сферою на рівні окремого регіону або громади:

– модель структурно-громадського супроводу, яка передбачає на кожному управлінському щаблі відповідну громадську структуру, основним завданням якої є незалежна експертиза стану справ соціальної сфери, ведення діалогу з владними структурами для збалансування інтересів громадськості та органів управління соціальною сферою;

– модель інформаційно-громадського супроводу, яка передбачає організацію зустрічних потоків інформації. Згори до низу надходить нормативно-правова інформація, а знизу догори

– претензійна, реакція виконавців громадськості на нормативно-правову та суспільно-ціннісну інформацію;

– модель субординаційно-проміжного партнерства, яка передбачає запровадження на всій вертикалі динамічних субординаційних стосунків. До виконання завдань залучається громадськість і стосунки тимчасово перетворюються на партнерські [6].

Отже, державно-громадська взаємодія повинна відігравати значну роль в управлінні соціальною сферою (особливо на регіональному і місцевому рівнях), виконуючи інформативну, координуючу, організаційну і контролюючу функції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, на сучасному етапі формування моделі соціального захисту в Україні саме взаємодія державної (регіональної, місцевої) влади і об'єднань громадян в управлінні закладами соціального обслуговування виступає як ефективний інструмент соціального партнерства, як основа міжсекторальної взаємодії. Таким чином, особливого розвитку набуває система закладів соціального обслуговування на рівні територіальної громади, яка охоплює максимальну кількість потенційних споживачів соціальних послуг, залучаючи до співпраці недержавні комерційні і некомерційні організації. Роль локальних громадських організацій і об'єднань громадян в соціальному обслуговуванні й управлінні закладами з надання соціальних послуг досить значна, що сприяє підвищенню якості соціальних послуг, їх доступності і відповідності потребам громади відповідно принципу територіальності.

Література

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций / Атаманчук Г.В. – М.: Юрид. лит., 1997. – 400 с.
2. Буянова М.О. Право социального обеспечения: учебное пособие / Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2013. – 480 с.
3. Галлямов Р.Р. Отечественные и зарубежные определения понятия «межсекторное социальное партнерство»: сравнительный анализ основных подходов / Р.Р.Галлямов, Г.Д.Горбунова // Вестник ВЭГУ. – 2013. – № 1(63). С. 26-32.
4. Демидова Т.Е. Сравнительный анализ форм «работы в общине» в зарубежных странах / Т.Е. Демидова // Российский журнал социальной работы. – 1997. – №2. – С. 156-157.
5. Діденко Н.Г. Державне управління і соціальне партнерство: актуальні проблеми теорії і практики: Монографія / Н.Г. Діденко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 404 с.
6. Єльнікова Г. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління / Г. Єльнікова // Директор школи. – 2003. – №40. – С. 10–11.
7. Ловкова А.А. Взаимодействие органов местного самоуправления, общественных организаций и бизнеса как форма социального партнерства: автореф. дис. канд. социол. наук: спец. 23 00 02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (социологические науки)» / А.А. Ловкова. – Саратов, 2009. – 25 с.
8. Майо М. Работа в сообществе / М. Майо // Практика социальной работы / под ред. К. Ханвея и Т. Филпота. – К., 1996. – 657 с.
9. Михеев В.А. Основы социального партнерства: теория и политика [Учеб. для вузов] / В.А. Михеев. – М.: Экзамен, 2001. – 448 с.
10. Право социального обеспечения: учебник / [под ред. М.В. Филипповой]. – М.: Юристъ, 2006. – 446 с.
11. Семігіна Т. Робота в громаді: практика і політика / Т. Семігіна. – К.Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 288 с.
12. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы / В.Н. Якимец. – М: Эудиториал УРСС, 2004. – 384 с.
13. Stacey M. The Myth of Community Studies / M. Stacey // British Journal of Sociology. – 1969. – Vol. XX. – № 2. – P. 140-146.

УДК 329.052(4)

ЛІВІ ПАРТІЇ-НАСТУПНИЦІ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: РЕПОЗИЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Бусленко В. В.

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та державного управління,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*

В статті проаналізовано трансформаційні процеси в середовищі колишніх правлячих комуністичних партій в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, що мали наслідком появу на політичній арені партій-наступниць. Досліджено процеси переходу цих партій в опозицію та здійснено спробу обґрунтування причин пізнішого їх приходу до влади в ряді країн. Процес репозиціонування автор трактує в контексті посилення політичної конкуренції та появи змагальніших партійних систем.

Ключові слова: партії-наступниці, Вишеградська група, політична опозиція, влада, репозиціонування, політична конкуренція.

В статье проанализированы трансформационные процессы в среде бывших правящих коммунистических партий в Польше, Венгрии, Чехословакии, имевших следствием появление на политической арене партий-преемников. Исследованы процессы перехода этих партий в оппозицию и предпринята попытка обоснования причин позднего их прихода к власти в ряде стран. Процесс репозиционирования автор трактует в контексте усиления политической конкуренции и появления соревновательнее партийных систем.

Ключевые слова: партии-преемницы, Вышеградская группа, политическая оппозиция, власть, репозиционирование, политическая конкуренция.

The paper analyzes the transformation processes inside the former ruling communist parties in Poland, Hungary, Czechoslovakia, which had led to the successor parties emergence on the political arena of these countries. The processes of these parties transformation into opposition has been analyzed. An attempt to justify the reasons of the returning some of these parties to power position in several countries has made. The author interprets the process of repositioning in the context of strengthening the political competition and the another party systems emergence.

Key words: successor parties, Visegrad Group, political opposition, power, repositioning, political competition.

Постановка проблеми. Після “оксамитових революцій” майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи постопозиційним силам вдалося створити більшість в парламентах та започаткувати процеси формування нових демократичних інституцій та реформування економік. Здавалося, що використання досвіду розвинутих західноєвропейських країн призведе до швидкої адаптації запозичених інституцій та побудови консолідованої демократії за усталеним зразком. Однак в умовах, коли політичні партії були лише на стадії свого організаційного становлення, а партійна система перебувала на етапі формування, складно було говорити про стійкість та стабільність демократії. Демократія – це суперечливий у своїй основі концепт, а сам демократичний ідеал глибоко втягнений в ідеологічний конфлікт опонуючи політичних сил. Тому можна припустити, що успіх демократії у значній мірі залежав від якості політичного змагання насамперед між посткомуністичними та постопозиційними силами.

Досить цікавим феноменом, з точки зору формування взаємовідносин між владою та опозицією в перехідний період, є трансформаційні процеси в середовищі колишніх правлячих комуністичних партій, що мали наслідком появу на політичній арені партій-наступниць. Після втрати монополії на владу вони пережили процеси організаційної та ідеологічної трансформації і у значній мірі визначали характер функціонування самої парламентської опозиції, як нового демократичного інституту. Ці партії володіли необхідними кадровими, організаційними ресурсами а їх лідери мали значний практичний досвід управлінської діяльності. Електоральний успіх партій дозволив їм пізніше сформувати уряд в своїх країнах. Можна погодитись з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-

наступниці виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем в країнах Центрально-Східної Європи [2, с. 53].

Актуальним і маловивченим залишається питання репозиціонування посткомуністичних партій як процес їх переходу від влади до опозиції і навпаки. Такі зміни статусу можуть гіпотетично свідчити про певну стабільність демократії. Тому, на прикладі Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини спробуємо пояснити, як після спаду популярності, перейшовши в стан опозиції, партії-наступниці поступово нарощували свій потенціал. **Метою дослідження є** аналіз адаптації партій-наступниць до умов політичної конкуренції в країнах Вишеградської групи в контексті формування парламентської опозиції.

Стан дослідження проблеми. З наукової точки зору репозиціонування партій-наступниць в країнах Вишеградської групи у вітчизняній політології, серйозно не обговорювались. Попри те, що тема як влади так і опозиції є досить популярною в сучасному науковому дискурсі, багато авторів торкаються її в межах своїх основних дослідницьких інтересів. Зокрема, партії-наступниці розглядалися в контексті формування партійних систем країн Вишеградської групи. Такі дослідження здійснили вчені Є. Гайданка, А. Ключкович, Н. Марадик, Ю. Остапеч [6].

Серед російських науковців варто виділити Г. Голосова [2]. Він ґрунтовно проаналізував партійні ресурси посткомуністичних партій, які дозволили їм інтегруватися в демократичну систему. Систему класифікації партій-наступниць знаходимо в праці А. Латкова [5].

Концептуальний аналіз феномену партій-наступниць серед зарубіжних науковців знаходимо в роботах М. Вахудової [1], М. Даудерштадта, Д. Маркуса [3], Дж. Т. Ишиями [4], А. Агхи [8], А. Дудека [9], М. Кубата [11], Х. Уелша [14]. Порівняльний аспект досліджень в рамках країн Центрально-Східної Європи здійснили А. Гжимала-Бассе [10], М. Рибар [12] та Е. Тзелгов [13].

Загалом проблема репозиціонування партій-наступниць частково розглядалася рядом дослідників. Разом з тим, недостатньо повно розкрито питання ролі партій-наступниць в формуванні інституту опозиції.

Основний виклад матеріалу. Після подій 1989 р. в Польщі, Угорщині та Чехословаччині, комуністичні партії втратили монопольне право на владу і напередодні перших парламентських виборів разом з опозиційними організаціями опинилися в однакових конкурентних умовах. Як справедливо зауважує М. Вахудова, “заслуга постопозиції – створення демократичних інституцій в такий спосіб, щоб відкрити політичну арену як для утиснених комуністичним режимом груп і для своїх суперників у боротьбі за владу” [1, с. 44]. Тим самим створювалися стимули для колишніх опонентів демократії, щоб вони починали грати за новими взаємоузгодженими правилами міжпартійної конкуренції. Цей момент, на нашу думку, є істотним для розуміння процесу демократизації, так як під час його відбулася інтеграція партій-наступників в політичний процес. Відповідно, якщо головна роль у зламі авторитарних режимів належала політичній опозиції, то подальша перспектива демократизації в однаковій мірі залежала як від постопозиційних, так і від посткомуністичних партій.

З формуванням перших парламентів та подальшим поділом на більшість та меншість створювалися умови для інституціоналізації парламентської опозиції. З огляду на те, що опозиція є джерелом альтернативної політики, виступає з конструктивною критикою влади та змагається за її здобуття, то вона відіграла значну роль у механізмі контролю влади, а відтак несла відповідальність поряд з провладними партіями за якість демократії.

Для комуністичних партій важливо було адаптуватися в нових політичних умовах. А. Гжимала-Бусе відмітила, що спадщина комунізму зумовлювала спектр ресурсів і стратегій, доступних для оновлення партій. Те, як комуністичні партії перетворювали себе після 1989 р., залежало від “переносних умінь”, які вони набували на основі своїх організаційних практик комуністичних часів [10, с. 5]. Йдеться насамперед про компетентність та професіоналізм еліт, а також наявність досвіду політичного реформування та практики кооперативної взаємодії з опозицією.

В свою чергу, природа колишнього режиму істотним чином впливала на характер протікання транзиту, який, в свою чергу, визначав структуру політичного життя в постперехідний період. Зокрема на думку Х. Уелша в країнах, що пройшли через тривалий період торгу і компромісів, партії суперники частіше володіли підготовленими кадрами політиків, які навчилися грати за правилами демократичної конкуренції та електоральної політики [14, с. 381]. Чим триваліший перехідний період, тим вищою залишалась ймовірність того, що екскомуністичні партії стануть більш інституціоналізовані і структуровані. Чим інституціоналізованіші партії, тим вища ймовірність того, що внутрішньопартійні стосунки

стануть більш структурованими і ієрархічними, що в кінцевому підсумку сприятиме розвитку скоріше партій масового, ніж кадрового типу [8, с. 492-493].

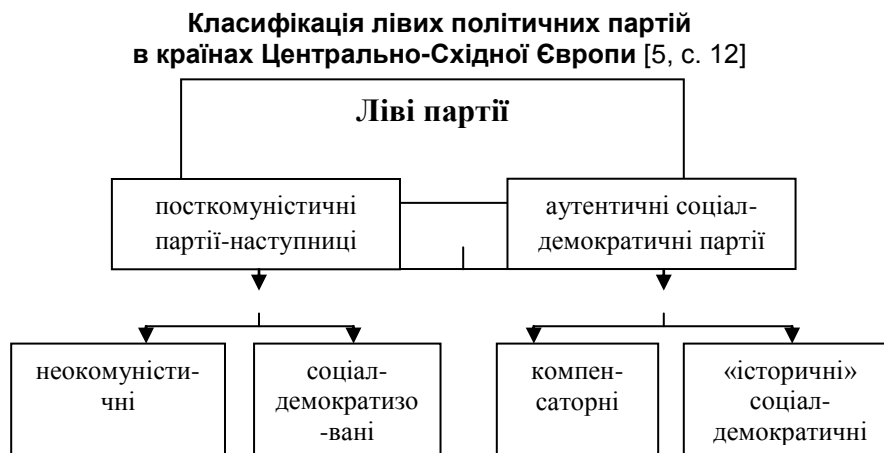
Виправданим буде представити, як це подає Г. Голосов, початкову стратегію партій-наступниць як двофазову: утримання наступності та зміна своєї ідентичності [2, с. 57]. Збереження статусу партії-наступниці дозволяло використати в якості бази електоральної підтримки сукупність груп, які з тих чи інших причин продовжували пов'язувати себе зі старим авторитарним режимом. Тому для партійних лідерів постала дилема: залишити без змін ідеологію партії, чи модернізувати її. Модернізація ідеології та створення нової бази підтримки ставала основною ціллю зміни ідентичності. В цьому плані "соціал-демократизація" залишалася перспективним способом досягнення цієї цілі.

Для партій-наступниць важливо було встановити баланс між цими стратегіями. Якщо проаналізувати трансформації в комуністичних партіях Польщі, Угорщини, Чехословаччини, то помітимо, що їх вибір у значній мірі залежав від співвідношення в їх середовищі "консерваторів" та "реформістів". Так, в Польщі та Угорщині в кінці 80-х років в комуністичних партіях переважали "реформатори", які досягнули порозуміння з опозицією щодо принципів та умов формування нових політичних інституцій. На початку 90-х років польські та угорські ліві реформатори пішли на радикальне розмежування з більш лівими марксистськими течіями, не дивлячись на втрату частини електорату. Вони реалізували розпуск колишньої правлячої партії і заповнили соціал-демократичну нішу в багатопартійній системі, зайнявши помірковані ідеологічні позиції. Ресурси від попередніх правлячих партій дозволили їм швидко інтегруватися в демократичний процес.

Реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет в суспільстві та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Згодом такі "переносні вміння" переростали в "навички" ведення перемовин та дискусій між опонентами і стали вкрай важливими в умовах формування коаліційних урядів та вироблення в їх рамках спільної політики. З появою таких партій зменшилася радикалізація самої партійної системи та створились сприятливі умови для формування разом з іншими партіями національного консенсусу з приводу правил політичної гри.

Класифікуючи ліві партії А. Латков виділяє в них соціал-демократизовані та неокомуністичні (див. схема 1).

Рис. 1.

До реформованих лівих партій можна віднести партії-наступниці в Польщі та Угорщині. В січні 1989 р. на XI з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії (далі ПОРП) було прийнято рішення про припинення діяльності партії. Останній з'їзд ПОРП став установчим з'їздом для нової партії – Соціал-демократії республіки Польща (далі СДРП). Партія зайняла лівоцентристські позиції та поступово еволюціонувала в сторону соціал-демократії. З липня 1991 р. СДРП стала основною складовою виборчого комітету, до якого увійшли 33 різні організації утворивши Союз лівих демократичної (далі СЛД). Він виявився не лише найтривалішим, але й найбільш впливовим об'єднанням на ліво-центристському фланзі.

По цьому ж шляху рухалася Угорська соціалістична партія (далі УСП). В результаті послідовних процесів ідеологічної трансформації в правлячій Угорській соціалістичній робітничій партії відбувся розкіл і в жовтні 1989 р. на з'їзді проголошено утворення УСП. Програму цієї партії витримано у відповідності зі стандартами західноєвропейської соціал-демократії. УСП в травні 1990 р. на II з'їзді відмовилася від догматичної прихильності до

марксизму і заявила, що її нові позиції лежать “між консерватизмом і лібералізмом” і що вона має намір грати роль “конструктивної опозиції при переході від колективізму до демократії” [2, с. 63].

В Чехословаччині була дещо інша ситуація. До числа неокомуністичних партій регіону можна віднести Комуністичну партію Богемії та Моравії (далі КПБМ), яка виникла в лютому 1990 р. в ході трансформації Комуністичної партії Чехословаччини. В ній діяли різні політичні платформи, однак вона не пішла по шляху ідеологічної децентралізації, а в керівних партійних органах закріпилися “консерватори”. Після фактичної капітуляції попереднього режиму, значна частина партійних функціонерів не бачила власних перспектив в умовах демократії. Зрозуміло, що реставрація старого режиму ставала для них стратегічною метою відновлення власного статусу. Тому характер партії та її ідеологічні установки не зазнали серйозних змін. Однак партія у відкритій формі не виступала проти демократизації політичної системи, проявляла амбівалентність щодо входження Чехії до Європейського Союзу та НАТО. Проте ряд науковців, зокрема чеський дослідник М. Кубат відносить КПБМ до антисистемної опозиції [11, с. 123].

Наступником Комуністичної партії Словаччини стала Партія демократичної лівіці (далі ПДЛ), яка, прагнула відповідати стандартам західноєвропейського стилю соціал-демократичної моделі, “лише щоб знайти для себе великий, але розділений членством обмежений електорат” [12, с. 498]. Вона стала прихильницею підтримки демократії і в 1992 та 1998 році за неї голосували близько 15% прихильників.

З середовища колишньої правлячої партії в 1991 р. вийшли Комуністична партія Словаччини-91 та Союз комуністів Словаччини. В цьому ж році на базі цих партій була утворена Комуністична партія Словаччини (далі КПС). Вона не входила у виборчі коаліції і знайшла себе за межами парламенту в політичній ізоляції. В 1994 р. на парламентських виборах набрала лише 0,72% голосів. Поступово КПС почала контролювати протестні настрої виборців, які відчували несприятливий соціальний ефект від економічної трансформації і на парламентських виборах в 1998 р. отримала 2,79% голосів [11, с. 130].

Слід відмітити, що електорат на перших виборах віддавав голоси за партії, які сприяли зміні політичного режиму та обіцяли демократизацію, реформування економіки та покращення рівня економічного життя. Не дивлячи на те, що партії-наступниці дистанціювалися від попередньої правлячої партії та демократизувалися, електорат виявив великий сумнів щодо того, що колишні комуністи здатні приєднатися до соціал-демократичних ідеалів та принципів. Після 1989 р. комуністичні та соціал-демократичні течії розглядалися виборцями як непривабливі ідеологічні концепції, які не підлягали відновленню. Тому під час перших демократичних виборів вони зазнали поразки, уступивши місце постопозиційним силам. Це підтверджують результати перших вільних парламентських виборів.

Щодо Польщі, то впродовж 1991-1993 рр. в країні спостерігалася нестабільна політична ситуація, що супроводжувалася зміною трьох урядів. Під час виборів до Сейму в жовтні 1991 р. найбільше голосів (12,31%) набрала наступниця “Солідарності” – Демократична спілка (далі ДС). ДДА на парламентських виборах 1991 р. виграв 60 з 460 місць. В 1993 році йому вдалося збільшити їх кількість до 171 (37% місць). Разом з Польською селянською партією, котра здобула 10% голосів та 29% місць, в Сеймі було утворено спільну коаліцію [9, с. 258]. Разом вони контролювали 66% місць у парламенті аж до нових виборів в 1997 р. [3, с. 182].

В Угорщині основними політичними конкурентами для партій-наступниць під час перших парламентських виборів в 1990 р. теж стали постопозиційні партії. Найбільшу кількість голосів тоді отримав Угорський демократичний форум (далі УДФ). УДФ утворив коаліцію із Незалежною партією дрібних власників та християнами-демократами, контролюючи 59% місць. Після поразки УСП зайняла виступала з обережною, але послідовною критикою дій уряду. В цей час основною опозиційною силою був Союз вільних демократів (СВД). Під час першої каденції парламенту УСП намагалася по можливості зближуватися з СВД – основною опозиційною партією парламенту [8, с. 492]. Варто відмітити, що таким чином в опозиції до уряду були як партія-наступниця, так і постопозиційна партія, яка виникла на основі дисидентського руху.

В 1994 році в країні спостерігається істотна зміна влади. Управлінська компетенція та адміністративна ефективність дозволили УСП здобути 33% голосів. Уклавши коаліцію з центристським ліберальним постопозиційним Союзом вільних демократів, вони разом мали 72% голосів у парламенті до виборів 1998 р.

В Словаччині на парламентських виборах в 1992 р. ПДЛ отримала 29 з 150 мандатів [6, с. 110]. В 1994 р. вона увійшла до виборчого блоку “Загальний вибір”, отримавши 13 місць із 150 (10,4% голосів) [3, с. 187]. З березня по жовтень 1994 р. партія була частиною урядової коаліції і утримувала посади віце-прем’єр міністра (Б. Шмолерова), а також міністрів

економіки, оборони та юстиції. Але лише у вересні 1998 р., виступаючи самостійно, ПДЛ збільшила свою частку голосів до 14,66% (23 місця). З цього часу вона увійшла в урядову коаліцію.

В Чехії на парламентських виборах 1992 р. “лівий блок”, очолюваний КПБМ отримав 14,1% голосів [2, с. 62]. КПБМ залишилася лівою партією, яка представила радикальну опозицію процесам реформ та прагнула реставрувати попередні порядки. Ідеологічна жорсткість партії відсікла від неї опозиційно налаштованих виборців. Поступово це електоральне поле почала завойовувати Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП).

Взагалі перехід партій-наступниць в опозицію – досить складний процес. Втративши владу і перейшовши в опозицію соціал-демократичні та комуністичні партії змушені були вирішувати різні за характером завдання. Як відмічає російський вчений С. Поршаков, в таких умовах партії повинні: переконати суспільство в своїй дієздатності; виробити програму дій, яка буде відрізнятися по важливим параметрам від офіційного курсу; намагатися отримати політичну владу в результаті загальнонаціональних президентських або парламентських виборів [7, с. 43]. Вважається, що оптимальний відрізок часу, необхідний опозиційній партії для ідейно-політичної консолідації та реформування, на практиці не повинен перевищувати чотирьох-п'яти років. В іншому випадку виборець розглядатиме її як неефективну та сумніватиметься в спроможності керувати країною. Характерно, що саме в цьому часовому діапазоні відбулося репозиціонування для більшості посткомуністичних партій.

Партії-наступниці в значній мірі визначали політичну конфігурацію парламентів, однак до 1994 р. жодна з них не зуміла створити урядову коаліцію (див. табл. 1). Ситуація змінилася в 1994 р., коли партії соціал-демократичного спрямування в Угорщині та Словаччині стали коаліційними партнерами та сформували парламентську більшість.

Табл. 1.

Успіхи партій-наступниць та їх партнерів в утворенні урядових коаліцій [13, с. 530]

Країна	Партія-наступниця	Утворення коаліції	Коаліційні партнери	Час утворення
Чехія	КПБМ	-	-	-
Угорщина	УСП	+	СВД	15 січня 1994 р.
Польща	СЛД	+	ПСП	7 липня 1993
Словакія	ПДЛ	+	ХДХ	16 березня 1994
		+	СДК, ПКУ, ПГП	20 жовтня 1998

Умовні скорочення: ХДХ –Християнсько-демократичний рух; СДК – Словацька демократична коаліція; ПКУ – Партія коаліції угорської; ПГП – Партія громадського порозуміння.

Причинами таких змін було наступне. В країнах Вишеградської групи в період формування перших коаліційних урядів існував певний розрив між посткомуністичними силами, особливо партіями-наступницями та постопозиційними утвореннями. Тому на початкових етапах посткомуністичні партії розглядалися через призму комунізм-демократія. Авторитарне минуле партій не могло позначитись на політичній конкуренції. Вони не могли бути коаліційним партнером для постопозиційних утворень так як для обох потенційних союзників був значний ризик втрати голосів виборців. З точки зору формування парламентської опозиції, диференціація електорату на прихильників партій-наступників та нових постопозиційних партій в умовах набуття останніми статусу провладних, сприяло чіткішому виокремленню парламентської опозиції. Партії-наступниці зайняли критичну лінію щодо урядової політики, та, використовуючи кадрові та організаційні ресурси, зуміли наростити свій потенціал. Це були в основному централізовані партійні структури з високою партійною дисципліною. Така єдність та згуртованість робило з них серйозних гравців в парламенті.

Стосовно їх стратегії взаємодії з владою, то вона у значній мірі визначалася політичною кон'юнктурою. Партійні лідери у своїй стратегії враховували ризики, пов'язані з поведінкою електорату, який готовий був “покарати” ті партії, які перетнули “режиму розриву” і увійшли до складу уряду [13, с. 531]. Тому партії-наступники зайняли позицію від радикальної опозиції (КПБМ) до поміркованої, демократичної за своїм характером опозиції КПБМ, УСП, СЛД, ПДЛ.

Для обох сил в певні міри був вигідний поділ на провладні та опозиційні. Для провладних партій в умовах, коли є відчутний ризик втрати своїх лідируючих позицій на наступних виборах, важливою стратегією залишається зберегти свій статус. Тим самим припускаємо, що це впливало і на тривалість функціонування уряду.

Однак з загостренням економічної кризи та погіршенням рівня життя суспільства, для правлячих партій виникає ризик падіння електоральної підтримки до них і ріст довіри до опозиційних партій, які пропонують альтернативну програму подальших демократичних перетворень та прогресивних реформ в економіці. Ріст недовіри електорату до ефективності проведених реформ робить ідеї соціал-демократії знову актуальними.

Висновки та подальші перспективи дослідження.

Таким чином, організаційні, кадрові ресурси та досвід управлінської діяльності, отриманий від колишніх правлячих партій, допоміг партіям-наступникам адаптуватися до умов міжпартійної конкуренції в якості опозиції. Всі партії-наступники, окрім КПБМ, забезпечили ліве, та ліво-центристське крило як альтернативу для виборців. Зайнявши соціал-демократичну нішу, спадкоємці комуністичних партій фактично врівноважили партійну систему, давши можливість виборцям отримати альтернативні ідеї не націоналістичного змісту.

Для постопозиції, яка впевнено виграла вибори в Польщі, Угорщині та Чехословаччині та сформувала парламентську більшість, з'являвся серйозний політичний опонент, який знову претендував на владу. Цим закладалися підвалини для політичної конкуренції не лише в період виборчих перегонів, але і в між електоральний період. Все це сприяло появі загальнішої партійної системи.

Успіх партій-наступників в Угорщині та Словаччині, які і посткомуністичної СЛД в Польщі, можна розглядати як процес репозиціонування політичних сил. Цей момент був дуже симптоматичним так як свідчив про наявність демократичного механізму ротації еліт.

Література

1. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова; пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 379 с.

2. Голосов Г. "Карьеристы" и "верующие" (партии-преемницы) в процессе демократизации // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 57-73.

3. Даудерштадт М., Герритс А., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / М. Даудерштадт, А. Герритс, Д. Маркус. / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 232 с.

4. Ишияма Дж.Т. Партии-преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Ишияма // ПОЛИС. – 1999. – № 4. [Електронний ресурс] Режим доступа: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=135

5. Латков А. Проблемы трансформации левых партий в современных политических системах государств Центральной и Восточной Европы / А. Латков / Автореф. дис. канд. полит. наук. Саратовский государственный социально-экономический университет. – Саратов, 2004. – 29 с.

6. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України / Ю. Остапець, Є. Гайданка, А. Ключкович, Н. Марадик. – Ужгород : Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗІППО. – 2014. – 247 с. дати зноску

7. Поршаков С. Политическая оппозиция в странах Запада (Некоторые закономерности и особенности функционирования) // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – №3. – С. 35-48.

8. Agh A. Partial Consolidation of the East-Central European Parties: The Case of Hungarian Socialist Party. – Party Politics, 1995, vol 1. pp. 491-514.

9. Dudek A. Historia polityczna Polski (1989-2005). – Kraków: ARCANA. – 2007. – 535 s.

10. Grzymała-Busse A. Redeeming the Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe / A. Grzymała-Busse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 342 p.

11. Kubát M. Political Opposition in Theory and Central European Practice / M. Kubát. – Praga, 2010. – 194 s.

12. Rybář M., Deegan-Krause Slovakia's Communist successor parties in comparative perspective // Communist and Post-Communist Studies. – 2008. – no 41. – pp. 497-519.

13. Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe // European Journal of Political Research 2011 No 50, pp. 530-558.

14. Welsh H. Political Transition Processes in Central and Eastern Europe // Comparative Politics. – 1994, Vol. 26., No 4., pp. 379-394.

УДК 328.131(342.529)
**УЧАСТЬ ПАРЛАМЕНТУ В ФОРМУВАННІ УРЯДУ ЯК СПОСІБ
РЕАЛІЗАЦІЇ УСТАНОВЧОЇ ФУНКЦІЇ (МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА
ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ)**

Колюх В.В.

*кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

У статті досліджуються особливості формування уряду зарубіжних держав з різними формами правління за участю парламенту. Аналізується механізм призначення прем'єр-міністра та всього складу уряду в Україні. Автором розглянуто основні законодавчі акти зарубіжних держав, що регулюють питання реалізації установчої функції парламенту щодо формування складу уряду. Проаналізовано два найбільш поширених способи формування урядів: парламентський та позапарламентський. Визначено особливості формування урядів за умов парламентської більшості, двопалатного парламенту, делегування главою держави своїх повноважень у сфері формування уряду.

Ключові слова: установча функція, парламент, формування уряду, президент, прем'єр-міністр, конституція.

В статье исследуются особенности формирования правительства в зарубежных странах с разными формами правления при участии парламента. Анализируются механизмы назначения премьер-министра и всего состава правительства в Украине. Автор рассмотрел основные законодательные акты зарубежных стран, которые регулируют вопросы реализации учредительной функции парламента при формировании правительства. Раскрываются два наиболее распространенных подхода формирования правительства: парламентский и внепарламентский. Определены особенности формирования правительства в условиях парламентского большинства, двухпалатного парламента, делегирования главой государства своих полномочий в сфере формирования правительства.

Ключевые слова: учредительная функция, парламента, формирование правительства, президент, премьер-министр, конституция.

In the article the features of formation of a government of foreign countries with the variety of forms of government involving a parliament are investigated. The mechanism of appointing the Prime Minister and all the government in the Ukraine is analyzed. The author studied the basic legislative acts of foreign countries governing the question of implementation of the constituent function of a parliament to form the government. Two most common methods of formation of the government: parliamentary and extra-parliamentary are analyzed. The features of formation of the governments in terms of the parliamentary majority, bicameral parliament, delegation the authority to form the government by the head of the state are determined.

Key words: a constituent function, a parliament, formation of a government, a president, a prime-minister, a constitution.

У сучасному світі парламент, як найвищий орган народного представництва, займає провідне місце в системі органів державної влади, оскільки є загальнонаціональним, виборним, колегіальним, органом, який регулює найважливіші суспільні відносини шляхом прийняття законів, здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади, формування державних органів, в тому числі й складу уряду. Не викликає заперечень той факт, що питання формування уряду є дуже важливим, оскільки цей орган влади відіграє одну з ключових ролей у загальній системі механізмів впливу на економічну, соціальну і політичну сферу життя суспільства [1, с. 119]. Окрім того, чітке визначення механізмів участі парламенту в формуванні уряду дозволяє стабілізувати відносини між законодавчою та виконавчою гілками влади.

На сьогоднішній день не можна говорити, що процес формування уряду є остаточно закріпленим на законодавчому рівні, оскільки він часто зазнає законодавчих змін. Таким чином, порівняльний аналіз законодавства зарубіжних держав, у частині з'ясування участі парламенту в формуванні уряду, допоможе виявити переваги і недоліки реалізації установчої функції парламенту щодо формування уряду та надасть можливість модернізувати вітчизняне законодавство в цій частині у відповідності до міжнародної практики.

Стан дослідження. У теорії конституційного права та політології проблема участі парламенту у формуванні уряду є недостатньо дослідженою. Лише окремі аспекти цієї проблеми досить побіжно розглядаються в контексті дослідження моделей організації влади та конституційно-правового статусу уряду. Серед них - праці вітчизняних науковців, таких як К. О. Бабенка [2], І. І. Дахової [3], В. С. Кобрини [4], Я. М. Назаренка [5]. Водночас, вважати дослідження цієї проблематики вичерпним неможливо, оскільки у контексті реформування національного законодавства виникають питання, що потребують наукового осмислення та аналізу.

Тому метою цієї статті є визначення напрямів реалізації установчої функції парламенту щодо формування складу уряду.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проводячи дослідження, автор ставив наступні цілі:

- проаналізувати особливості процесу формування уряду в зарубіжних державах та роль парламентів у цьому процесі;
- визначити особливості процедури формування уряду в Україні.

Парламенти створені та функціонують у переважній більшості країн світу. Обсяг їх повноважень має свої особливості, які залежать від місця та ролі парламентів в механізмі держави, проте всі вони виконують притаманні їм основні функції, серед яких можна виокремити й установчу (номінаційну). Установча функція парламенту, насамперед, залежить від форми правління держави, державного устрою та характеру політичного режиму. Вона пов'язана зі встановленням політичної системи і системи органів публічної влади, що передбачає наявність широких номінаційних повноважень, тобто повноважень, пов'язаних з призначенням, обранням, наданням згоди на призначення або звільнення посадових осіб, а також із формуванням органів державної влади в порядку, межах і способах, передбачених Конституцією та законодавством України [6, с. 64; 5, с. 3].

Активну роль у процесі реалізації парламентом установчої функції щодо формування складу уряду, як свідчить досвід зарубіжних держав, відіграє глава держави – президент або монарх залежно від форми державного правління. Для того, щоб уряд отримав повноваження, необхідне схвалення кандидатури прем'єр-міністра або всього складу уряду парламентом – надання вотуму довіри. В залежності від традицій та особливостей, закріплених у конституціях, процедура формування уряду має свої відмінності в різних державах.

В юридичній та політологічній літературі виділяються два найбільш поширених способи формування урядів: парламентський та позапарламентський [7, с. 162]. Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується в основному в президентських республіках. Відповідно роль парламентів у формуванні уряду є невелика, оскільки повноваження глави держави і глави уряду поєднані в руках президента, а посада прем'єр-міністра, як правило, відсутня [8, с. 184]. З цього приводу М. В. Баглай зазначає, що вважати, що таким чином встановлюється авторитетна влада президента є великою помилкою. За таких умов, уряд отримує можливість працювати без постійної оглядки на парламент, більшість у якому може належати політичним партіям, опозиційним по відношенню до президента. Уряд також не знає частой зміни свого складу в результаті вотумів недовіри і він провадить курс президента [8, с. 573].

У парламентських республіках і монархіях уряд формується парламентським способом [7, с. 180], суть якого полягає у тому, що парламент безпосередньо бере участь у формуванні уряду, впливає на його склад, та у такий спосіб визначає політичний курс держави в цілому. Мандат на формування уряду в цих країнах одержує та партія або партійна коаліція, яка перемогла на виборах до парламенту та одержала більшість місць у парламенті. Таким чином, формування уряду залежить від розстановки сил у парламенті. При цьому вирішальна роль у формуванні уряду й призначенні його глави належить керівництву політичних партій. Л.М. Ентін зазначає, що це призводить до того, що питання про кандидата на пост глави уряду вирішується заздалегідь, якщо тільки одна з партій або раніше створений блок партій отримує більшість місць у законодавчому органі. Нерідко партія, що знаходиться в опозиції, вже заздалегідь створює так званий «тіньовий кабінет», який перетворюється на уряд, якщо партія досягає успіху на парламентських виборах [10, с. 272]. Однак, не слід забувати про теорію «самостійного мандату», запропоновану Л. М. Ентіном, який вважає, що виборці на загальних виборах висловлюються не стільки за того чи іншого кандидата в депутати, скільки за урядову політику або проти неї. Цим вони дають певний мандат уряду, який нібито діє за волею виборців і не повинен бути залежним від прямої парламентської боротьби [10, с. 273].

У країнах, що мають розвинену та порівняно усталену партійну систему, уряд завжди складається з представників політичної партії або коаліції партій, що користуються

підтримкою парламенту та включає до свого складу лідерів політичної більшості. Відповідно, провідною фігурою виступає не глава держави, а прем'єр-міністр [3, с. 572]. Так, у Швеції, яка за формою державного правління є конституційною парламентською монархією, глава держави навіть формально не бере участі в призначенні прем'єр-міністра. Шведський народ представляє Риксдаг, який складається з двох палат - Верхньої палати та Нижньої палати, які при вирішенні будь-якого питання мають однакову компетенцію та однакові повноваження (ст. 1 Конституції Швеції). Парламентарі обирають прем'єр-міністра, кандидатуру якого пропонує спікер Риксдагу. В подальшому новообраний прем'єр-міністр призначає міністрів і представляє їх депутатам для затвердження [11, с. 415].

Однак не у всіх монархіях, участь парламенту у формуванні уряду відіграє вирішальну роль. Для прикладу, за Конституцією Данії, процедура формування Уряду покладена на монарха. У п. 14 Розділу III Конституції Данії вказується, що Король призначає та відправляє у відставку прем'єр-міністра та інших міністрів. Окрім того, він вирішує питання про загальну кількість міністрів [12]. Однак незважаючи на це, відповідні кадрові призначення він здійснює за порадою лідера партії, що здобула перемогу на чергових виборах. І це з урахуванням того, що у цій країні парламентаризм носить «негативний характер», що засвідчує те, що монарх не зобов'язаний запитувати згоди парламенту на призначення членів уряду [13, с. 226].

Одним із показників класичної парламентської республіки є те, що уряд формується парламентською більшістю. У ФРН відповідальність за утворення Федерального уряду, насамперед, покладена, на Бундестаг. Це надає чітку та однозначно законну основу і встановлює міцний зв'язок між урядом і парламентом, який залежить від представлених в парламенті політичних сил. Федеральний канцлер обирається за пропозицією Федерального президента більшістю голосів членів Бундестагу (ч. 1, 2 ст. 63 Основного Закону) [14]. Хоча юридично Бундестаг може не затвердити кандидатуру, запропоновану Президентом, але на практиці він цим правом не користується, через загрозу розпуску Парламенту. У літературі пропозицію Федерального президента по висуненню кандидатури на посаду Федерального канцлера розглядають як «практичну допомогу» при виборах канцлера у Бундестазі, оскільки вона повинна допомогти уникнути багаторазових та тривалих виборів Канцлера у Бундестазі і цим самим призвести до швидкого формування уряду. Особливу роль це відіграє в тому випадку, коли після виборів у Бундестаг жодна з політичних партій сама по собі не буде мати більшості голосів в парламенті, що ускладнить процес формування Уряду [15, с. 255]. Якщо Федеральний президент не подає жодної пропозиції, тоді Бундестаг обирає Канцлера абсолютною більшістю голосів (ч. 3 ст. 63 Основного закону ФРН). Якщо обрання не відбулося відразу, то Бундестаг протягом чотирнадцятиденного терміну може обрати Федерального канцлера абсолютною більшістю голосів (ч. 3 ст. 63).

Тільки після обрання і призначення Федерального канцлера, останній може розпочати формування свого кабінету (ст. 64). На практиці ці два ступені розділяються не дуже чітко, оскільки кандидат в канцлери ще до свого обрання повинен принаймні у загальних рисах представити своїй партії або коаліційним партіям майбутній кабінет [14, с. 212]. Канцлер відбирає кандидатури на посади міністрів і висуває обов'язкову для Президента пропозицію щодо їх призначення. Формально Бундестаг не має безпосередніх правових можливостей впливати на призначення міністрів або усунення їх з посади, проте зважаючи на те, що Уряд потребує підтримки Парламенту, кандидатури міністрів узгоджуються з представниками різних політичних сил [16, с. 206-207].

Однак, як вказує В.М. Шаповал, не слід перебільшувати значення всіх процедур формування уряду, що прийняті в країнах з парламентською формою правління. Незалежно від співвідношення і послідовності дій глави держави та парламенту, вирішення питання про формування уряду тут зумовлене, насамперед, реальною розстановкою політичних сил та їх представництвом у парламенті. При цьому необхідно пам'ятати, що висунення й узгодження кандидатур на урядові посади є прерогативою самих політичних партій та їх парламентських фракцій [7, с. 54].

Подібна до німецької процедура формування уряду передбачена Конституцією Естонії, яка за формою державного правління є парламентською республікою. У відповідності до ст. 89 Конституції Естонії, право висунення кандидата у Прем'єр-міністри також належить Президенту Республіки. Відповідна кандидатура має бути схвалена Парламентом, оскільки протягом 14 днів після висунення кандидат має представити доповідь про основи формування майбутнього уряду перед Державними зборами. Після цього Парламент без обговорення відкритим голосуванням приймає рішення про надання йому довіри на формування уряду. Однак якщо призначений кандидат не отримав більшості голосів Парламенту, або не може сформувати уряд чи відмовляється його формувати, то у семиденний термін Президент Республіки має право представити другого кандидата у прем'єр-міністри. У випадку чергової невдачі право пропонувати кандидатуру переходить до

Державних зборів. Протягом 14 днів Парламент висуває власного кандидата, який повинен сформувати склад Уряду та представити його Президенту [17].

У деяких зарубіжних державах формування уряду ґрунтується на урядовій програмі (Франція [18], Іспанія [19], Румунія [20]). Програму уряду слід розглядати як нормативно-правовий акт, у якому визначаються пріоритети уряду в проведенні державної політики, дія якого розпочинається з моменту його схвалення парламентом. У вказаних країнах визначено вимогу так званої парламентської інвеститури уряду, яка полягає у схваленні представницьким органом програми його діяльності, що водночас є схваленням і складу уряду. Лише уряд, що отримав довіру парламенту, через схвалення його програми може приступити до виконання своїх повноважень. Для цього необхідна більшість голосів членів парламенту. Так, за Конституцією Румунії, яка за формою державного правління є парламентсько-президентською республікою, Президент висуває кандидатуру Прем'єр-міністра, який протягом 10 днів має отримати вотум довіри для власної програми і всього складу уряду. Програма і склад Уряду обговорюються Палатою депутатів та Сенатом на спільному засіданні, на якому парламент більшістю голосів має висловити довіру (ст. 103) [20].

Не викликає заперечень той факт, що у кожній країні процедура формування уряду з порівняно більшою активною участю парламенту має свої особливості, встановлені в конституції. Зокрема, такою особливістю є порядок формування уряду за умов двопалатного парламенту. Перевага двопалатної структури парламенту вбачається, насамперед у тому, що верхня палата покликана виступати як засіб стримування демократичних аномалій, які можуть проявлятися в нижній палаті [7, с. 14]. Окрім того «спеціалізація палат бікамерального парламенту веде до покращення якості їх діяльності: кажучи цілком спрощено, двопалатний парламент виконує свої функції краще і якісніше ніж однопалатна представницька установа» [21, с. 100]. Так, у Японії, Прем'єр-міністр висувається резолюцією Парламенту з числа своїх членів. Якщо Палата представників і Палата радників прийняли різні резолюції про висунення кандидатури, і згода не була досягнута навіть за допомогою передбаченого законом об'єднаного засідання обох палат, або якщо Палата радників не ухвалила рішення про висунення протягом десяти днів після того, як Палата представників зробила таке висунення, то рішення Палати представників стає рішенням Парламенту (ст. 67 Конституції Японії) [22].

Натомість, за Конституцією Італії довіру Уряду має виказати кожна з палат. Зокрема, у ст. 94 Конституції зазначається, що кожна палата надає довіру чи висловлює недовіру шляхом мотивованої резолюції, прийнятої поіменним голосуванням. В свою чергу, резолюція недовіри повинна бути підписана не менше однією десятою членів палати і не може бути поставлена на обговорення раніше ніж після закінчення трьох днів з моменту її внесення [23].

У формуванні уряду не завжди беруть участь дві палати парламенту. Так, в Іспанії, яка є конституційною монархією з парламентською формою правління, висловлює довіру кандидату на пост глави Уряду лише Конгрес депутатів. Так, у ст. 99 Конституції Іспанії Король, після консультації з представниками парламентських груп, через голову Конгресу вносить кандидатуру на посаду голови Уряду. Кандидат повинен направити на розгляд Конгресу політичну програму Уряду, який він має намір сформувати, та вимагати вотуму довіри. Якщо Конгрес абсолютною більшістю голосів виражає кандидатові довіру, Король призначає його головою Уряду. Якщо кандидат на посаду глави Уряду не одержує визначеної більшості голосів, то та ж сама кандидатура пропонується повторно через 48 годин. При повторному голосуванні довіра вважається отриманою, якщо за неї подана проста більшість голосів [19]. За вказаною процедурою участь парламенту у формуванні уряду на початковій стадії є пасивною, однак на наступних стадіях стає вирішальною [7, с. 52].

В окремих країнах застосовується інший підхід при формуванні уряду. Мова йде про повне делегування главою держави своїх повноважень у сфері формування уряду лідеру парламентської більшості. Так, Президент Республіки Македонія, яка за формою державного правління є парламентською республікою, повинен протягом 10 днів після конституювання Зборів (Парламенту) вручити мандат на формування Уряду Республіки Македонія кандидату партії або партій, які мають більшість у Зборах. Мандатарій протягом 20 днів після отримання мандату представляє Зборам програму і пропонує склад Уряду Республіки Македонія. За пропозицією мандатарія й на основі програми Збори обирають Уряд Македонії більшістю голосів від загального числа депутатів (ст. 90 Конституції Македонії) [24].

Схожа процедура щодо передачі мандату по формуванню уряду передбачена у ст. 109 Конституції Хорватії, яка за формою державного правління також є парламентською республікою. Так, членів Уряду пропонує особа, якій Президент Республіки довірив мандат на формування Уряду. Кандидат на посаду голови Уряду повинен негайно після

сформування Уряду і не пізніше ніж через тридцять днів з моменту прийняття мандата запропонувати Палаті представників Хорватського Собору програму і склад Уряду.

Роль парламенту в формуванні уряду відіграє важливу роль і в державах, де створюється коаліційний уряд. В коаліційних урядах вирішальну роль у їх формуванні відіграють політичні партії, що делегують своїх членів до уряду. Однак в умовах коаліційних урядів прем'єр-міністр іноді не здатний ефективно контролювати підбір кандидатур на пости міністрів навіть від своєї політичної партії. Характерним у даному випадку є приклад Італії в період, коли прем'єр-міністр належав до колись найбільшої в країні християнсько-демократичної партії, яка складалась із цілого ряду фракцій, що відсилали своїх представників до уряду, який ставав своєрідним «комітетом делегатів від фракцій». Така ситуація підірвала уряд зсередини, оскільки лояльність міністрів по відношенню до своєї партії, і особливо фракції, мала перевагу над лояльністю до уряду в цілому [25, с. 377].

Розглянувши практику формування уряду в зарубіжних державах, необхідно з'ясувати, яку участь приймає Верховна Рада України під час реалізації установчої функції, що полягає у формуванні складу уряду. Відповідно до п. 12 ст. 85 Конституції України в межах установчої функції щодо формування Уряду, Верховна Рада України призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, а також - за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України. Весь склад Уряду своїми голосами формує коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, яка вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також кандидатур до складу Кабінету Міністрів України (п. 8 ст. 83 Конституції України) [26].

Отже, порядок формування Кабінету Міністрів України умовно можна поділити на два етапи: перший – призначення Прем'єр-міністра України; другий – призначення інших членів уряду [27, с. 250]. Відповідно, першим етапом формування уряду є призначення Прем'єр-міністра України Верховною Радою України за поданням Президента України.

У відповідності до ч. 1, 3 ст. 205 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року [28] подання Президента України про надання Верховною Радою згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України подається до Верховної Ради письмово і розглядається у Верховній Раді не пізніше п'ятиденного строку з дня його внесення. В подальшому кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання.

З вищезазначеного випливає, що процедура формування Уряду України дещо нагадує «замкнений круг», оскільки коаліцією депутатських фракцій вноситься пропозиція щодо кандидатури Прем'єр-міністра Президенту, який вносить (а точніше – повертає) цю ж кандидатуру до Парламенту для її затвердження. У зв'язку з цим варто було б удосконалити процедуру формування Кабінету Міністрів України шляхом закріплення в Конституції України норми, відповідно до якої Президент передає мандат на формування уряду лідеру коаліції депутатських фракцій.

Видається, така позиція не позбавлена недоліків, оскільки президент у процесі формування уряду виступає у якості неупередженого арбітра. Ускладнена процедура формування уряду за участю Парламенту та Президента необхідна в силу того, що для того, щоб реалізувати систему стримувань і противаг у формуванні органів державної влади, повинні брати участь декілька гілок влади для пошуку компромісу в інтересах досягнення суспільної згоди.

У відповідності до п. 11 ст. 85 Конституції України, до повноважень Верховної Ради України належить розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Не викликає заперечень той факт, що схвалення програми є своєрідним висловленням довіри прем'єр-міністрові та складу уряду, а також гарантією стабільної діяльності уряду. Однак в Україні схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів не є обов'язковою вимогою призначення уряду. Такий висновок випливає з аналізу Законів України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року [29] та «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року [28]. Так, у ч. 2 ст. 11 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що Програма діяльності Кабінету Міністрів України на строк його повноважень подається на розгляд Верховної Ради у місячний термін після сформування Кабінету Міністрів України. У відповідності до ч. 6 ст. 227 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», за результатами розгляду Програми діяльності Кабінету Міністрів України Верховна Рада може:

- 1) схвалити Програму діяльності Кабінету Міністрів України;

2) надати Кабінету Міністрів України можливість доопрацювати Програму діяльності Кабінету Міністрів України з урахуванням зауважень і пропозицій, висловлених при її обговоренні.

Окрім того, у ч. 8, 9 ст. 227 цього ж Закону вказується, що «у разі якщо Верховною Радою за результатами розгляду Програми діяльності Кабінету Міністрів України не прийнято жодного із рішень, передбачених частиною шостою цієї статті, Програма діяльності Кабінету Міністрів України вважається не схваленою і протягом року цим Кабінетом Міністрів України не подається до Верховної Ради. Програма діяльності Кабінету Міністрів України може бути повторно внесена на розгляд Верховної Ради не раніш як через рік після дня її несхвалення».

З вищенаведеного випливає, що висловлення вотуму довіри в Україні відбувається при схваленні Верховною Радою кандидатури Прем'єр-міністра, натомість, схвалення чи несхвалення Парламентом Програми діяльності Кабінету Міністрів України не впливає на процес формування уряду. З цього приводу цілком слушною видається позиція Д. Ковриженка, який вважає, що несхвалення Парламентом Програми дозволяє Уряду працювати без будь-якої стратегії і чіткого бачення пріоритетів політики та засобів їх реалізації, а також дозволяє уникати політичної відповідальності за результати власної діяльності [30, с. 2]. Вищезгаданий науковець пропонує удосконалити процес формування Уряду і внести відповідні зміни до Конституції України, а саме: Програма діяльності Кабінету Міністрів України схвалюється Парламентом в обов'язковому порядку на весь строк повноважень уряду і її схвалення є вотумом довіри новосформованому Уряду. У випадку несхвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів члени Уряду, не набувають повноважень, і уряд вважається несформованим [31, с. 11]. Видається, слід погодитись із позицією цього науковця, оскільки Уряд не може працювати «наосліп». Відсутність схвалення Програми також засвідчує, що таким чином парламентський контроль Уряду стає безпредметним. Окрім того, підхід запропонований Д. Ковриженком застосовується у деяких зарубіжних країнах з парламентською формою правління (Франція, Іспанія, Румунія, Хорватія).

Висновки. Участь парламенту у формуванні уряду займає особливе місце в процесі взаємодії парламенту та уряду, оскільки соціально-економічний розвиток держави, «подальша доля» законодавчої і виконавчої гілок влади залежить від того, наскільки правильним та ефективним для країни буде вибір урядовців. В процесі оцінки політико-правової ситуації, яка склалась в Україні не можна вести мову про ефективність процедури формування Уряду Верховною Радою України. Таким чином, з урахуванням досвіду зарубіжних держав вважаємо, що призначення Парламентом Уряду повинно здійснюватись шляхом одночасного висловлення йому довіри та схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Література

1. Фрідманський Р. М. Уряд України: актуальні питання формування / Р. М. Фрідманський // Порівняльно-аналітичне право. – 2013 р. - №2 – С. 118-122.
2. Бабенко К. А. Участь парламенту у формуванні уряду: проблеми і перспективи конституційної реформи в Україні [Текст] / К. А. Бабенко // Юридична Україна : щомісяч. наук. журн. - 2012. - № 1. - С. 12-17.
3. Дахова Ірина Іванівна. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно- правовий аспект : дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2006. — 197 с.
4. Кобрин В.С. Глава уряду в новітній конституційній практиці української держави: еволюція правового регулювання / В. С. Кобрин // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2013. – № 1(7) :[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13kvsepr.pdf>.
5. Назаренко Я. М. Номінаційна (установча) функція Верховної ради України: проблеми теорії та практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Назаренко Яна Михайлівна ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Х., 2011. - 18 с.
6. Пустовіт Ж.М. Поняття і сутність установчої функції Верховної Ради України / Ж.М.Пустовіт // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 2. – С. 59-64.
7. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / 4-е стереотипне видання. — К.: АртЕк, 2001.— 264 с.

8. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. – М.: Норма, 2001. – 800 с.
9. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. [За заг. ред. В. О. Ріяки]. — 2_е вид., допов. і перероб. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 544 с.
- 10.Энтин Л. М. Правительство в зарубежных странах // Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина / Л. М. Энтин. – М.: Норма, 2005. – 1056 с.
11. Constitution of Sweden 22 июня 1866 г. с последующими изменениями по 1953 год. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Sweden&language=r>
12. Конституция Королевства Дания от 5 июня 1953 года. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Denmark&language=r>
13. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: Учеб. пособие. – М.: Изд. группа «Форум» - «Инфра-М», 1999. – 488 с.
14. Конституция Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Germany&language=r>
15. Michael R. Lippert, Bestellung und Abberufung der Regierungschefs und ihre funktionale Bedeutung für das parlamentarische Regierungssystem, 1973, s. 455.
16. Егорова М. О. Правовые основы деятельности Правительства ФРГ / М. О. Егорова, А. А. Ялбулганов // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 205–215.
17. Конституція Естонської республіки від 28 червня 1992 року [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Estonia&language=r>
18. Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=France&language=r>
19. Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r>
20. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 року (на англ. мові) [Електронний ресурс] // Офіційна сторінка Парламенту Румунії. – Режим доступу: <http://www.cdep.ro>
21. Мартинюк Р. Чи потрібен Україні двопалатний Парламент? / Р. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 99-102.
22. Конституция Японии от 3 мая 1947 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Japan&language=r>
23. Конституция Итальянской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Italy&language=r>
24. Конституция Республики Македония от 17 ноября 1991 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Macedonia&language=r>
25. Черкасов А.И. Конституционные модели исполнительной власти // Сравнительное конституционное право: Учеб. пособие / Отв. ред В.Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 347-386.
26. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141; Голос України. – 2014. – 1 березня.
27. Любченко П.М. Організація роботи Кабінету Міністрів України / П.М. Любченко // Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. С.Г. Серьогіної. – Х.: Право, 2005. – 250 с.
28. Закон України «Про Регламент Верховної ради України» від 10.02.2010 року № 1861-VI / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/page>
29. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02. 2014 року № 794-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/794-18/page>
30. Ковриженко Д. Коаліційний процес формування уряду в умовах реформування конституційного ладу в Україні / Д. Ковриженко // Часопис Парламент. – 2009. – № 4. – С. 2–4.
31. Ковриженко Д. Концепція змін до законодавчих актів України щодо підвищення ефективності функціонування Верховної Ради України («Біла книга» Українського парламентаризму) / Д. Ковриженко // Часопис Парламент. – 2010. – № 1. – С. 3–24.

УДК: 327.51

СТРАТЕГІЧНА ПОЛІТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ ЩОДО СИСТЕМИ ПАРТНЕРСТВ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Корнілова В.В.

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальнонаукових дисциплін,
Міжнародний університет фінансів*

У статті досліджуються передумови ухвалення Стратегічної концепції НАТО 2010 р. та її нинішнє політичне значення для системи партнерств Альянсу.

Ключові слова: система партнерств, рамки партнерства, експертна група, Стратегічна концепція, співробітництво, оновлення, трансформація, безпека.

В статье исследуются предпосылки принятия Стратегической концепции НАТО 2010 г. и её нынешнее политическое значение для системы партнерств Альянса.

Ключевые слова: система партнерств, рамки партнерства, экспертная группа, Стратегическая концепция, сотрудничество, обновление, трансформация, безопасность.

The article examines the preconditions to adoption of the NATO Strategic Concept 2010 and its current political importance for the system of Alliance's partnerships.

Key words: system of partnerships, framework of partnership, expert group, Strategic Concept, cooperation, renewing, transformation, security.

Постановка проблеми. Нині перед світовим співтовариством постали нові глобальні загрози, такі як тероризм, регіональна нестабільність, сепаратистський та етнічний націоналізм, фундаменталізм, організована злочинність, торгівля людьми та наркотиками, масова міграція, розповсюдження зброї масового ураження та засобів її доставки, кібертероризм.

Середовище безпеки постійно змінюється, і НАТО разом з ним. Поодинці навіть найпотужніші держави Північної Америки та Європи не зможуть ефективно протистояти новим загрозам та викликам безпеці й будувати своє майбутнє на основі спільних цінностей: відданості демократії, свободі особистості, верховенству права, відкритості та прозорості влади, ринкової економіки та мирного врегулювання суперечок.

Тому, відповідно до чинної Стратегічної концепції 2010 р., Альянс має на меті посилювати систему партнерств як в існуючих, так і нових форматах, враховуючи та зберігаючи їхню специфіку. З огляду на вищезазначене, аналіз передумов ухвалення цього документу та його нинішнє політичне значення для країн-партнерів, до яких належить і Україна, набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Північноатлантичного альянсу ґрунтовно вивчається у працях вітчизняних дослідників: Г.М. Перепелиці, Л.Ф. Гайдукова, О.Б. Чернеги, В.С. Білозубенка, А.А. Садекова, Л.М. Самосьонко, П.О. Демчука, І.Я. Тодорова, В.П. Горбуліна, В.О. Гречанінова. Серед західних дослідників НАТО – З. Бжезінський, Дж. Саймон, Е. Монаган, Д. Йост, Ш. Кросс, М. Орфі, Р. Мур, Дж. Крендлер, К. Масала, Ч. Крупнік та ін.

Метою статті є дослідження передумов ухвалення Стратегічної концепції НАТО 2010 р. та її сучасне політичне значення для системи партнерств Альянсу.

Виклад основного матеріалу. Стратегічна концепція – це офіційний документ, у якому окреслено довготривалу мету та характер НАТО, а також її основоположні завдання у сфері безпеки. Політичне значення Стратегічної концепції поступається тільки Вашингтонському договору – основоположному документу Північноатлантичного альянсу.

Процес оновлення Стратегічної концепції Альянсу став предметом обговорення в академічних колах Заходу ще задовго до свого початку.

Деякі вчені ставилися до цього процесу із побоюваннями. Так, на думку доктора Девіда Йоста, створення нового документу такого рівня могло б негативно позначитися на консенсусі всередині Організації. Вчений вважав, що передчасне ініціювання такого кроку могло лише завдати політичній шкоди або мати своїм результатом створення слабкого документу, який включав би розмиті положення й лише маскував головні проблеми, не розв'язуючи їх. Науковець стверджував, що спільними діями та заявами союзники вже довели свою спроможність розв'язувати сучасні проблеми оборони й безпеки на основі чинної на той час Стратегічної концепції 1999 р. [1, с. 57].

Інші вчені (наприклад, Клауз Віттман), маючи деякі перестороги щодо оновлення документу, все ж були схильними до такої необхідності, вказуючи на важливість відкритого обговорення з метою пошуку стратегічного консенсусу та потребу включення до документу нормативно-правової бази останніх років (Декларації самітів, документів з питань тероризму, поширення ядерної зброї, кібербезпеки).

Ініціатива з розробки нової Стратегічної концепції на думку пана Віттмана – це можливість для НАТО заново визначити свої цілі та завдання, проголосити стратегію „кооперативної безпеки”, що являє собою співпрацю між союзниками та країнами-партнерами, міжнародними організаціями, контроль над озброєнням. Усе це, на думку вченого, є спробою запропонувати світові комплексний підхід до безпеки XXI ст. [2, с. 67].

В рамках НАТО було розроблено новий комплексний підхід до безпеки. Він передбачає розуміння того, що безпека має військовий, політичний, економічний і соціальний виміри. Тому розбудова безпеки часто вимагає ефективної взаємодії з партнерами з метою поєднання різноманітних елементів єдиної спільної стратегії, де, залежно від конкретних обставин, НАТО відіграватиме провідну або допоміжну роль.

За безальтернативність оновлення Стратегічної концепції, яка б відповідала викликам сьогодення, активно виступав доктор Лайонел Понсар, який тривалий час обіймав посаду заступника директора інформаційного бюро Альянсу в Москві. На думку пана Понсара, сучасні завдання НАТО докорінно відрізняються від тих, що поставали в минулому.

Вчений вказував на те, що Стратегічна концепція 1999 р. була написана до таких подій, як терористичні напади на Сполучені Штати 11 вересня 2001 року. Відтоді союзники ухвалили ряд важливих документів, серед яких: Військова концепція оборони проти тероризму та План дій Партнерства проти тероризму. На думку пана Понсара, нагальними потребами залишалися перегляд загальної оцінки загроз, корегування Стратегії та відповідна адаптація військових сил та засобів Альянсу.

Ключовим питанням, яке обов'язково мало бути враховане у документі, науковець назвав розвиток відносин з ООН та ЄС. На його думку, нова Стратегічна концепція також мала відображати трансформаційні процеси всередині Альянсу [1, с. 51–52].

Дійсно, трансформація є постійною характерною ознакою НАТО. Упродовж понад півстоліття Альянс і світова спільнота розвивалися у такий спосіб, який не могли передбачити засновники НАТО. Такі зміни було відображено у кожному стратегічному документі, які розроблялися НАТО з того часу [7]. Стратегічна концепція (перша була ухвалена у 1950 р.) переглядалася у 1957 р., 1968 р., 1991 р. та 1999 р.

У 1999 р. перегляд Стратегічної концепції ознаменував пристосування стратегії НАТО до умов, що склалися після закінчення холодної війни. І хоча гарантії безпеки в межах Статті 5 не зазнали змін, було визнано, що на новому етапі колективна оборона потребує заходів, відмінних від тих, які розроблялися у період холодної війни та безпосередньо після її закінчення. Було взято до уваги загрози, пов'язані з діями країн, що зазнали кризи державної влади, з розповсюдженням зброї масового знищення та іншими транснаціональними загрозами, зокрема з міжетнічними та релігійними конфліктами. Однак, на той час ще не було враховано можливих масштабів таких загроз.

На саміті у Страсбурзі / Келі у квітні 2009 р. лідери країн-членів НАТО доручили Генеральному секретареві створити групу висококваліфікованих експертів для підготовки підґрунтя для нової Стратегічної концепції НАТО.

У серпні 2009 р. Генсек НАТО розпочав процес підготовки до розробки нової Стратегічної концепції. У ньому брали участь не лише союзники, але й країни-партнери, учасники Середземноморського діалогу та Стамбульської ініціативи, міжнародні (ООН, ЄС) та неурядові організації. Керівництвом Альянсу усіяко заохочувався інтерактивний діалог із широким залученням громадськості. Головою експертної групи з 12 фахівців була доктор Мадлен Олбrait, у минулому – Державний секретар США. Менша команда на чолі з доктором Джеймі Шеа, головою Підрозділу політичного планування НАТО, виконувала роль секретаріату експертної групи.

На початкову роботи експертів відбулася низка семінарів, присвячених цілям та завданням НАТО, ролі Альянсу в урегулюванні криз, підвищенню рівня співпраці з міжнародними та неурядовими організаціями, ролі НАТО у побудові системи безпеки на Євроатлантичному просторі, відносинам з партнерами і трансформаційним процесам. Упродовж консультаційної фази експерти відвідали столиці країн-членів з метою обговорення їхніх висновків і пропозицій з урядами та парламентськими комітетами. Також були організовані відповідні заходи з інформування громадськості.

Україна активно долучилася до процесу обговорення нової Стратегічної концепції НАТО. Так, 3 грудня 2009 р. у рамках перебування в Брюсселі Міністр закордонних справ України К.І. Грищенко передав українські пропозиції щодо Стратегічної концепції Генеральному

секретарю НАТО. А 14 січня 2010 р. Заступник Міністра закордонних справ України К.П. Єлісеєв взяв участь у семінарі з питань підготовки документу у м. Осло (Норвегія), де також провів зустріч із членами експертної групи з розробки Стратегічної концепції. Міністр закордонних справ України обговорив підготовку документу з головою групи М. Олбрайт у рамках Брюссельського форуму 27 березня 2010 р. [6].

Сімнадцятого травня 2010 р. був опублікований остаточний звіт експертної групи „НАТО 2020: впевненість у безпеці; динамічні підходи”. Цей аналітичний документ містив у собі рекомендації щодо визначення нового середовища безпеки, викликів та загроз, основних завдань Альянсу у політичній, організаційній та структурній сферах, реформ партнерських відносин, а також висновок про унікальні та незамінні функції Альянсу, що визначає сенс його майбутнього існування.

Відповідно до рекомендацій, партнерства в усій своїй різноманітності займатимуть центральне місце у повсякденній діяльності Альянсу. Для того, щоб максимально скористатися з цієї можливості, НАТО має робити усе можливе для чіткого визначення й поглиблення своїх відносин із ключовими партнерами, встановлення нових зв'язків там, де це необхідно, розширення масштабів діяльності партнерств із урахуванням того, що з кожним партнером і партнерством необхідно співпрацювати на індивідуальній основі [5, р. 10].

Прийняття Стратегічної концепції 19 листопада 2010 р. ознаменувало перехід до нового етапу відносин Альянсу з партнерами, який базується на так званому „змішаному” підході. Такий підхід має достатній потенціал для взаємного посилення дії організаційного (групування країн, які входять до однієї міжнародної організації), функціонального (групування країн на основі спільних можливостей та політичної волі співпрацювати з Альянсом) і географічного (групування країн одного регіону) аспектів партнерства. Запровадивши новітні рамки для співпраці з партнерами, НАТО вирішує завдання трансформації зі статичної оборонної організації на гнучкий безпековий Альянс із потенціалом вирішувати глобальні завдання [4, р. 53–54].

Так, у новій Стратегічній концепції вперше проголошується розвиток політичного діалогу та практичної співпраці з будь-якою країною та міжнародною організацією по всьому світові, які поділяють інтереси Альянсу в мирних міжнародних відносинах [3, р. 28].

Раніше система партнерств обмежувалася лише євроатлантичною територією. Тепер не менш важливу роль у діяльності Альянсу відіграють Всесвітні партнери: Австралія, Нова Зеландія, Японія, Південна Корея, Афганістан, Ірак, Монголія, Пакистан, які не є членами або партнерами НАТО. Ці країни розвивають співробітництво з Альянсом у сферах спільних інтересів та роблять активний внесок до операцій НАТО, самостійно обираючи сфери для співпраці в дусі взаємовигоди та обопільної згоди. Тому концепція стверджує про майбутнє збільшення оперативної ролі партнерів у формуванні стратегії НАТО та процесі прийняття рішень щодо місії Альянсу, учасниками яких вони є.

НАТО буде відкритою до консультацій з партнерами щодо безпекових питань, які становлять спільний інтерес, продовжуючи розвиток існуючих форматів партнерств зі збереженням їхньої специфіки. Справжньою новацією у політиці Альянсу є введення концепцією до системи партнерств інших міжнародних організацій – ООН та ЄС. Стверджується, що співробітництво НАТО – ООН продовжує робити значний внесок до забезпечення безпеки в операціях по всьому світові.

Альянс має на меті розширювати політичний діалог та практичне співробітництво з ООН, як це заявлено у Декларації ООН – НАТО 2008 р., у т.ч. за допомогою:

- посилення зв'язку між двома штаб-квартирами;
- більш регулярних політичних консультацій;
- поглиблення політичної співпраці щодо урегулювання криз.

Активний та ефективний ЄС робить внесок до всезагальної безпеки Євроатлантичного простору. Тому ЄС є унікальним та важливим партнером для НАТО. Більшість із країн-учасниць входить до складу обох організацій, і всі учасники обох організацій поділяють спільні цінності. НАТО визнає важливість більш сильної та дієвої Європейської оборони й вітає вступ до сили Лісабонського договору, що встановлює рамки для зміцнення можливостей ЄС з метою реагування на спільні виклики безпеці. Країни-члени НАТО, що не входять до ЄС (Норвегія, Туреччина, Хорватія, Албанія), роблять значний внесок до цих зусиль.

Задля зміцнення стратегічного партнерства між НАТО та ЄС необхідним є їхнє повне залучення до цих зусиль. НАТО та ЄС можуть та мають відігравати взаємодоповнюючу та обопільно підсилюючу роль у підтримці міжнародного миру та безпеки.

З цією метою майбутньому НАТО має намір:

- якнайбільше посилити стратегічне партнерство з ЄС у дусі взаємної відкритості, прозорості, взаємодоповнення та поваги до автономності та інституційної цілісності обох організацій;

- підвищити рівень практичного співробітництва в операціях всього спектру врегулювання кризових ситуацій, починаючи від скоординованого планування і закінчуючи взаємною підтримкою безпосередньо в оперативних обставинах;

- розширити політичні консультації з метою включення до обговорення усіх питань обопільного занепокоєння задля вироблення спільної оцінки та перспектив;

- співпрацювати в більшій мірі у виробленні спроможностей, з метою мінімізації дублювання та підвищення ефективності використання коштів [3, pp. 27–29].

Найбільшу увагу серед усіх країн-партнерів у новій Стратегічній концепції було приділено Російській Федерації. Вперше у політичному документі такого рівня було зазначено, що співробітництво з Росією є стратегічно важливим для НАТО, оскільки воно робить внесок до створення спільного простору миру, стабільності й безпеки.

Без сумніву, можна вважати історичним твердження саме у Стратегічній концепції про те, що НАТО не становить загрозу для Росії. Навпаки, Альянс волів би бачити у відносинах з нею справжнє стратегічне партнерство, очікуючи на взаємність.

НАТО мала намір посилювати політичні консультації та практичне співробітництво з Росією у сферах спільних інтересів: протиракетної оборони, боротьби з тероризмом, розповсюдженням наркотиків, піратством та в галузі сприяння широкій міжнародній безпеці. Передбачалося повне використання потенціалу Ради Росія – НАТО для діалогу та спільних дій з РФ [3, p. 30].

Слід зазначити, що вже наступного дня після ухвалення Стратегічної концепції на засіданні Ради Росія – НАТО вперше в історії міжнародних відносин було затверджено спільний огляд викликів безпеки XXI ст., у якому було викладено спільні погляди Росії та Північноатлантичного альянсу щодо найважливіших питань безпеки, а також способи їх вирішення шляхом практичного співробітництва.

Також у документі вказувалося, що Альянс продовжуватиме будувати відносини з Україною та Грузією в рамках роботи відповідних Комісій, на основі рішень Бухарестського саміту 2008 р. та з урахуванням євроатлантичної орієнтації або прагнень кожної із цих країн.

Союзники також окреслили серед своїх завдань сприяння євроатлантичній інтеграції Західних Балкан з метою забезпечення стійкого миру та стабільності на основі демократичних цінностей, регіональної співпраці і добросусідських відносин.

НАТО має намір розширювати співробітництво з нинішніми членами Середземноморського діалогу та Стамбульської ініціативи, які залишаються відкритими для приєднання інших країн цих регіонів, а також розвивати більш глибоке безпекове партнерство з країнами Перської затоки [3, pp. 31–32].

Щодо можливого розширення Альянсу, то двері до членства в НАТО залишаються повністю відкритими для всіх європейських демократичних держав, які поділяють цінності Альянсу, готові й спроможні взяти на себе відповідальність і зобов'язання членства та чиє приєднання може сприяти спільній безпеці та стабільності. Таким чином, подальше можливе розширення НАТО обмежується Європейським простором та відбуватиметься тільки в інтересах безпеки союзників.

Висновки. Відносини Альянсу з іншими країнами-партнерами будуть розвиватися у форматах існуючих партнерств. Заснування нових систем наразі не передбачається. Як і раніше, в центрі бачення союзників єдиної, вільної та мирної Європи стоять Рада євроатлантичного партнерства та програма „Партнерство заради миру”.

Вперше у Стратегічній концепції партнерам була відведена значна роль у формуванні політики щодо місії НАТО, учасниками яких вони є.

Вперше в історії існування Альянсу на чільне місце у системі партнерств виходять інші міжнародні організації, що свідчить про глобальний підхід до безпеки у новому тисячолітті.

Серед пріоритетних прагнень Альянсу було остаточно позбутися логіки часів „холодної війни”, створити стабільне середовище міжнародної безпеки у багатополлярному світі. Проте подальший розвиток подій вніс корективи у такі прагнення. Систему партнерств складають багато країн, які мають власне тлумачення історії, політичну культуру, інтереси, бачення власної ролі у міжнародних відносинах. Жоден експерт не зміг передбачити, що між партнерами НАТО може спалахнути воєнний конфлікт у Європі. Принаймні в документах, які регулюють партнерські відносини окремих країн та Альянсу це не зазначається.

Після анексії Криму та початку війни на Донбасі НАТО не могла не відреагувати на дії агресора – РФ, який у той же час вважався стратегічним партнером Альянсу. Оскільки дія Вашингтонського договору не поширюється на партнерів, і військовий захист з боку членів

Альянсу у разі загрози своїй безпеці вони не отримують, союзникам довелося шукати інших шляхів для допомоги Україні.

В першу чергу, практичне співробітництво з Росією було, так би мовити, «вимкнене вручну» – призупинене на невизначений термін. Зберігалися лише політичні контакти на рівні послів.

Кошти, які були закладені в бюджеті НАТО для співробітництва з РФ перерозподілили для допомоги Україні у посиленні її обороноздатності. Були створені нові Трастові фонди для України у галузях кібербезпеки; логістики і стандартизації; систем зв'язку та управління; реабілітації поранених військовослужбовців; перепідготовки звільнених в запас військовослужбовців.

Подальші редакції Стратегічної концепції, а також документи, що регламентують діяльність партнерських систем а рамках Альянсу та співробітництво з країнами-партнерами мають враховувати потенційну можливість виникнення конфлікту між партнерами НАТО.

З огляду на це має бути розроблений політичний механізм, який звів би ризик виникнення такого конфлікту до мінімуму. Як саме це можливо втілити в життя – питання для майбутніх дебатів з перегляду Стратегічної концепції. Але, якщо ми хочемо бачити систему партнерств Альянсу як дієву політичну ініціативу, це необхідно. Мова не йде про поширення Статті 5 Вашингтонського договору на країну-партнера, що стала жертвою агресії з боку іншого, а про документальне закріплення певних норм міжнародної поведінки, порушення яких гарантовано матиме політичні та економічні наслідки.

Бути партнером НАТО – провідного міждержавного військово-політичного об'єднання на основі спільних цінностей та гармонізації інтересів – має бути не лише престижно чи корисно для держави, але й у першу чергу відповідально.

Північноатлантичний альянс має бути готовим вирішувати завдання, які постають перед ним у новому тисячолітті. Стратегічна концепція, що визначає політику Альянсу у сфері безпеки та оборони, має й надалі постійно переглядатися з огляду на зміни у середовищі безпеки.

Література

1. Дебати з питань євроатлантичної безпеки. Книга II. Відділ громадської дипломатії НАТО. Брюссель, Бельгія. – 2006 р. – 88 с.
2. Міжнародний тиждень НАТО 2010. Лекції та статті. – Київ, НУОУ 2010. – 84 с.
3. Active Engagement, Modern Defense. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation. – Public Diplomacy Division, Brussels, Belgium, 2010. – 40 р.
4. Masala C. Renewing NATO's Partnerships: Towards a Coherent and Efficient Framework / Masala C., Saarioluoma K. – NATO Defense College, Rome, 2006. – 56 р.
5. NATO 2020: Assured Security; Dynamic Engagement. Analysis and Recommendations of the Group of Experts on a new Strategic Concept for NATO. – Public Diplomacy Division, Brussels, Belgium, 2010. – 58 р.
6. Актуальний стан відносин України з НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrconsul.org/consular/news/NATO-recent0610.htm>
7. Стратегічна концепція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/uk/natolive/topics_56626.htm#1

УДК: 327 (437.1/.2):061.1

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У КОНТЕКСТІ СПІВПРАЦІ З СПОЛУЧЕНИМИ ШТАТАМИ

Криворучко Н.

*аспірантка Прикарпатського національного
університету ім. В. Стефаника*

В умовах слабкості європейської політики безпеки та порушення норм міжнародного права зі сторони РФ, безпека держав Центрально-Східної Європи, потребує особливого розгляду. Стаття покликана проаналізувати стан та можливості забезпечення енергетичної безпеки Чехії за умов співпраці зі Сполученими Штатами. Використання потенціалу такого партнерства створює гарантії оновлення шляхів диверсифікації енергії та внесення змін до державної стратегії використання енергії. Автор доходить висновку, що підтримка атомної енергетики, ядерних досліджень та видобування сланцевого газу в Чехії з боку США дасть можливість посилити систему енергетичної безпеки та зрівноважить впливи Росії в регіоні.

Ключові слова: енергетична безпека, стратегія, загроза, ЧР, РФ, США.

В условиях слабой европейской политики безопасности и нарушения норм международного права со стороны РФ, безопасность государств Центрально-Восточной Европы, требует особого рассмотрения. В статье анализируется состояние и возможности обеспечения энергетической безопасности Чехии в условиях сотрудничества с Соединенными Штатами. Использование потенциала такого партнерства создает гарантии обновления путей диверсификации энергии и внесения изменений в государственную стратегию использования энергии. Автор приходит к выводу, что поддержка атомной энергетики, ядерных исследований и добычи сланцевого газа в Чехии со стороны США предоставит возможность усилить систему энергетической безопасности и уравновесит влияние России в регионе.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, стратегия, угроза, ЧР, РФ, США.

In the context of weak European security policy and violations of international law by the Russian Federation, the security of Central and Eastern Europe requires special consideration. The article analyzes the situation and the possibility of ensuring the energy security of the Czech Republic in terms of cooperation with the United States. Using the potential of this partnership creates a warranty upgrade ways to diversify energy and amending the national strategy of energy use. The author concludes that support for nuclear energy, nuclear research and production of shale gas in the Czech Republic by the United States will provide an opportunity to strengthen the energy security system and counterbalance Russia's influence in the region.

Key words: energy security strategy, the threat, the Czech Republic, the Russian Federation, the United States.

Енергетична безпека постає однією з невід'ємних складових державної незалежності та цілісності. В умовах формування Спільної енергетичної політики ЄС та бажання зменшення ризиків й залежності від поставок сировини з Росії актуальним постає її розгляд саме з перспективи співпраці зі Сполученими Штатами Америки. Дослідження у сфері формування енергетичної політики, здійснені українськими, європейськими чи американськими дослідниками доводять необхідність розгляду цього сегменту безпеки європейської енергетичної системи, котра формується з урахуванням поставок енергетичних джерел з Російської Федерації, Німеччини, Норвегії та перспектив співпраці з США.

Метою статті є аналіз чесько-американського співробітництва в сфері енергетики як альтернативи постачань енергії до ЧР та зміцнення енергетичної безпеки держави.

Теоретичним підґрунтям питання енергетичної безпеки стали дослідження представників конструктивізму, копенгагенської школи та ін., які спираються на бачення енергетичної складової невід'ємною (і навіть складовою) частиною відносин у сфері безпеки. Копенгагенська школа трактує енергетичну безпеку з точки зору економічних показників. З цієї точки зору, економічна залежність держави від поставок нафти і газу може бути використана в політичних цілях, що своєю чергою, дестабілізує увесь світовий ринок [6, с.116.]. Тому основними принципами енергетичної безпеки для представників Копенгагенської школи залишаються: різноманітність ресурсів, стабільність поставок та цін, можливості впливу держави на імпорт джерел енергії.

Як і інші держави Центрально-Східної Європи, Чеська Республіка з початку відновлення незалежності у 1993 році, знаходилась в ситуації енергетичної залежності від поставок зі сторони Росії. Однак зміцнення енергетичної системи Чехії за рахунок диверсифікації джерел енергії, використання альтернативи найбільш затратним видам сировини позитивним чином

вплинули на позицію ЧР в регіоні та можуть служити добрим прикладом для країн Вишеградської групи й України. Однією з передумов вдалого формування енергетичної політики ЧР стали спроби її незалежнення від російської нафти шляхом побудови альтернативного нафтопроводу «Інгольшандт-Кралупи-Літвінов» та побудова атомних блоків на електростанції Темелін. Втім найбільшого поштовху в необхідності гарантування енергетичної безпеки держави та всього регіону став рік президентства ЧР в Раді ЄС (2009 рік), коли внаслідок «енергетичної кризи» в українсько-російських відносинах Чехія стала відповідальною за зупинку газових поставок в Європу. Саме тоді розпочато спорудження польсько-чеського інтерконектора, що з'єднав Польську й чеську газові системи та був запущений вже у 2011 році. Одним з найвагоміших шляхів отримання енергії стало приєднання до трубопроводу «Північний потік» (Nord Stream) за посередництва німецького газопроводу «OPAL» у січні 2014 року. За словами експертів, стратегічне значення цього потоку полягає в його транзитних можливостях транспортування газу до Німеччини і Франції. Крім того до 2017 року планується запуск ще одного інтерконектора – чесько-австрійського «Лаунжоут-Баумгартен» або «Чеське Будейовіце-Оберкапель», що безпосередньо з'єднуватиме Чехію з газопроводом «CNG» в Італії та «Набукко Вест».

На перший погляд вплив США на енергетичну політику Чеської Республіки простежити складно: програми видобутку, транспортування сланцевого газу знаходяться на етапі розробки, а у ЧР до червня 2014 року діє урядовий мораторій на видобуток сланцю. Все ж можливості підтримки енергетичної безпеки ЧР обумовлюється необхідністю для Вашингтону розвивати надійні джерела постачання (зокрема, атомну, ядерну енергетику, добування сланцю тощо), тим самим зміцнюючи систему енергетичної безпеки Центральної Європи. На даному етапі чесько-американських відносин стратегічним залишається питанням дослідження ядерної енергетики, яка є однією із стратегічних галузей ЧР. Потенціал використання даного типу енергії становить близько 34% загальнодержавних енергетичних ресурсів ЧР. Тенденція «ядерного ренесансу» чеської енергетики ставить ЧР у вигідне положення серед європейських держав і створює для США можливість закріпитись на ринку ядерної енергії в Європі.

Середовище енергетичної безпеки, в якому функціонує ЧР, свідчить про наявність двох суперечливих тенденцій: з одного боку, достатньо високий рівень енергетичної залежності від поставок з РФ (58-59%), з іншого – можливості диверсифікації джерел енергії спільно з державами Вишеградської групи, або ж розвитку альтернативних джерел енергії, видобуток сланцевого газу, чи використання вугілля власного виробництва (незважаючи на затратність і забрудненість навколишнього середовища). У цьому контексті угорські дослідники Андрій Носко й Петр Ланг зауважують, що сучасна безпека енергетичної сфери змушує розглядати Європу двох частин – Західну і Східну. Західна її частина має ефективні шляхи поставки та добре збалансований енергетичний баланс, хоча й погано функціонуючі енергетичні ринки. Протилежна ситуація у Центрально-Східній частині, де шляхи й обсяги поставок регулюються переважно змінними політичними рішеннями, а енергетичні ринки в переважній більшості залежні від РФ [13]. Крім того, характерною є асиметрична нерівновага у ціні поставок Західній і Східній Європі, коли Німеччина і Франція платять менше 400 доларів за метр кубічний, а ціни для Чехії, Польщі, України – сягають позначки більше 500 доларів за метр кубічний. У такій ситуації, рівень енергетичної безпеки ЧР корелюється залежно від політичних відносин з державою-монополістом у постачанні нафти і газу.

Інша група чеських експертів, зокрема Філіп Чернох та Ян Осічка переконані, що ЧР завдяки реалізації твердої політики диверсифікації, перспектив приєднання до міжнародних поставок газу, добре розвинутому внутрішньому ринку й інфраструктурі, може розглядатись як одна з найбільш безпечних в енергетичному плані держав серед країн Вишеградської четвірки [7, с.18-19]. Подібної думки дотримуються і професори Карлового університету Петр Бінчак та Лукаш Тихий, котрі констатують, що нині загальна залежність Чехії від енергетичної сировини з Росії є лише трохи вищою 40-ка відсотків, за умови використання значної частки вугілля та атомної енергії в чеському енергетичному балансі [4, с.55]. Тут зауважимо, що виробництво природного газу для власних потреб ЧР забезпечує лише на 2%, іншу частину транспортує з Росії (59%), Норвегії (30-35%) та Німеччини (5-7%). Основні природні сховища газу містяться на Морвах. Попри це, польський дослідник Даріуш Каван говорить про те, що енергетична систем ЧР є найбільш захищеною серед держави Вишеградської групи, оскільки отримує поставки з Німеччини, Норвегії та газового вузла в Баумгартен, що в Австрії.[15, с.1-2]

Атомна енергетика Чеської Республіки: чи є альтернатив російському паливу?

Питання розвитку атомної енергетики розвивалось ще з 1987 року, коли розпочато будівництво АЕС «Темелін» та передбачало експлуатацію чотирьох її енергоблоків. Однак у

90-х роках чеський уряд вирішив відмовитись від будівництва третього і четвертого блоку та продовжити модернізацію перших двох енергоблоків. В 2002 р. АЕС було завершено із встановленням двох російських реакторів ВВЕР-1000 й потужністю 2000 МВт. Втім у 2009 році на основі експертних звітів керівництво електростанції прийняло рішення про оголошення тендеру на оновлення потужностей АЕС «Темелін», що, відповідно до проекту, передбачало будівництво третього і четвертого енергоблоків [11]. Зазначимо, що АЕС «Темелін» є державним акціонерним товариством, 70 відсотків акцій перебуває під управлінням національної компанії CEZ Group. Чистий прибуток компанії в 2013 році становив 35,2 мільярда доларів.

Разом із оголошенням конкурсу участь у ньому вирішили взяти три організації: французька Areva, американсько-японська «Westinghouse Electric Company» і російсько-чеський консорціум «MIR.1200». Втім, у жовтні 2012 року «CEZ Group» оголосив, що «Areva» не відповідає встановленим вимогам та іншим критеріям, визначеним у конкурсі, внаслідок чого її було виключено з тендерних перегонів. Відповідно – залишилися два кандидати на участь у проекті – американська «Westinghouse» і російська «MIR.1200» [9]. Фінансову допомогу американська компанія «Westinghouse» отримувала в американського банку експорту та імпорту, відповідно, дана установа гарантувала виділення коштів для тендеру в ЧР. До консорціуму «MIR.1200» входили три компанії: чеська «Skoda JS» та російські «Атомстройекспорт» і «Гідропрес», що належать державному підприємству «Росатом». Остання компанія декларувала, що у випадку, коли чеська компанія CEZ не буде в змозі сплачувати кошти на фінансування будівництва, «Росатом» (за підтримки Москви) забезпечить відсутні кошти. Фактично, для «Росатома» участь в оновленні АЕС «Темелін» означала початок майбутньої співпраці з державами Центральної та Східної Європи. Однак європейські експерти із застереженням ставились до такої пропозиції та висловлювали побоювання щодо того, що уряд Росії використовуватиме «Росатом» подібно до «Газпрому» як засіб зовнішнього тиску. Розширенням державних компаній Росії в таких стратегічних галузях, як атомна енергетика в Центральній та Східній Європі, відповідним чином викликало занепокоєння й у Вашингтоні.

Важливість процесу переговорів посилювало той факт, що угода на суму близько 15 млрд. доларів на модернізацію електростанції «Темелін» лежала у площині економічних та енергетичних інтересів світових лідерів. Тому експерти оцінюють його не стільки необхідністю, скільки тонкою геополітичною боротьбою між Сполученими Штатами і Росією. Важливість присутності для США та РФ на енергетичному та атомному ринках Європи доводять фактори політичного лобіювання кожною з компаній власних інтересів. Скажімо, обидві – «Westinghouse» і «MIR.1200» за сприяння урядів найняли PR агентства для формування прихильної громадської думки до своїх компаній серед громадян ЧР. Посол США в Празі Норман Ейзен практично в кожному своєму інтерв'ю для чеських медіа звертав увагу на особисту підтримку та сприяння уряду й посольства США у Празі, заявки компанії «Westinghouse». Лояльність до чеського уряду продемонстровано й під час грудневого візиту 2012 р. тодішнього держсекретаря США Хілларі Клінтон, яка зустрілася з чеськими політиками з проханням підтримати пропозицію «Westinghouse». Під час візиту Клінтон акцентувала на гарантіях національній системі безпеки та зміцненні чеської позиції в НАТО.

Однією з найскладніших проблем у контексті модернізації атомної електростанції є відсутність чіткої позиції чеського уряду та парламенту. Якщо Прага віддасть перевагу «Westinghouse» для подальшого зміцнення добрих відносин зі своїм союзником – Сполученими Штатами, то, очевидно, виникне негативна реакція та критика з боку сторони Росії (згадаймо, хоча б російську риторику часів дискурсу щодо ПРО в ЧР). Натомість, якщо чеська атомна електроенергетика замикатиметься на присутності контрольованих Кремлем компаній, то підвищується ймовірність виникнення загроз економічного і політичного характеру. Незважаючи на те, що питання тендеру в 2014 році було відкладене на невизначений час, на експертному рівні продовжується дискусія щодо можливостей модернізації АЕС «Темелін». Труднощів у розвитку атомної енергетики додає непостійність урядових гарантій по відношенню до проекту. Йдеться про те, що уряд Чехії не гарантує ні CEZ, ні будь-якій іншій компанії-інвестору, що ціна купівлі електроенергії не опускатиметься нижче 50 євро за мегават-годину, що загрожує нерентабельністю інвестицій. Колишній міністр довілля Мартін Бурсік взагалі наголошував на ірраціональності продовження роботи над завершенням ядерних реакторів, мотивуючи це тим, що «...підтримка атомних електростанцій навпаки зумовлює ризик залежності від Росії, яка постачає ядерне паливо до Чехії.» Така позиція може бути підтримана зі сторони Німеччини, яка планує закрити свої атомні електростанції до 2022 року, та Австрії, котра проводить жорстку антиядерну політику.

Розділеним у питанні доцільності розвитку атомної енергетики є чеське суспільство. Опитування, проведене французькою компанією перед її виключенням, показало, що

громадськість більше схильється до проекту «Westinghouse» – 20%, «Areva» отримала 15 %, а «MIR.1200» одержав лише 5%, решта опитаних не змогла відповісти на це запитання. Натомість, бізнес-спільноти схильні до підтримки чесько-російської пропозиції MIR.1200, посилаючись на гарантії у забезпеченні чеських субпідрядників робочими місцями [12]. Дослідження Центру трансатлантичних відносин у Празі, що проходило у лютому-березні 2014 року показало дещо відмінні результати: на запитання «Якби у вас була можливість прийняття рішення у тендері Темелін, кому – США чи Росії – ви б віддали перевагу?», 42% респондентів відповіли, що США, 22% - Росії і ще 22% не змогли дати відповіді на це запитання. Найвищу увагу даному питанню приділяють прихильники соціал-демократичної партії 81%, далі йдуть прихильники християнських-демократів і TOP09 – по 59%, за ними ANO2011 і громадянські демократи – 55% і 54% відповідно, далі соціал-демократи – 32% і комуністи – 18%.

Суперечливими є погляди громадськості ЧР й щодо самої необхідності розвитку атомної енергетики на території ЧР. Соціологічна група «STEM» прослідкувала динаміку прихильності до цього питання: якщо з 1994 до 2003 року близько 26% репрезентантів висловлювалось «за», то у 2001-2004 цей показник демонстрував тенденцію до спадання 15-18%. За словами дослідників, основними факторами, що впливали на відповіді респондентів були географічний, безпековий та політичний, а основним питанням яким цікавились респонденти було: «Чи атомна енергетика принесе позитивні наслідки для регіону?». Тому розділеними в даному питанні залишаються прихильники Християнсько-демократичної партії, що проживають переважно на півдні й південному заході Чехії, у районах поблизу АЕС «Темелін», і кордонів Австрії та Німеччини. Незгода з подальшим розвитком атомної енергетики у південно-східній частині Моравії, у Карлових Варах, Устецькому Краї, Острові.

З огляду на вищеописані суперечності, науковці сходяться на тому, що питання розвитку атомної енергетики перейшло у політичну площину та ускладнило відносини ЧР з обома геополітичними гравцями – РФ та США. Чехія у цій ситуації займає складну позицію у кореляції російсько-американських відносин. З одного боку, за десятиліття склалась позитивна тенденція російсько-чеських відносин у сфері атомної енергетики – Росія з початку незалежності визнавалась стратегічним партнером Чехії у цій сфері. З другого боку, створення дев'яти тисяч робочих місць компанією США та підтримка інших чеських ініціатив з боку глобального лідера може стати ще одним успішним проектом чесько-американських відносин. Перемога в тендері на побудову атомної електростанції могла б надати США ваги у цій сфері та допомогти розширити енергетичну програму в світовому масштабі. Крім того, в разі перемоги американського проекту ймовірно видається зміна чесько-російських відносин.

Наукові дослідження ядерної енергетики («мирного атому») т рідкісних технологій радіологічного захисту

Поруч з проблемою модернізації чеської АЕС, невід'ємним питанням стратегічного значення у відносинах ЧР і США залишаються дослідження ядерної енергетики. На двосторонньому рівні угоду про співпрацю в галузі науки і технологій між ЧР та США було підписано ще до членства ЧР в трансатлантичній системі безпеки, зокрема, 11 червня 1998 року. Фактично, дана угода відкривала доступ науковців з США на чеський ринок наукових розробок, а також залучала чеських науковців до реалізації проектів, що реалізовувались в США. [2]. Наступна угода поглибила взаєморозуміння в необхідності розвитку досліджень в сфері атомної енергетики та була підписана 6 вересня 2007 року. У ній декларувалось, що «...сторони розвиватимуть науково-технічне співробітництво на основі спільної відповідальності і справедливих внесків, витрат відповідно до використання науково-технічних баз та ресурсів». [1].

Одним з аргументів на користь міцної основи співробітництва в сфері атомної енергетики стало також визнання необхідності розвитку альтернативних джерел енергії, роззброєння ядерних потенціалів та проведенню спільних ядерних дослідженнях, про які зазначав у своєму виступі «Prague Vision» в 2009 року президент США Барак Обама. У 2010 році після успішних переговорів з питань ядерних досліджень та торгівлі в Чехії, що проходили з ініціативи Міністерства торгівлі США, обидві країни підписали спільну заяву про розширення співробітництва в галузі наукових досліджень цивільної ядерної енергетики і розробки (R & D) і зміцнення торговельних відносин між державами. Наступним кроком стало підписання у грудні 2010 року документу під назвою «Спільна декларація між Міністерством торгівлі та Міністерством енергетики Сполучених Штатів Америки та Міністерством промисловості і торгівлі Чеської Республіки щодо промисловій і комерційній співпраці в сфері ядерної енергетики» [16]. Міністр промисловості й торгівлі ЧР Мартін Коцоурек та Держсекретар з питань торгівлі США Гаррі Локк й Держсекретар з енергетики США Стівен Чу,

засвідчили про перехід на новий інтенсивний рівень двостороннього співробітництва, для якого пріоритетом є підтримка та інвестиції в науку й технології, а ключове значення відіграють ІТ технології та розвиток енергетичний сектору [10]. Цінність взятих сторонами зобов'язань посилювалася гарантіями президента США Барака Обами, який в ході візиту у 2011 році до Праги, приділив особливу увагу необхідності розвитку наукових досліджень та енергетичної кооперації.

Наступним кроком стало підписання у жовтні 2011 року між Міністерством енергетики США спільно з посольством США в Празі та Міністерством освіти, молоді та спорту Чеської Республіки Угоди, яка передбачала створення спільного Центру цивільних ядерних досліджень у Празі. Основною метою цього Центру визначалась необхідність підвищення якості наукових розробок, підвищення кваліфікації для чеських дослідників, а також реалізація спільних міжнародних проектів. З огляду на цілі та завдання, що ставили перед собою сторони, цей документ можна вважати дійсно ключовим у новому етапі чесько-американських відносин. Підписана Угода покладала на обидві сторони відповідальність за координацію спільної діяльності, підтримки регіональних ініціатив гарантування безпеки атомної енергетики Європи та ядерного нерозповсюдження у світі. Як зазначив посол США в Чехії Норман Ейзен, «створення цього Центру є останнім доповненням до міцного фундаменту співпраці, який ми будемо в сфері цивільних ядерних досліджень» [16]. Відповідно до угоди, Міністерство енергетики США приєдналося до фінансування науково-дослідного інституту ядерних досліджень Řež. Крім того, Посольство США в Празі та науковці штату Техас оголосили ряд двосторонніх програм, які допоможуть просувати безпечної ядерні енергетичні технології в обох країнах в рамках чеської ядерної мережі освіти (CENEN). На виконання угоди у грудні 2012 року було підписано також Меморандум про розуміння між Департаментом енергетики США та Міністерством промисловості й торгівлі ЧР в сфері використання ядерної енергії [16].

Прикладне значення новоствореного Центру полягає насамперед у можливостях чеських й американських фахівців безпосередньо реалізовувати отримані знання і досвід на практиці під час міжнародних навчань в рамках міжнародних сил НАТО, поширювати позитивний досвід співпраці для інших держав тощо. Успішність реалізації чесько-американського проекту засвідчує й робота інформаційного веб-серверу Центру співпраці цивільних досліджень ядерної енергетики (U.S.-Czech Civil Nuclear Cooperation Center) з 1 грудня 2013 року, на якому окрім загальної інформації про місію та завдання Центру, містяться можливості стажувань для молодих фахівців з різних країн.

Поруч з відкриттям Центру дослідження ядерної енергії в Празі, невід'ємним напрямком потенціалу розвитку чесько-американських відносин постають плани побудови центрів на зразок Спільного хімічного, біологічного, радіологічного та ядерного центру оборони НАТО з обміну передовим досвідом ((JCBRN CoE) на зразок того, що діє у Вишкові, а також створення Навчального центру багатонаціональної авіації. Як стверджують фахівці, програма хімічного, біологічного, радіологічного та ядерного захисту CBRN (Chemical, biological, radiological and nuclear defense) є однією з можливостей Чеської Республіки успішно розвивати співпрацю як з НАТО, так і з США. Один з таких проектів було розпочато після терактів 11 вересня 2001 року чеськими військовими експертами, які розробили унікальну біологічну лабораторію та інфекційну лікарню для осіб, які страждають небезпечними або рідкісними інфекціями, у м. Техоніні (ЧР) [5]. Ця лабораторія сертифікована за найвищими рівнями безпеки (3-ий і 4-ий відповідно), перебуває під державною охороною і вважається оборонним об'єктом відповідно до Комплексної системи порятунку ЧР, а її дослідження є унікальними в Європі. Спершу проект розвивався в рамках спільної програми чеського уряду з НАТО, однак згодом – через брак необхідних інвестицій у сумі 100 млн. доларів, зупинив свій розвиток. У листопаді 2013 року фінансовий внесок чеського уряду для реалізації цієї мети становив 100 тис. EUR. З огляду на недостатність виключно державних коштів на існування даного центру, та відповідно до чесько-американської угоди «Про науково-дослідні розробки, тестування та інші заходи», потенціал розвитку такого проекту має шанс стати результативним не лише для США, а й для Європи.

Видобування сланцю: реальність чи перспектива

З огляду на наявність ризиків енергетичної системи ЧР, актуальним також залишається питання можливостей підтримки Сполученими Штатами свого європейського партнера через підтримку у видобутку чи транспортуванні скрапленого природного газу. З огляду на предмет нашого дослідження, зауважимо відсутність на сьогодні на чеському енергетичному ринку (коли йдеться про нафту і газ) американських поставок. Для ЧР питання диверсифікації енергетичного ринку США розглядається поки що лише у стратегічній перспективі. Такі американські компанії як «ExxonMobil», «Conoco» і «Chevron» володіли правом на видобуток цього виду газу. Більше того, на початку 2011 року, австрійська фірма «BasGas» та «British

Cuadrilla Resources» почали свої дослідження в північній частині Чеської Республіки, в безпосередній близькості від Валасського Межиріччя. Втім чеський уряд, посилаючись на відсутність гарантій щодо безпеки технологій видобування сланцю та їх наслідків, у 2012 році наклав мораторій на видобування сланцю на території ЧР. Науковці Центральноєвропейського політичного інституту в Празі при дослідженні можливостей видобування альтернативних джерел енергії у державах Вишеградської групи, звертають увагу на те, що експлуатація сланцевого газу на території ЧР матиме суттєві геополітичні наслідки. По-перше, суттєво підвищить енергетичну безпеку держави та зменшить можливість впливу Росії на прийняття зовнішньополітичних та рішень ЧР. По-друге, зменшення залежності від російського газу призведе до збільшення насиченості ринку ЄС та швидкого розвитку виробничої інфраструктури, відповідно розширить можливості у транспортуванні газу між країнами V4. По-третє, змусить РФ зменшити вартість поставок [8, с.12-13]

Ще одним фактором є те, що у Сполучених Штатів не було необхідних ресурсів для постачання. Однак так звана «енергетична сланцева революція», що з кожним роком набуває нової фази розвитку, вже стала сигналом поширення американських «сланцевих технологій» на європейському континенті. Про реальність цієї тенденції свідчить й геополітичний фон та переформування системи безпеки в сучасних умовах ігнорування норм міжнародного права з боку головного енергетичного імпортера ЄС - Російської Федерації та відповідні спроби окремих держав ЄС (таких як Польща, ЧР, Литва, Латвія, Естонія і под.) унезалежити свій енергетичний сектор від РФ.

Про зацікавленість у поставках скрапленого газу до європейських держав з боку США свідчать широкі дискусії в американському і європейському академічних дискурсах. Зокрема, у своєму експертному дослідженні американський експерт Гелена Шульзова зазначає: «Не варто применшувати значення сланцевої революції, адже ця революція вже стала поштовхом до змін енергетичного ринку не лише в політичному плані, а й здійснила прорив в видобуванні, тобто в технологічній частині самого процесу. США в найближчі роки вироблятимуть стільки газу зі сланців, що будуть спроможні експортувати його. Прогнозовані запаси повинні покрити внутрішнє споживання на десятиліття вперед» [14]. До слова, в 2011 році, видобування сланцевого газу у Вашингтоні становило більше на 7 трильйонів кубічних футів, що складає близько 34% від загального обсягу виробництва потреб США.

Привертає увагу також опублікована у 2012 році в газеті «The Washington Post» стаття посла з енергетичних питань з особливих доручень в Угорщині Аніти Орбан та посла з питань енергетики з особливих доручень в ЧР Вацлава Бартушки під назвою «Центральна Європа – готовий ринок для газу із США». У ній автори акцентують на значному прориві розвідки сланцевого газу в енергетичній сфері, яка стала одним з найсильніших рушіїв розвитку економіки США після 2008 року та закликають глобального лідера уважніше розглянути можливості видобування й транспортування сланцю на території держав Центральної Європи та Вишеградської групи зокрема. «Прихильність наших країн до трансатлантичних відносин непохитна. Але ми як і раніше уразливі до «енергетичної дипломатії» через залежність від російського газу і нафти» - зазначають автори. Йдеться передусім про монопольне становище Газпрому у поставках ціни на газ, які є вищими, ніж у Сполучених Штатах чи державах Західної Європи. Якщо порівнювати статистику, то імпорт Західної Європи складає лише 17%, натомість державам Центральної Європи приходиться імпортувати від 50 до 100 відсотків газу з Росії. «Видобуток природного газу в США збільшився на чверть за останні п'ять років; дана галузь з 2009 року створила 600000 робочих місць і допомогли знизити ціни на газ для мільйонів американців. – йдеться у статті. – Більше того, Сполучені Штати в даний час в змозі експортувати газ. Цей надлишок створює можливості для Сполучених Штатів, щоб знову бути геополітичним гравцем в Європі» [17]

Більше того, Аніта Орбан і Вацлав Бартушка продовжують розпочатий дискурс у своїх наступних публічних виступах і публікаціях, зазначаючи, що газові кризи 2006 і 2009 років показали, що Вишеградські країни залишаються більш уразливими для перебоїв з поставками, ніж інші країни Європи. «Ми вже давно визнали важливість скорочення залежності від одного джерела газу і прагнемо домогтися реальної конкуренції. Бум природного газу США викликає перспективи надійного торгового партнерства для нашого регіону,» - йдеться в одному з інтерв'ю В. Бартушки [3].

У цій своєрідній пропозиції для американських партнерів, урядовці закладають також увагу на складність переговорного процесу та прийняття рішень з даного питання обома сторонами. Зокрема, йдеться про те, що Міністр енергетики Ернест Моніз пообіцяв прийняти рішення про додаткові експортні ліцензії до кінця 2012 року, однак цього так і не сталося. Тим часом, кілька членів Конгресу, в тому числі сенатори Джон Банассо і Ліза Мурковські, а також члени Палати Представників Тед Рое і Майк Тернер, взяли на себе ініціативу у визнанні цієї

можливості і проведенні необхідних заходів, які б допомогли прискорити експорт зрідженого природного газу. Виглядає на те, що у поширенні можливостей сланцю для європейських партнерів зацікавлені лише окремі парламентські та урядові групи, готові гарантувати підтримку американським бізнес-компаніям, готовим інвестувати у альтернативні можливості розвитку та диверсифікації джерел енергії в Європі.

Таким чином, успіхи двосторонньої співпраці ЧР – США в сфері новітніх технологій й енергетики, що ґрунтуються на низці угод в сфері дослідження та розвитку атомної енергетики, не лише закладають основу ефективного використання власних атомних ресурсів ЧР, а й спроможні стати базою багатостороннього проекту гарантування енергетичної безпеки та стабільності атомної енергетики в Європі. Водночас, спроби Сполучених Штатів підтримати технологічно й фінансово атомну енергетику ЧР нашоуються на традицію двосторонніх відносин ЧР з РФ, компанії якої залишаються монополістами на чеському енергетичному ринку. Ситуація ускладнюється відповідними звинуваченнями російського уряду щодо штучного витіснення російських компаній та намагання США поширити сферу «ядерної парасольки» на держави Європи. Таке своєрідне «протистояння» інтересів двох глобальних акторів несе з собою з одного боку, загрозу для енергетичної безпеки ЧР з боку РФ, котра здатна не лише до риторики, але й радикальних дій, зокрема, обмеження енергетичних поставок та інвестицій; а з другого – вигоди від використання фінансових можливостей розвитку ядерної енергетики з боку Сполучених Штатів.

Аналіз джерел, літератури з проблематики, а також конкретних ситуацій („case study”) наводить на думку про те, що питання енергетичної безпеки Чеської Республіки може постати предметом «зіткнення інтересів» двох потуг – Сполучених Штатів та Російської Федерації. Задля збереження стабільності та неперервності постачань енергії для ЧР необхідно відкинути політичні чи економічні фактори співпраці з партнерами та провадити чітку політику в рамках національних інтересів з урахуванням норм ЄС та створюваного «енергетичного союзу».

Література

1. Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Czech Republic on Science and Technology Cooperation signed at Prague on June 11, 1998 [Електронний ресурс] // Seznam platných mezinárodních smluv s Českou republikou. – Режим доступу: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/severni_amerika/usa/smlouvy/index.html 10.05.2015
2. Agreement between the United States of America and the Czech Republic for Scientific and Technological Cooperation, signed at Prague September 6, 2007 (the "S&T Agreement") [Електронний ресурс] // U.S. Department of States. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/130461.pdf> 10.05.2015
3. Bartuška V. Jsme vydíratelní ještě tak 10 let [Електронний ресурс] / V. Bartuška // Hospodářské noviny, 16.1.2009. – Режим доступу: http://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/archivy/z_medii/bartuska_jsme_vydiratelni_jeste_tak_10.html 4.06.2015
4. Binhack P., Tichy L. Asymetry interdependence in the Czech-Russian energy relations / Petr Binhack, Lukas Tichy // Journal : Energy Policy 45 (2012) P.54-63
5. Biological Defence Department at Techonin [Електронний ресурс] / Ministry of Defence and army forces of the Czech Republic. – Режим доступу: <http://www.army.cz/scripts/detail.php?id=61370> 7.06.2015
6. Buzan B. Security: A New Framework for Analysis / Buzan B., Wæver O. – Jaap de Wilde Lynne Rienner Publishers, 1998. – 239 p.
7. Černoch F., Osička J. The Czech Republic: bringing the rest closer to the West? / Filip Černoch, Jan Osička // North-South Corridor: Geopolitical breakthrough in Central Europe. – p.15-19
8. Current EU policy of supplies diversification: What are the chances to dilute Gazprom's market power? By Pavol Szalai // ENERGY SECURITY IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: TOWARDS A COMMON APPROACH. Report prepared by Central European Policy Institute, EUROPEUM . Kyiv 2013 S.11-15
9. Czech nuclear power in the shadow of geopolitics / by Jan Hornat [Електронний ресурс] Open Democracy. – Режим доступу: <http://www.opendemocracy.net/jan-horn/C3%A1/czech-nuclear-power-in-shadow-of-geopolitics> 9 January 2013 6.07.2015

10. Czech-US Economic Dialogue Launched // Newsletter of the Embassy of the Czech Republic. – Vol. 1, 2011. – Режим доступу: https://www.mzv.cz/file/611616/Czech_the_News_2011_smallsize.pdf
11. Geopolitical Outlook for the Czech Republic From Washington's Perspective / by Vladislav GULEVICH [Електронний ресурс] // Strategic Culture Foundation. – Режим доступу: <http://www.strategic-culture.org/news/2011/12/22/geopolitical-outlook-for-the-czech-republic-from-washington.html>
12. Kałan D. The End of a “Beautiful Friendship?” U.S. Relations with the Visegrad Countries under Barack Obama (2009–2013) / Dariusz Kałan // The Polish Quarterly of International Affairs, 2012. – No. 4. – S.83
13. LESSONS FROM PRAGUE: HOW THE CZECH REPUBLIC HAS ENHANCED ITS ENERGY SECURITY / By Andrej Nosko and Petr Lang [Електронний ресурс] // Journal of energy security. – July 2010. – Режим доступу: http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=258:how-the-czech-republic-has-enhanced-its-energy-security&catid=108:energysecuritycontent&Itemid=365 4.06.2015
14. Non-conventional gas sources: a panacea for European energy security? By Helena Schulzova // EUROPEUM Institute for European Policy, Institute for Economic Research and Policy Consulting. – Kiev, 2013. – 10s.
15. Okno na Zachód: znaczenie czeskiego rynku gazu ziemnego dla krajów V4 / Dariusz Kałan // Biuletyn PISM Nr. 24 (1000). - 14 marca 2013. – 3s.
16. The Joint Declaration between the Department of Commerce and the Department of Energy of the United States of America and the Ministry of Industry and Trade of the Czech Republic Concerning Industrial and Commercial Cooperation in the Nuclear Energy Sector of December 6, 2010. – Режим доступу: <http://www.energy.gov/sites/prod/files/2014/04/f14/U.S.-Czech%20Civilian%20Nuclear%20Energy%20Research%20and%20Development%20Cooperation%20Agreement%20-%20English.pdf> 10.07.2014
17. The United States should export gas to Central Europe [Електронний ресурс] / By Anita Orbán and Vacláv Bartuska October 10, 2013. – Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/opinions/the-united-states-should-export-gas-to-central-europe/2013/10/10/f8a04990-2f96-11e3-bbed-a8a60c601153_story.html
18. United States and the Czech Republic Sign Joint Declaration on Civil Nuclear Power // FOR IMMEDIATE RELEASE. Monday, December 6, 2010. United States Department of Commerce [on-line:] <http://www.commerce.gov/news/press-releases/2010/12/06/united-states-and-czech-republic-sign-joint-declaration-civil-nuclear> 10.04.2014 10/04/2014 12.02.2013

ПОЛІТИКА США СТОСОВНО РЕАЛІЗАЦІЇ ГАЗОПРОВОДУ ІРАН-ПАКИСТАН

Круглей І. І.

аспірант III курсу, спеціальність 23.00.04

"Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку",
ЛНУ імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню зовнішньої політики США стосовно створення газопроводу Іран-Пакистан-Індія. Виявлена ступінь вивченості досліджуваної теми фахівцями Росії, США, країнами Середньої Азії, Китаю. Встановлено, що окремі групи фахівців приділяють увагу лише деяким моментам негативного ставлення Вашингтону до проекту газопроводу Іран – Пакистан. Низка (в основному американських) фахівців вказують на протиставлення газопроводу з Ірану газопровод з Туркменістану, який йде до Пакистану. Інші, переважно середньоазіатські фахівці, приділяють увагу чисто економічній вигоді проекту для країн Південної Азії. Виявлені конкретні причини, за якими США негативно відносяться до реалізації проекту газопроводу Іран – Пакистан. У статті пояснюється, чому саме продаж вуглеводнів Іраном і його нарощування економічного співробітництва з сусідами входить у конфронтацію зі «Стратегією Нового Шовкового Шляху» США в регіоні Великий Центральної Азії. Автором проведена серйозна робота з дослідження подій пов'язаних з підписанням договорів, різних дій глав держав США, Ірану, Пакистану, Індії щодо проекту газопроводу. Проаналізовано та обґрунтовано економічна необхідність Пакистану в іранському газі. Також автор звернув увагу на причину виходу Індії з проекту ще до його початку споруди, а саме – альтернативний варіант від США у вигляді ядерних технологій.

Ключові слова: газ, вуглеводні, ІПІ, Велика Центральна Азія, США, Пакистан, Іран.

Статья посвящена исследованию внешней политики США по отношению к проекту газопровода Иран-Пакистан-Индия. Выявлена степень изученности исследуемой темы специалистами России, США, странами Средней Азии, Китая, США. Установлено, что отдельные группы специалистов уделяют внимание лишь отдельным моментам негативного отношения Вашингтона к проекту газопровода Иран–Пакистан. Одни (в основном американские) специалисты указывают на противопоставление газопровода из Ирана газопроводу из Туркменистана в Пакистан. Другие, преимущественно среднеазиатские специалисты, уделяют внимание чисто экономической выгоде проекта газопровода для стран Южной Азии. Выявлены конкретные причины, по которым США негативно относятся к реализации проекта газопровода Иран–Пакистан. В статье объясняется, почему именно продажа углеводородов Ираном и его наращивание экономического сотрудничества с соседями входит в конфронтацию со «Стратегией Нового Шелкового Пути» США в регионе Большой Центральной Азии. Автором проведена серьезная работа по исследованию событий связанных с подписанием договоров, различных действий глав государств США, Ирана, Пакистана, Индии относительно проекта газопровода. Проанализирована и обоснована экономическая необходимость Пакистана в иранском газе. Также автор обратил внимание на причину выхода Индии из проекта еще до его начала постройки, а именно – альтернативный вариант от США в виде ядерных технологий.

Ключевые слова: газ, углеводороды, ИПИ, Большая Центральная Азия, США, Пакистан, Иран.

The article investigates U.S. foreign policy in relation to the creation of the Iran-Pakistan-India pipeline. Revealed the degree of research topics studied by experts of Russia, the United States, and the countries of Central Asia, China. Some groups of experts pay attention only to specific points of negative attitude US to a pipeline Iran-Pakistan-India. Some (mostly American) experts indicate opposition gas pipeline from Iran to gas pipeline from Turkmenistan to Pakistan. Others, mostly Central Asian specialists pay attention purely to economic benefits of the project pipeline for South Asia. There was educing of the reasons because of what the U.S. relates so negative to Iran gas pipeline project. The article explains why the sale of hydrocarbons by Iran and its enhanced economic cooperation with its neighbors gets into confrontation with the U.S. "Strategy of the New Silk Road" in the region of Greater Central Asia. The author has investigate in all details the events which associated with the signing of contracts, various actions by the heads of countries like United States, Iran, Pakistan and India toward the project IPI (Iran-Pakistan-India). In addition, author did the analysis of economic necessity of Iranian gas for Pakistan. The author also pay attention to the cause of India's exit from the project before it even begin started, an alternative embodiment of the United States in the form of nuclear technology.

Key words: gas, hydrocarbons, FDI, Greater Central Asia, United States, Pakistan, Iran.

Енергоносії мають надзвичайну важливість для економіки сучасних держав світу, незалежно від рівню їхнього економічного та технологічного розвитку. Пакистан – яскравий тому приклад, оскільки газ для нього є життєво необхідним. Країні більше 20 років не вистачає газу практично у всіх галузях, причому ця потреба зростає з кожним роком все більше і більше. Через його нестачі на пакистанських заводах постійні перебої електрики, навіть у столиці Пакистану - Ісламабаді відбуваються регулярні відключення електростанцій. Звісно, за таких умов економіка країни не може нормально функціонувати [1]. Тому протягом останніх десятиліть уряд Пакистану багаторазово намагався домовитися зі своїми сусідами (Іраном, Туркменістаном) про постачання газу [2]. Йшлося не просто про певну диверсифікацію поставок газу, як прийнято робити у Європі, а про спорудження хоча б одного газопроводу. Така споруда могла б забезпечити хоча б найважливіші об'єкти, які потребують природний газ.

Слід зазначити, що Пакистан межує з Іраном, який володіє 15,8 % світових запасів газу. На думку багатьох експертів з енергетики [3], Тегеран міг би постачати вуглеводні через газопровід в Пакистан, отримуючи величезний прибуток, а Ісламабад, у свою чергу, отримував би бажаний ресурс. На початку 1990-х рр. така ідея була оформлена в офіційну угоду про будівництво газопроводу з Ірану в Пакистан. В подальшому, до угоди приєдналася також Індія, після чого проект був названий «ІПІ» (Іран – Пакистан – Індія) [4].

Однак, газопровід досі не запущений. Одна з головних причин не реалізації проекту «ІПІ» – це те, що він суперечить певним аспектам зовнішньої політики США, стосовно регіону Великої Центральної Азії. Вашингтон неодноразово заявляв Ісламабаду, що не хоче, щоб Пакистан отримував газ від геополітичного супротивника США – Ірану [5]. Тому, починаючи з середини 1990-х рр., Білий дім починає активно пропонувати пакистанському керівництву альтернативу іранському проекту. Цією альтернативою є проект газопроводу який має бути прокладений з родовищ Туркменістану, через Афганістан та Пакистан і далі до Індії. Цей проект, який отримав назву «ТАПІ», за умов успішної реалізації задовольнив би потребу Пакистану в іранському блакитному паливі.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії порушена нами проблематика досліджена недостатньо. Так, американські фахівці зосереджуються, в основному, на тому, що «І П І» суперечить політиці Вашингтона у Великій Центральній Азії [2; 4; 5; 8]. Ігноруючи той факт, що такий газопровід дасть поштовх в економічному розвитку країнам Південної Азії, такі американські автори як Зб. Бжезинський, А. Ботр, Ф. Старр, Дж. Дейлі, у своїх роботах розглядають газопровід Іран – Пакистан – Індія, як проект, здатний нанести урон по позиціям Сполучених Штатів у цьому регіоні [2; 4; 6; 8]. Найбільшою небезпекою А. Ботр та Дж. Дейлі вважають успішне інтегрування Ірану в регіон Великої Центральної Азії [2; 5]. Зб. Бжезинський безпосередньо вказує на неспроможність Білого дому контролювати міжнародні процеси навколо Пакистану, включаючи його співпрацю з геополітичним супротивником США – Іраном.

У російській науковій літературі приділяється увага, передусім, економічній вигоді, яку газопровід «ІПІ» принесе Ірану та Пакистану. Водночас, наводяться численні факти на користь того, що газопровід з Ірану буде дуже вигідний не тільки Пакистану, але й Китаю, який, на думку російських вчених, може приєднається до проекту у майбутньому [7; 10; 12]. Наприклад, М. В. Братерський у своїй статті [7] акцентує увагу на КНР, який безперервно збільшує свій інтерес до регіону Середньої Азії та швидко нарощує товарооборот з Іраном та Пакистаном.

Що ж до фахівців країн Середньої Азії та Пакистану, то вони акцентують увагу, у першу чергу, на економічних перевагах ірансько-пакистанського газопроводу як для Середньої, так і для Південної Азії [3; 9; 11]. При цьому, вони фактично не зачіпають причини негативного ставлення США до проекту газопроводу «ІПІ». Яскравим прикладом є робота журналіста «Asia Times» Пепе Ескобара – його опис так званої «чисто газової» політики США в регіоні практично не містить пояснень щодо методів та мотивів Вашингтона у цьому питанні [6]. Замість цього Ескобар відзначає роль Саудівської Аравії та Катару, які так чи інакше можуть сприяти «замороженню» стосунків між Іраном та Пакистаном.

Українські дослідники, наскільки нам відомо, взагалі не досліджували основні підвалини політичного курсу США щодо реалізації проекту газопроводу «ІПІ». Отже, наша стаття має на меті заповнення цієї наукової лакуни. Джерельну базу даної статті склали, зокрема, А. Рашид, Є. Пепе, Ф. Стар [4; 6; 15].

Ідея поставок вуглеводнів з Ірану в Пакистан, і по можливості в Індію з'явилася ще в 1995 році [11]. У цьому ж році США, не бажаючи зближення Ірану з Пакистаном, відразу ж запропонували Ісламабаду альтернативу [12] – транс афганський газопровід. Цей проект (ТАПІ) передбачав газопровід з родовища Туркменістану, через Афганістан в Пакистан та Індію. Всіма переговорами стосовно проекту і самою будівлею газопроводу в майбутньому

займалася американська нафтова компанія Unocal. Ця нафтова корпорація була 12-та в рейтингу найбільших американських нафтових компаній 1990-х років. Unocal були не першими хто запропонував газопровід з Туркменістану до Пакистану[13]. Аргентинська Bidas на чолі з Бульгероні, була ініціатором такого проекту. Ця компанія сама покликала Unocal (пропонуючи певну частку доходів у майбутньому) в Афганістан, тому що сама не справлялася з фінансовими витратами. Але вже через пару років американська Unocal швидко витіснила аргентинську нафтову компанію з проекту, підписавши власні угоди з Туркменістаном, та Пакистаном, а пізніше майже домовилась с Талібаном [14]. Однак, незважаючи на підписання низки угод по проекту ТАПІ, Пакистан все ж не відмовився від роботи над газопроводом з Ірану. Власне Ісламабад був не проти отримувати газ із Туркменістану, кажучи більше, пакистанській промисловості, заводам та електростанціям взагалі було байдуже, звідки буде йти газ. Але пакистанський прем'єр міністр розумів, що газопровід через Афганістан має величезну проблему у вигляді безпеки. Пакистан власноруч сприяв створенню Талібана, та розумів що цей рух, контролюючи з 1996 р. 90% території Афганістану, має власну думку, та в будь який момент може відкласти згоду з американською Unocal [15]. Саме тому Пакистан не тільки не відмовився від проекту газопроводу з Іраном, але й надалі продовжив співробітництво, потім, навіть підключив до проекту свого сусіда – Індію.

Протягом десятиліття з 1995 р. між Іраном, Індією та Пакистаном відбувалися численні переговори між міністрами, главами держав, національними компаніями. У 1999 році був підписаний попередній договір між Іраном і Індією [16]. Однак, повністю опрацьований проект самого газопроводу був запропонований в 2005 році, після деякої «стабілізації» у відносинах, між Ісламабадом і Делі. Реакція США надійшла менше ніж через півроку. Різке загострення ситуації (що зініціювалося Вашингтоном) навколо іранської ядерної програми в березні 2006 року, негативно позначилося на реалізації проекту газопроводу[17;18]. Санкції котрі почали застосовувати проти Ірану викликали проблеми фінансування проекту «ІПІ». В свою чергу Пакистан не міг допомогти Тегерану, тому як сам не мав достатньо грошей для будівництва своєї частки трубопроводу.

Але це не зупинило процес в цілому. Все ж до 2007 року Іран Пакистан і Індія в ході двох і тристоронніх переговорів, визначили чіткі технічні характеристики газопроводу «ІПІ» і його вартість[19]. Його довжина становила 2,7 тис. км, він починався в родовищі Південний Парс на півдні Ірану, і йшов через Пакистан до Індії [20; 21]. Вартість споруди становила 1,2-1,5 млрд доларів, газопровід дозволив би експортувати 21,5 млн. кубометрів іранського газу до Пакистану на добу. Наприкінці лютого 2007 була визначена ціна на газ [23].

Проте вже в середині 2007 виявилися неузгодженості з питань виплат Ірану за газ. Індію не влаштовував контракт, в якому ціна на газ переглядалася кожні три роки [23]. Проект «ІПІ» покривав лише 5 % від загальної потреби Індії в газі. Тому, в Делі не дуже боялися виходу з проекту Іран-Пакистан-Індія, до того ж, якщо ще й доведеться платити за газ занадто дорого. Але більш важливішу роль в майбутньому виході Індії з проекту, зіграли США. Вашингтон запропонував Делі свої ядерні технології в обхід своїх законів про нерозповсюдження ядерної зброї та технологій [26]. Ядерна енергетика завжди цікавила Делі як альтернативний постачальник енергії для промисловості. В обмін на це, Сполучені Штати висунули вимогу – Індія повинна відмовитися від участі у спорудженні та використанні газопроводу з Ірану [22]. Також Вашингтон сприяв будівництву терміналів зрідженого газу на берегах Індії. Сам зріджений газ зобов'язався постачати Катар. Погодившись на такі угоди, в 2008 році Індія покидає проект, посилаючись на неузгодженість в ціні по газу.

Для Пакистану, на відміну від Індії, проект газопроводу з Ірану був критично необхідний, тому незважаючи на вихід Індії з «ІПІ», він продовжив співпрацювати з Іраном далі. Пакистанські фахівці припускали, що більша частина іранського газу буде спрямована на вироблення електроенергії, яка збільшить загальну потужність в країні на 5000 мегават [24]. Також слід згадати що, використання Пакистаном імпортованого іранського газу замість скрапленого газу, щорічно дозволяло б заощадити 735 млн дол. За розрахунками експертів Економічного координаційного комітету Кабінету міністрів Пакистану використання іранського газу замість нафти на теплових електростанціях, знизило б вартість вироблення 1 кВт електрики як мінімум на 30 % [25]. Виходячи з таких висновків в Ісламабаді твердо вирішили, що ірано-пакистанський газопровід повинен бути побудований, навіть незважаючи на те, що будівництво може тривати довгі роки. Пакистан готовий був навіть піти на загострення відносин з Вашингтоном, який був проти цього проекту.

Безсумнівно тиск з боку США на Пакистан не припинявся з самого 1995 року, Вашингтон постійно закликав Ісламабад відмовитися від проекту. Але Білий дім не міг дати Пакистану ніякої альтернативи іранському газу. Окрім туркменського газу Вашингтон не міг запропонувати Пакистану нічого. Варіант з проектом ТАПІ майже нереальний по

сьогоднішній день, адже війна у Афганістані з виходом військ НАТО буде тільки посилюватись. Тому, пакистанський прем'єр-міністр не переставав шукати кошти на побудову трубопроводу і після виходу Індії з проекту в 2008 р. [26]. У цьому ж році Пакистан обмежив транзит американських вантажів через власну територію, тим самим перекинувши 80 % постачання американських військ в Афганістані. Вищесказані події і «охолодження відносин» з Білим домом з 2008 року в цілому, можна розцінювати як певна відповідь Ісламабаду до Вашингтону. Така відповідь означала те, що Пакистан не має наміру терпіти від США таке «збиткове партнерство», коли Вашингтон блокує спроби Ісламабаду отримати настільки необхідний іранський газ. А після прийняття Конгресом США в лютому 2012 резолюції про Белуджистан [11], Пакистан в березні цього ж року остаточно приймає рішення про подальше фінансування газопроводу Іран – Пакистан. Тому як, резолюція Конгресу США у відкритій формі закликала наділити пакистанську провінцію Белуджистан (через яку буде проходити газопровід з Ірану у Пакистан) правом на відокремлення від Пакистану. Цим самим США давали зрозуміти, що готові піти навіть на його розчленування, заради зупинки проекту «ІПІ». Такі дії Вашингтону, в черговий раз підтверджували судження про те, що політика США є одним з головних перешкод у створенні ірано-пакистанського проекту.

Прийнято вважати, що у газопроводу Іран – Пакистан, завжди було дуже багато проблем [27] і без втручання США. Найперша перешкода – це те, що на момент перших переговорів про створення «ІПІ» в 2005 році, Іран ще не володів тими потужностями видобутку газу, які були необхідні для імпорту. Імпортувати газ на той момент було неможливо. Крім того, проблема була і у фінансуванні, причому в Ісламабаді коштів не вистачало ще більше ніж в Тегерані. На даний момент цей газопровід не запущений тільки тому, що Пакистан ще недобудував свою частину труби (Іран свою частину труби закінчив). Через проблеми з коштами Державний Національний банк Пакистану (НБП) і Ойл енд Газ Девелопмент Компані Лімітед (OGDC) навіть виходили з проекту в 2011 році [28]. Існує і проблема безпеки. Газопровід, з Ірану пройде через пакистанський район Белуджистан, «територію племен», яку Ісламабад майже не контролює. А це ставить питання безпеки газопроводу, яке треба вирішувати жорстко. Однак на практиці, всі ці проблеми є «рядовими» при створенні подібного проекту. На думку багатьох, як економістів, так і геополітиків різних країн, найголовніша перешкода в створенні газопроводу це політика США [6; 5; 7; 9].

Якщо розглянути історію створення проекту газопроводу в хронологічному порядку, то ми побачимо, що США систематично перешкоджають створенню «ІПІ». Методи Вашингтону були абсолютно різними: пропозиція Пакистану та Індії альтернативного проекту – ТАПІ, економічні санкції проти Ірану, заклик Конгресу США відокремити провінцію Пакистану – Белуджистан (через яку прокладають трубу). У США навіть пішли на обхід законів власної конституції, щоб продавати ядерні технології Індії, аби та вийшла з проекту «ІПІ». У свою чергу, Азіатський банк розвитку (АБР), через тиск США, відмовив у кредитуванні проекту «ІПІ» в 2006 р. [29]. Хоча, одночасно з цим, АБР висловив бажання видавати кредити його альтернативі – проекту ТАПІ. Вашингтон постійно чинив на Ісламабад дипломатичний тиск, Тегерану нагадували, що не варто співпрацювати з Іраном, навіть якщо це економічно вигідно. Яскравий тому приклад, заява представника Державного департаменту США Вікторії Нуланд «У разі продовження цього проекту нам доведеться застосувати закон про санкції проти Ірану» [30]. Документ передбачає американські каральні заходи стосовно держав, які співпрацюють з «ІПІ» в енергетичній області. «Ми прямо говорили про це з Пакистаном», – підкреслила американський дипломат [30]. У Вашингтоні розуміли (хоч і не всі), що такими діями вони остаточно відштовхують Пакистан від себе, тим самим втрачаючи вплив у Південній Азії. Але для США, такі дії були необхідні. Проблема полягає в тому, що у США є загальна довгострокова стратегія в регіоні Велика Центральна Азія. У зовнішній політиці США в цей регіон входять: Середня та Південна Азія і частина Китаю. Так звана «Стратегія Шовкового Шляху» США в цьому регіоні, передбачає економічне ізолювання Ірану і Китаю від своїх сусідів, особливо від Середньої Азії, яка також володіє величезними покладами вуглеводнів. Така стратегія пропонує країнам Великої Центральної Азії зростання співробітництва і торгових відносин, а також будівництво комунікаційних споруд з газу, нафти, електрики, дорожніх магістралей і т. п. Але усе це за умовою обов'язкового посередництва США і тільки в країнах з проамериканським напрямом зовнішньої політики. Країн, які не є союзницями США, наприклад Ірану, всі комунікації повинні обходити стороною. А проект газопроводу Іран – Пакистан, як раз суперечить цієї «Стратегії Шовкового Шляху» Вашингтону. Адже за сценарієм «Шовкового Шляху» замість Ірану, газ в Пакистан мав постачати Туркменістан (проект ТАПІ).

У Білому домі бачать для себе економічну загрозу в тому, що Тегеран вже в 2008 році вийшов на експорт вуглеводнів. А якщо видобуток в Ірані буде збільшуватися із ще не розроблених родовищ, Тегеран стане «вуглеводневим колосом» в Азії [5]. Поява ж держави,

яка може продавати таку кількість газу і нафти як країни Саудівської Аравії, Катару і Оману – буде великим ударом по інтересам США в регіоні. На даному етапі основні постачальники нафти та газу з Близького Сходу – це союзники Білого дому [17]. Саудівська Аравія, Оман, Катар, Ірак, усі ці країни залежні від США, як наприклад Катар, безпеку котрого гарантує найбільша американська база у регіоні.

Тобто на даному етапі адміністрація Обама має «певні гарантії» постачання нафти та газу з регіону. Слід пам'ятати, що США, незважаючи на технології сланцевого видобутку, все ще дуже залежать від імпортованої нафти з Перської Затоки. У разі появи країни (мається на увазі Іран), яка може змінювати темпи видобутку вуглеводів, тим самим обвалюючи міжнародні ціни на нафту та газ, або роздуваючи їх, Вашингтон (головний імпортер світу) почне залежати від політики Ірану. Саме цього політика США намагається уникнути – мати ресурсну залежність власної економіки від Ірану [12]. При максимальних потужностях здобутку газу та нафти, їх продажу як в країни Азії (Пакистан, Китай, Індія), так і в країни заходу (через Ірак, Туреччину до Європи), Іран зможе кардинально впливати на світовий ринок нафти та газу.

Також, варто відзначити, що Іран вже має газопровід з Туркменістану. Це означає, що Тегеран має тенденцію росту співпраці з країнами Середньої Азії, у котрій діють майже усі головні американські нафтові компанії. До речі цей самий туркменський газ, Іран, згодом, зможе продавати морським шляхом в індійський океан або на схід у бік Індії та Китаю. Отже, ми бачимо, що економічний підйом Ірану, збільшення видобутку вуглеводів, будівництва газопроводів до сусідніх країн (Туреччина, Пакистан, Туркменістан, Ірак), усе це ламає «Стратегію Нового Шовково Шляху» США у регіоні. Навіть західні дослідники сходяться у тому, що проект газопроводу Іран – Пакистан дасть можливість Ірану не тільки підняти свою економіку, але і стимулювати зростання співробітництва та торгівлі з такими країнами як Пакистан і Китай, країнами Середньої Азії, можливо навіть з Індією [1; 4]. А за таких умов, в майбутньому, Іран, Пакистан і Індія при загальному бажанні можуть «видавити» США з регіону Великий Центральної Азії як геополітичного гравця. Це судження підтверджується тим, що Китай вже зараз пропонує розглянути кандидатури Ірану і Пакистану на вступ в організацію ШОС [13]. Звісно такі інтеграційні процеси не влаштовують Вашингтон.

Слід не забувати, що США почали виводити війська з Афганістану вже в 2014 році. Треба зазначити, у той момент президент Афганістану Х. Карзай висунув такі умови, що у Білому Домі почали сумніватися у його проамериканських поглядах після того як будуть виведені війська. Починаючи з 2005 року Вашингтон не може домовитися з низкою країн з Середньої Азії за змістом встановлення там американських баз (приклад – база Манас). Узбекистан, Киргизія та інші країни регіону вимагають змін угод стосовно американських військових баз, майже кожні 6 місяців. Такі події є ознакою якщо не провалу стратегії в регіоні, то стратегічному відступу Білого дому. Свого часу геополітичні противники США – Китай і Росія, проводять успішну інтеграційну політику в регіоні Середньої Азії. Китай вже має декілька газопроводів (з Казахстану, Туркменістану та Узбекистану) [31]. Росія має багато спільних цілей з Іраном як у регіоні Велика Центральної Азії так на міжнародній арені в цілому (наприклад позиція стосовно Сирії). Виходячи з цього, можна зробити висновок, що низка таких невдач для США підтверджує провал всієї «Стратегії Шовкового шляху» в регіоні. Запуск газопроводу з Ірану в Пакистан буде чимось на зразок «останнього цвяха» у спробі Вашингтону вибудувати ту міжнародну систему в регіоні, яка політично була б вигідна тільки Білому дому. Тепер США треба будувати нову стратегію у регіоні. Аналіз інтересів Вашингтону у регіоні Великої Центральної Азії та його ставлення до проекту газопроводу з Ірану становить необхідність подальшого дослідження.

Література

1. Iran, Pakistan inaugurate IP gas pipeline // Press TV / інформаційний сайт [<http://www.presstv.ir/detail/2013/03/11/292995/iran-pakistan-inaugurate-ip-gas-pipeline/>]
2. John Daly // Iran-Pakistan Natural Gas Pipeline to Extend to China? / інформаційний сайт [<http://oilprice.com/Energy/Natural-Gas/Iran-Pakistan-Natural-Gas-Pipeline-to-Extend-to-China.html>]
3. Mehmood-UI-Hassan Khan. TAPI and IPI: socio-economic benefits of gas pipelines // Business & Finance Review. - 5.05.2008.
4. Star F. In Defense of Greater Central Asia. - Washington, D.C., 2008. - 8 p.
5. Bohr A. Central Asia: Responding to the Multi-Vectored Game. — // America and a Changed World: A Question of Leadership. — London: RIIA, 2010, pp. 109—124

6. Escobar Pepe // Do the China-Pakistan pipeline shuffle [Electronic resource] / [<http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/05/2011527104451497291.htm>]
7. Pakistani Political, [Electronic resource] /Military Situation, and Terrorism Issues Defense Intelligence Agency January 9, 2002, Secret, 5pp. Access mode: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB97/tal32.pdf>
1. 8.US seeks alliance with Moscow for raid on bin Laden. By Ahmed Rashid // The Daily Telegraph. London, 2000. - Issue 2007, November, 22
8. Нарочницкая Н. США ведут войну за мир? Борьба с международным терроризмом на практике может превратиться в борьбу США за мировое господство// Трибуна. М., 2001. - 17 октября
9. Коргун В. Афганский разлом. «Боннская эйфория» была недолгой// Независимая газета. М., 2001. - № 234 (2544), 18 декабря.
- 10.Капитонов К. Абдалла ибн Абдель Азиз монарх де-факто: хитросплетения власти в Саудовской Аравии// Независимая газета. - М., 2000. - 5 октября. - С. 7.
- 11.Георгиев В. Узбекистан проданся Вашингтону за 8 млрд. долларов// Независимая газета. М., 2002. -№ 196 (2506), 19 октября
- 12.Ашимбаев М., Лаумулин М. Трудный путь к региональной безопасности// Континент. Алма-Ата, 2002. -№ 10, 15-28 мая.
- 13.Shahrani M. Nazif. Resisting the Taliban and Talibanism in Afghanistan: legacies of a century of internal colonialism and cold war politics in a buffer state// Journal of International Affairs. December 2000 - February 2001, Volume V. - Number 4
- 14.Rashid Ahmed. Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia. New York., 2002.
- 15.Brzezinsky Z. The Geostrategic Triad: Living with China, Europe, and Russia. - Washington. D. C., 2000
- 16.Пусева Е. Концепция «Большой Центральной Азии» во внешней политике США в Центрально-Азиатском регионе. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2010. — №3. — С. 118—125
- 17.Тулепбергенова Г. Проект «Большой Центральной Азии»: анализ состояния и эволюция. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — №1. — С. 85—97.
- 18.Тимофеенко Л. Энергетическая политика Туркменистана в Прикаспийском регионе. — //Analytic. — 2009. — №5. — С. 13—18.
- 19.Тимофеенко Л. Проблема экспорта энергоресурсов Туркменистана. — //Россия и новые государства Евразии (ИМЭМО). — 2010. — №II. — С. 93—100.
- 20.Дзьоба О. Г. Оцінка рівня диверсифікації постачання природного газу в країнах Європейського Союзу / О. Г. Дзьоба, О. М. Ромашко // Економічний часопис-XXI. – 2012. – № 7–8. – С. 37–40
- 21.Рассоха Л. Л. Диверсифікація джерел і маршрутів енергопостачання – пріоритетний напрям політики Європейського Союзу [Электронный ресурс] / Л. Л. Рассоха // Одеський філіал Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.od.ua/p/146.doc>
- 22.Engineering Earth: The Impacts of Megaengineering Projects / [ed. by Stanley D. Brunn]. – Dordrecht: Springer, 2011. – 2266 p. 17. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics / Jeffrey Mankoff. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2011. – 345 p.
- 23.The Taliban - Who Knows What the Movement Means [Electronic resource]. / U.S. Embassy (Islamabad) November 28, 1994, Confidential, 14 pp. – Access mode: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB97/tal3.pdf>
- 24.Конопляник А. А. Ближний Восток, Россия и Каспий: новые маршруты нефтегазовых потоков? [Электронный ресурс] / А. А. Конопляник // «Нефть России». – 1998. – №2. – Режим доступа: <http://www.konoplyanik.ru/ru/publications/226/226.htm>
- 25.Переписнин М. Талибы пытаются получить признание мира// Независимая газета. М., 2000. - № 030. - 18 февраля
- 26.Братерский М. В. США и проблемные страны Азии: обоснование, выработка и реализация политики в 1990-2005 гг. - М РАН, 2005. (с84-101).
- 27.Бжезинский З. От надежды к дерзанию. Похвала внешней политике Обамы. — //Россия в глобальной политике (Москва). — 2010. — Т. 8. — №1. — С. 30—44
- 28.Гуан Тянь Р. От внутреннего к внешнему: угрозы для политики США в государствах Центральной Азии. — //Центральная Азия и Кавказ. — 2009. — №2. — С. 103—117
- 29.Кукеева Ф.Т. Политика США в Центральной Азии: «новый реализм». — //Внешнеполитическая ориентация стран Центральной Азии в свете глобальной трансформации мировой системы международных отношений. Под ред. А.А. Князева, А.А. Мигранян. — Бишкек: ОФАР, 2009. — С. 52—57;

30. Шайхутдинов М.Е. Центральноазиатская стратегия США в новых исторических условиях: цели, задачи, приоритеты. — //Стратегическое партнерство США и Казахстана в XXI веке: состояние, проблемы, перспективы. — Алматы: ИМЭП, 2008. — С. 4—9
31. Лифрин Г., Белокреницкий В., Москаленко В., Ядерное оружие в южной Азии / Т. Шаумян. — М.: Московский центр Карнеги, 2005.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ФРАНЦІЇ В БАГАТОПОЛЯРНОМУ СВІТІ НА ЗЛАМІ ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯ

Малиновська Н.В.

аспірантка,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті піднімається питання пошуку французької концепції у міжнародних відносинах. Її багатовекторна політика позначилася на швидкій зміні зовнішнього курсу. Розглядається вплив французьких політичних лідерів та світових подій на зовнішню політику держави.

Ключові слова: Франція, зовнішня політика, інтервенція, співпраця, Європейський союз, колоніальні володіння, деклінізм.

В статье поднимается вопрос поиска французской концепции в международных отношениях. Ее многовекторная политика сказалась на быстром изменении внешнего курса. Рассматривается влияние французских политических лидеров и мировых событий на внешнюю политику государства.

Ключевые слова: Франция, внешняя политика, интервенция, сотрудничество, Европейский союз, колониальные владения, деклинизм.

The article raises the question of searching the French concept in international relations. Its multi-vector policy affected the rapid change of the foreign policy. The influence of French political leaders and world events on foreign policy.

Key words: France, foreign policy, intervention, cooperation, European Union, colonial possessions, deklinizm

Постановка наукової проблеми та її значення. Франція – одна з перших серед європейських держав виокремила зовнішні та внутрішні інтереси. Незважаючи на стрімку динаміку в різні історичні періоди вона залишалася послідовною у своїй політиці, прагнула зберегти домінування у Європі та розширення своєї території. Контроль над регіоном додає Франції міжнародної ваги, можливість впливати на міжнародну політику, вести незалежний зовнішній курс та задовольняти національні інтереси. Здебільшого національні інтереси формувалися паралельно їхньому впровадженню, а відтак практика випереджала теоретичну частину. Окремих визначних французьких діячів можна вважати основоположниками моделі зовнішньої політики та її реалізаторами.

ХХ століття стало черговим випробуванням для Франції. Після французької поразки у Другій світовій війні першочерговим завданням постало повернення французам віри у свої сили та у свою країну. Відтак Франція проводить багатовекторну політику, відіграючи провідну роль у міжнародних подіях, створює власні сфери впливу. Прагнення утриматися на політичному «олімпі» створює ґрунт для швидкої орієнтації та зміни векторів, які, перш за все, спрямовані на побудову міцної зовнішньої політики.

Аналіз останніх досліджень. Одним із недоліків дослідження зовнішньої політики Франції варто відзначити те, що чимало подій і заяв, сказаних очільниками держави залишаються поза увагою науковців та їхніх досліджень. Відтак спостерігається відокремленість наукового кола від реальності. Важливими є наукові доробки та монографії Р. Арона [2], Є.Обичкіної [10], А. Садовенка [11]. Науковий інтерес дослідників торкається проблем процесів інтеграції, арабо-французької співпраці, комунікаційних зв'язків, питань безпеки та сфер впливу Франції. Протягом останніх двох десятиліть, внаслідок зростання невдоволення французів економічними факторами (безробіття, економічна криза, євроскептицизм), наукове коло посилює вектор на внутрішнє життя та розвиток національних галузей. Прихильниками цієї течії виступають французькі політологи Ж.Д. Джуліана, Н. Бавереза. Особливий інтерес становлять виступи президентів Франції. Учасники подій якнайкраще допомагають зрозуміти принцип прийняття рішень, їх причини та наслідки, становище, в якому перебувала Франція.

Мета дослідження полягає в аналізі французьких концепцій зовнішньої політики в період геополітичних змін на зламі ХХ-ХХІ століття та пошук нової зовнішньої стратегії Франції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку 1990-х років у зв'язку із геополітичними змінами, а саме завершенням «холодної війни», появи нових держав у Центрально-Східній Європі та зміни біполярної системи на багатополосну активізувалася будівництво європейської структури. І хоча підтримка ЄС серед французів ледь сягає половини, позаяк 20 вересня 1992 р. на всезагальному референдумі за Маастрихтський договір проголосувало 51,04% французів, політична верхівка Франції приділяє цьому величезну увагу [1, с. 428]. Президент Франції Жак Ширак вважав, що європейська спільнота має визначити роль ЄС у світі. «Європа-держава?»

Політична Європа? Справа не у формулюванні, а в тому щоб зробити Європу провідним політичним гравцем у світі для збереження миру, зменшення міжнародної напруги. Багатополярний світ, до якого закликає Франція, принесе рівновагу та гармонію. Головна зацікавленість Франції полягає в тому, щоб Європа та її ідеї зайняли своє місце у світі. Єдність, солідарність, захист цінностей і спільні інтереси – це основа зовнішньої політики і оборони» [15]. Ширак, як і його попередники, був переконаний в тому, що тільки Європа може примножити можливості Франції грати у світі роль, відповідну її амбіціям. Проте Франція надавала ЄС більш політичного забарвлення. Вона виступала проти переваги наднаціональних інститутів Союзу над міждержавними органами, що стало принциповою основою французької позиції під час роботи над положенням Амстердамського договору 1997 р. [10, с.72-73]. Основним недоліком європейської концепції Франції стало розчарування французів та їхня незначна підтримка. Більшість ініціатив, які відстоювали французькі президенти знаходили більше опору серед політичної верхівки, а ніж серед самого населення. Будучи одним із головних ініціаторів процесів творення ЄС, Франція сама ж їх гальмувала. Для прикладу, у 1954 р. Франція відмовилася затвердити Європейське оборонне співтовариство (ідея створення належала Франції), наклала два вето на вступ до Європейського співтовариства Великої Британії (1963 р. і 1967 р.), відмовлялася від свого місця в Раді Європи, чим спричинила «кризу порожнього крісла» (червень 1965 р. – січень 1966). Також французи відхилили проект Договору про Конституцію Європи, підготовлений під керівництвом В. Ж. д'Естена [6, с. 19]. З подібною поведінкою Франції важко працювати з партнерами, а її дії та маневри залишаються незрозумілими для союзників. Фінансова криза та хвилі міграції принесли французам нові розчарування. Вони втомилися від передвиборчих програм, які не вирішують проблем пересічних громадян. Відтак зростає підтримка політичних партій консервативного спрямування, з'являється поняття «протесаного голосування», коли виборець голосує не «за» кандидата, а проти політики діючої влади [12, с. 13]. Це свідчить про те, що Париж у своєму зовнішньому курсі не врахував національних настроїв та не спрогнозував наслідків зовнішньої політики, однією з яких є наплив мігрантів. Президенти Франції вбачали свою місію і обов'язок у внесенні своєї участі в укріплення європейського об'єднання. Франція увесь час намагалася перебрати на себе роль домініону і проводити власну політику в тій структурі, яка з моменту свого створення передбачала рівність та партнерство. Власні амбіції завдавали більше шкоди та сповільнювали процес розвитку європейського об'єднання. Також розвиток гальмувався через відмінне бачення шляху учасниками ЄС, завдань і напрямків організації. Не отримавши бажаних дивідендів, Франція знову повернулася на шлях пошуку.

Політика, яку Франція проводила на межі ХХ-ХХІ ст. можна охарактеризувати, як концепцію «глобальної відповідальності». В цей період Франція активно проводить гуманітарну та військову інтервенцію. Планетарний вплив Франції передбачає також і військовий вплив в Африці. До початку 1995 р. Франція розташувала там дев'ятитисячний військовий контингент. Французькі військові мали сприяти політичній стабільності і забезпечувати безпеку європейського населення колишніх французьких колоній. Спочатку Франція обходила власними силами. У 1989 р. французькі військові висадилися на Коморах після вбивства президента Абдаллаха, у 1990 р. виступили на захист уряду Габони проти інсургентів, у 1991 р. проводять евакуацію європейців під час заворушень в Заїрі [10, с. 85]. Перше міжнародне звинувачення внаслідок військового втручання Франція зазнала після геноциду в Руанді у 1993-1994 рр. Вона співпрацювала з президентом Ж.Хабіарімана, який мав повну монополію влади та не вчинила жодних дій для захисту етнічної групи тутсі. Після невдачі «Турецької операції» Франція вивела свої війська. Під час геноциду було вбито більше вісімсот тисяч тутсі [9].

Франція не змогла власними силами врегулювати конфлікт, спричинений в тому числі і наслідками її колоніальної політики. Відтак Франція почала активно залучати ЄС до євро-африканського партнерства. Вона є першим донором Європейського фонду розвитку і постійно виступає ініціатором надання міжнародної допомоги бідним країнам, в тому числі списання боргів [10, с. 87]. У 1989 р. Франція скасувала борги найбідніших країн на загальну суму 16 мільярдів франків [11, с. 46]. У 1999 р. на саміті в Кельні на пропозицію Ж.Ширака учасниці Великої вісімки списали частину боргу двадцяти трьом найбіднішим країнам на суму 53 мільярда доларів при первинному розмірі заборгованості в 74 мільярди доларів [8; 10, с.87]. Окрім подолання бідності та розриву між багатю Північчю та бідним Півднем, Франція демонструє жест доброї волі та прагне підтримувати позитивний імідж на теренах колишніх колоній. Проте ці дії не зменшують критику французької армії у військових операціях та не стримують її активного втручання у внутрішній суверенітет інших держав.

З метою зменшення міжнародних нападів, під час військового втручання Франція почала виступати під егідою ООН та в коаліції з іншими державами. Крім того, в останній військовій

доктрині Франції «Білій книзі» під керівництвом президента Франсуа Олланда разом з традиційними завданнями, а саме захист, стримування, реагування, різкою відмінністю в документі є визнання військових операцій в якості «найважливішого елемента» безпеки. Відтак дії Франції в Афганістані, Кот-д'Івуарі, Лівії, Малі вплинули на концептуальні погляди керівництва країни, яке зайняло позицію активного втручання в іноземні конфлікти під виглядом захисту національних інтересів [5]. Вже маючи невдалий досвід військового втручання в минулому, Франція вирішила заручитися союзниками. Для легітимності військових дій у Лівії, Франція не лише домоглася прийняття 17 березня 2011 р. Радою Безпеки ООН Резолюції 1973, використавши, як привід, силове придушення мирних протестів проти лідера країни Муаммара аль Каддафі, а і заручилася підтримкою арабських країн [13, с. 1]. 19 березня президент Франції скликав екстрену нараду союзних арабських лідерів в Парижі задля схвалення негайного розгортання військового простору та зупинення нападу сил Муаммара аль Каддафі на Бенгазі, створення безпольотної зони в Лівії. Французькі винищувачі розпочали атаку ще до завершення наради [16, с. 15]. Подібний крок нашоує на думку, що Франція будь-яким способом намагалася легалізувати військове вторгнення в Лівію та взяти ситуацію під особистий контроль.

Активні дії Франції викликають занепокоєння. Якщо раніше Франція намагалася врегулювати конфлікт мирним шляхом, то в останні роки вона все частіше вдається до військової сили [7]. Ще одне занепокоєння викликає те, що Франція надає законне обґрунтування військової інтервенції у військовій доктрині, розширює сферу впливу та стратегічні завдання. Під виглядом гуманітарної допомоги, Франція здійснює військове втручання у внутрішній суверенітет та зміни політичного режиму. Вона використовує міжнародне право, як спосіб легітимізації своїх дій, а також задля уникнення міжнародної критики. Позаяк втілення Францією концепції «планетарної відповідальності» виявилось дещо спотвореною. Сама назва не відповідає дійсності, позаяк Франція розширює територію втручання, але сумніви викликають рівень її відповідальності. Тривалість її занепокоєння наявністю конфлікту в тій чи іншій країні співпадає з інтервалом розвитку конфлікту. В нинішніх діях Парижу простежується недалекоглядність та непослідовність дій, що свідчить про недовготривалість даної концепції та створює для Франції ризик стати «політичним вигнанцем» у міжнародній спільноті. В іншому ж випадку, загроза постає для міжнародного товариства. Підтримуючи військове втручання під тиском Франції, міжнародне право втрачає авторитет та вносить розлад у міжнародні відносини.

Пошук зовнішньополітичної концепції та часті зміни векторів співпраці всередині французького суспільства породили дискусії щодо розвитку самої Франції. Переважна більшість науковців поділилися на два табори – декліністів та їх опонентів. Іншими словами, вони представляють песимістичний та оптимістичний напрямки розвитку майбутнього Франції.

У працях французьких науковців простежуються тези про необхідність змін у зовнішній політиці. У праці «Демократія та тоталітаризм» Р.Арон розвиває думку, що проблеми зовнішньої політики, які можуть виникнути у Франції, є наслідками голлістської спадщини, яка пов'язана зі схильністю до авторитаризму, свавіллям спадкоємців де Голля більш дрібного масштабу. Найважчим для Франції стане відмова від зовнішньої політики, яка орієнтована на блиск та сенсаційні тріумфи, а не на довгострокову, кропітку роботу. Відступ від політики, яка вже не в змозі відрізнити тактику від стратегії, гру від результату і в кінцевому вигляді направлена на самоствердження в постійно оновленій грі [2]. Обґрунтування прогалин у зовнішній політиці Франції, хоч і не з категоричними судженнями заклали передумови для подальшої дискусії.

У 2003 р. в Парижі вийшла книга Нікола Бавереза «Падаюча Франція», автор якої обґрунтовував думку про падіння Франції та спровокував наукове коло до активної дискусії. Під впливом цього твердження з'явився новий термін – «деклінізм», що в перекладі з французької означає занепад. У своєму трактаті Бавереза описує Францію, як країну, що пережила свій найбільший розквіт і рухається до занепаду. Через внутрішній розбрат, Франція пройшла повз три важливі міжнародні події, які змінили міжнародний вигляд планети: крах соціалістичного експерименту на сході Європи, глобалізація світової економіки і теракт 11 вересня 2001 р. в США. Не зважаючи на це, на думку Бавереза, праві і ліві кола чіпляються за уламки застарілої моделі повоєнних десятиліть [3]. Дискусія довкола занепаду відбувається ще й тому, що в Європі прогресує європесимізм та набирають популярності критики об'єднаної Європи. Природно, що це зачіпає Францію, як одного із головних фундаторів Європейського Союзу.

Наукове коло одразу відреагувало на публікацію Бавереза. Відтак, вийшли «Промова на захист Франції, яка сумнівається» Жана Буассона, «Не хороніть Францію» Жан-П'єра Жуйє і Філіпа Мабілля. Їхніми головними аргументами є економічні показники, інвестиційні

залучення, культурна та туристична привабливість Парижу в очах іноземців. Вони не визнають занепаду Франції, позаяк погоджуються із невизначеністю зовнішніх пріоритетів та пошуку власного місця [14, с. 11].

Тема страхів Франції була використана під час президентської кампанії Н.Саркозі 2007 р., яка до того ж паралельно підживлювалася публікаціями про необхідність змін. Ближче до завершення своєї каденції, під час виступу в Тулоні у 2011 р. президент підкреслив, що «сьогодні страх повернувся. У цього страху є ім'я: це страх того, що Франція втратить здатність контролювати свою долю» [4].

На захист Франції стали державні діячі. Зокрема, міністр закордонних справ Франції Домінік де Вільпен в книзі «Інший світ» вбачає в «деклінізмі» психологічні витоки. Стогнання щодо занепаду, безсилля завжди супроводжували стрімкі повороти в розвитку міжнародного становища і відповідно пошуку місця країни на світовій арені. Страх перед непередбачуваним майбутнім, ностальгія за минулим властиві будь-якій людині, а тим більше французам з їхньою драматичною історією [3]. Віра в розквіт Франції пов'язана більше з патріотизмом та особистими почуттями до своєї держави, а ніж має наукове підґрунтя. Правда в тому, що Франція перебуває в пошуку і має знайти своє місце в багатополюсному суспільстві. Позиція, до якої вона звикла, не має місця в сучасному світі. Вона має розраховувати на власний потенціал, який забезпечить її розвиток. Вона має звикнути з думкою, що бідні країни, так званого «третього світу» є рівноправними учасниками міжнародних відносин і не можуть постійно бути залежними від Франції. Зміни у світі відбулися дуже стрімко, і від того, наскільки швидко Франція сприйме ці зміни та проводитиме зовнішню політику відповідно до них, і залежатиме її майбутнє.

Висновки. Зовнішня політика Франції має одну з найдавніших історій, порівняно з іншими державами. Архітектура зовнішньої політики Франції ілюструє залежність історичних традицій держави та притаманних для неї рис, які проявлялися незалежно від умов. Перш, за все Франція дбає про національні інтереси. Цей принцип простежується у всіх концепціях її зовнішньої політики. По-друге, Франція завжди відстоює своє право на головну роль. Вона ніколи не могла змиритися з будь-якою поразкою, а відтак будувала свої взаємовідносини з іншими державами з позиції домініона, незалежно від того в яких умовах вона перебувала насправді. По-третє, Франція захищає своє право на завоювання. Вона спромоглася відмовитися від своїх колоніальних володінь лише в період, коли вони поставили під сумнів внутрішню безпеку і порядок у Франції. По-четверте, Франції характерні харизматичні правителі. Аналізуючи етапи розвитку зовнішньої політики Франції, можна провести паралелі між її успішним впровадженням та яскравістю особистостей, які очолювали Францію. Одночасно це має негативний бік, оскільки тривалість керівництва збігається з тривалістю життєдіяльності зовнішньополітичної концепції.

Зовнішня політика для Франції означає значно більше ніж для інших держав. Аналізуючи історію, французькі правителі приділяли значно більше уваги завоюванням та зовнішній політичній грі, а ніж внутрішньому життю. Французька традиція сформована на основі особливого місця французів у світі, так званого «месіанства». Французи шанують правителів, які відзначилися особливими здобутками у зовнішній політиці, примножили її територіальні володіння та підняли місце Франції у світі.

Розглянуті моделі в певній мірі подібні між собою, позаяк переслідують головну мету – утриматись на головних позиціях у міжнародних відносинах. Відтак політика Франції більше нагадує способи досягнення цілей, а тому і відзначається непослідовністю, ірраціональністю та схильністю до імпульсивних рішень. У XXI ст. Франції доведеться не просто переглянути свою політику, їй потрібно змінити сприйняття та розуміння того, що світ змінився. Змінився формат міжнародних відносин. Змінилася сама Франція. Після переміни біполярного світу на багатополюсність, немає потреби в явному лідері, наддержаві, яка здійснює вплив на інші держави. Небажаючи цього визнавати на національному рівні, Франція прагне продовжувати жити за старими правилами у новому світі. Мультикультурна Франція має знайти своє місце у багатополюсному суспільстві. Розуміння цього дозволить французам зосередитися спершу на внутрішніх інтересах, а відтак визначити свої пріоритети.

Перспективи подальших досліджень будуть пов'язані з комплексним аналізом зовнішньої політики Франції, вивченням її зовнішньополітичних пріоритетів у країнах мусульманського світу, а також з'ясуванням впливу арабо-мусульманської політики Франції на міждержавному та наднаціональному рівнях.

Література

1. Арзаканян М. Ц. История Франции: учебник для вузов / [М.Ц. Арзаканян, А.В. Ревякин, П.Ю. Уваров]. – М. : Дрофа, 2005. – 474 с.
2. Арон Реймон. Демократия и тоталитаризм / Реймон Арон ; [Пер. с франц. Г. И. Семенова]. – М. : Текст, 1993, – с.
3. Баверез Никола Падающая Франция [Электронный ресурс] // Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/book/n_3244
4. Битар Карим Эмиль Две навязчивые идеи Франции: Германия и упадок [Электронный ресурс] // Режим доступа : http://www.inoforum.ru/inostrannaya_pressa/dve_navyazchivye_idei_francii_germaniya_i_upadok
5. «Белая книга» об обороне и национальной безопасности Франции [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://stranovedenie.info/belaya-kniga-ob-oborone-i-nacionalno>
6. Джуліані Ж. Д. Розчаровані європейці, або як Франція дивиться на кризу у Європі / Ж. Д. Джуліані // Зовнішні справи: Суспільно-політичний журнал. – 2013. – №6. – С.19.
7. Игнатченко И. Саркози примеряет треуголку Бонапарта [Электронный ресурс] // Режим доступа : http://nvo.ng.ru/wars/2011-07-22/12_france.html
8. Кіндратець О. М. Зміна ролі міжнародних організацій в умовах глобалізації [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/1839/1/politiolog.52.2003.88-97.pdf>
9. Кривушин И. В. Руандийский геноцид причины , характер, значение [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://maxilink.ru/dlya-studenta/4-kurs/i-v-krivushin-ruandii-skii-genotsid-prichiny-harakter-znachenie>
10. Обичкина Е. О. Франция на рубеже XX-XXI веков: кризис идентичности : [монография] / Обичкина Е. О. – М. : МГИМО, 2003. – 137 с.
11. Садовенко А. П. Франція на порозі XXI століття : [монографія] / Садовенко А. П. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1991. – 48 с.
12. Севекіна О. На відміну від ідей інтеграції. Президентські вибори у Франції як референдум для Європейського Союзу щодо його подальшого розвитку / О. Севекіна // Політика і час. – 2002. – №6. – С. 12-19.
13. Резолюция 1973 (2011) [Электронный ресурс] / Совет Безопасности ООН. – с. 9 // Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/268/41/PDF/N1126841.pdf>
14. Франция. В поисках новых путей : [отв. ред. д.и.н. Ю. И. Рубинский]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2007 – 624 с.
15. Discours de M. Jacques CHIRAC, Président de la République, devant le comité des Présidents de l'Assemblée parlementaire de l'UEO et les auditeurs de l'IHEDN [Электронный ресурс]. – Palais de l'Elysée, 30 mai 2000 // Режим доступа : http://www.jacqueschirac-asso.fr/archives-elysee.fr/elysee/elysee.fr/francais/interventions/discours_et_declarations/2000/mai/fi002626.html
16. Operation Odyssey Dawn (Libya): Background and Issues for Congress [Электронный ресурс]. – March 30, 2011. – p. 29 // Режим доступа : <http://fas.org/sgp/crs/natsec/R41725.pdf>

УДК 327

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ У СВІТЛІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Шаповалова О. І.

кандидат політичних наук, докторантка

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається проблема трансформації зовнішньої політики держав крізь призму соціального конструктивізму. На основі базових положень цієї парадигми формулюється уявлення про цей процес як перманентну динаміку конструювання та деконструкції акторами соціальних значень та асоційованих з ними практик, виокремлюється адаптивний та фрустраційний характер зовнішньополітичних змін та аналізується взаємозв'язок трансформаційних процесів у зовнішньополітичному комплексі держави та у структурі міжнародної системи.

Ключові слова: зовнішня політика, трансформація, соціальний конструктивізм, деконструкція, адаптивні зміни.

В статье рассматривается проблема трансформации внешней политики государств сквозь призму социального конструктивизма. На основе базовых положений данной парадигмы формулируется представление об этом процессе как о перманентной динамике конструирования и деконструкции акторами социальных значений и ассоциированных с ними практик, выделяется адаптивный и фрустрационный характер внешнеполитических изменений и анализируется взаимосвязь трансформационных процессов во внешнеполитическом комплексе государства и в структуре международной системы.

Ключевые слова: внешняя политика, трансформация, социальный конструктивизм, деконструкция, адаптивные изменения.

The article examines the problem of foreign policy transformation through the prism of social constructivism. Proceeding from the basic provisions of this paradigm the author formulates an interpretation of this process as permanent dynamics of construction and deconstruction by actors of social meanings and practices associated with them, differentiates among adaptive and frustrational nature of foreign policy changes and analyses the interlink between transformational process in state's foreign policy complex and the structure of international system.

Key words: foreign policy, transformation, social constructivism, deconstruction, adaptive changes.

Питання трансформації зовнішньої політики, як й інших складових системи міжнародних відносин, викликає значний інтерес у міжнародно-політичній науці. Разом з тим, це питання є настільки складним та багатограним, що спроби його теоретичного осмислення в межах різних наукових парадигм здійснювались вельми спорадично.

Для соціального конструктивізму трансформативний аспект міжнародних відносин є природним предметом наукового аналізу, оскільки конструювання соціальних феноменів є, власне, первинним і основним способом трансформації міжнародної дійсності. Як вдало висловився з цього приводу Е. Адлер, «якщо конструктивізм і веде про щось мову, то насамперед про зміни» [1, Р. 102]. Але разом з тим, цей аспект залишається недостатньо розкритим в існуючих роботах. Частково це пов'язано з тим, що доведення значимості і казуальної дії соціальних структур вимагало насамперед демонстрації їхньої континуальності, частково – із поширенням есенціалістського підходу, згідно з яким соціальні структури формуються і зазнають змін внаслідок тривалого відтворення певних міжсуб'єктивних практик [2, Р. 199].

Незважаючи на це, в рамках конструктивістської парадигми, на наше переконання, сформульовані положення, на основі яких можна виробити цілісне уявлення про трансформацію зовнішньої політики держав, у центрі уваги якого перебуватимуть не стільки зміни у матеріальному контексті, скільки зміни ідейних установок та соціальних структур [1, Р. 102]. Вироблення такого уявлення і становить мету даної статті.

Трансформація зовнішньої політики держави може бути зумовлена чинниками, що походять від внутрішнього чи зовнішнього контексту і мають матеріальний, інституційний чи ідейний характер. Головним напрямком наукових пошуків у цій царині є визначення того, які з цих чинників і за яких умов мають пріоритет та можуть спровокувати зміни у зовнішній політиці держави. В існуючих дослідженнях робляться спроби віднайти певні закономірності у співвідношенні вказаних чинників трансформації зовнішньої політики держав, з особливою увагою, у випадку конструктивізму, до чинників ідейного характеру. Так, К. Алден та А. Аран

акцентують увагу на тому, що ідейні фактори відіграють первинну роль у період транзитивних змін держави чи зміни її політичного режиму, в ході якої традиційні, інституційно закріплені орієнтири зовнішньої політики втрачають свою релевантність, а особистісні якості та ідейні установки провідних лідерів набувають особливої ваги [3, Р. 105-106]. К. Торан, у свою чергу формулює гіпотезу про те, що ідейні фактори вважаються більш значимими у ситуаціях, коли зовнішні структурні обмеження не є достатньо визначеними та імперативними і залишають державній еліті певний простір для вибору [4, Р. 23].

Найбільш амбітну спробу синтезувати ідейні та матеріальні чинники зовнішньополітичних змін на базі конструктивістського мислення здійснив у своїх працях Дж. Легро. Він стверджує, що нові зовнішньополітичні ідеї формуються на основі попередніх існуючих домінантних ідей та у співвідношенні із поточними подіями, які можуть або посилити релевантність діючих ідей або, в окремих випадках, призвести до їх радикальної зміни [5, Р. 4]. Такі зміни, в його трактовці, є результатом певних несподіваних зовнішніх криз або фрустрацій, які істотно порушують очікування, породжені діючими ідеями та уявленнями [6, Р. 45]. Однак, на відміну від традиційного бачення, Дж. Легро відходить від автоматизму між казуальним ефектом кризи та здійсненням змін у зовнішній політиці. Цілком справедливо вказуючи на те, що не кожна криза призводить до зовнішньополітичних змін, він вводить до цієї логічної послідовності «криза – зміни» дві проміжні стадії «колапсу» та «консолідації» [5, Р. 14]. На стадії «колапсу» відбувається переосмислення діючих ідей, яке може призвести або до їх усталення або до усвідомлення їх неадекватності або помилковості. У такому разі відбувається ревізія діючих ідей, яка в разі наявності прийнятної альтернативи відкриває шлях до «консолідації», коли така альтернатива усталюється і набуває домінантних якостей.

З критикою моделі Дж. Легро виступає В.Л. Йонг, який вказує на те, що в ній проблематизуються зміни ідейних уявлень лише про засоби реалізації державних інтересів, а самі державні інтереси вважаються даністю майже у дусі традиційного раціоналізму [7, Р. 791-792]. Тому він вважає, що дану модель слід доповнити ще однією стадією, на якій відбувається інтерпретація зовнішніх подій, їх оцінка як кризових або таких, що несуть загрозу, та визначення шляхів подолання цих загроз. Тобто В.Л. Йонг ставить під питання не лише зв'язок між кризовими подіями і змінами зовнішньої політики, але й між подіями і їх усвідомленням в якості кризових – таких, що вимагають змін.

Разом з тим, згаданим дослідженням притаманні два інші суттєві недоліки, а саме визнання вторинності та своєрідної реактивності ідейних змін зовнішньої політики держав, які, на думку вказаних авторів, можуть мати місце лише у відповідь на певні зміни об'єктивних матеріальних чи інституційних умов, особливо якщо вони створюють атмосферу невизначеності зовнішньополітичних орієнтирів [7, Р. 793]. Така реаквальна трактовка серйозно контрастує із традиційним конструктивістським наголосом на приматі позаматеріальних реалій у політичному процесі, що, за логікою, означає центральну роль ідейних змін у трансформації зовнішньої політики як автономного ідейно-практичного комплексу.

Якщо ж ми прагнемо зрозуміти механізм ідейних змін, то варто поставити питання у ширшому ключі, як це, до речі, робить сам Дж. Легро в одній зі своїх більш пізніх статей, пропонуючи сфокусуватися на тому, що стабілізує або дестабілізує існуючі ідеї, та що зумовлює виникнення та консолідацію нових ідей [6, Р. 44]. Для відповіді на ці питання необхідно абстрагуватися від матеріальних, практичних зрушень як неодмінної відправної точки у трансформаційному процесі і включити до наукового ареалу можливість власне ідейних змін зовнішньої політики, по-перше, не спровокованих екзогенними матеріальними чинниками, по-друге, спрямованих на програмування подальших змін у зовнішньому середовищі, а не лише на реагування на них [8, Р. 14-15], і по-третє, ініційованих відповідними акторами внаслідок аргументованого переконання, а не лише подіями, які вимагають змін чи сприймаються як такі [9, Р. 89]. У такому разі дослідницьке завдання буде полягати у визначенні того, як трансформуються структури соціальних значень, що конституують зовнішньополітичну ідентичність та мотивацію держав.

У цьому контексті потрібно відзначити, що трансформація соціальних значень не вичерпується втратою ними своєї релевантності в очах акторів. Іншими словами, ідейні зміни проявляються не лише у тому, що актори остаточно відмовляються від певних ідей. Соціальні структури, в тому числі зовнішньополітична ідентичність та мотивація, часто являють собою багаторівневі ієрархічні конструкції, в рамках яких ідеї можуть з плином часу переміщуватися з одного рівня на інший. Окрім того, вони можуть наповнюватися різним змістом або асоціюватися із різними практиками, що також являє собою важливі зміни, хоча їх складніше ідентифікувати, ніж зміни, спровоковані очевидною зовнішньою кризою. Тому трансформація зовнішньої політики часто являє собою тривалий послідовний процес ревізії

усталених соціальних значень, і тому не може вичерпуватись одномоментними кризовими подіями.

Найбільш вагомою у цьому плані є зміна онтологічної якості даних соціальних значень – від суто казуальних чи інструментальних преференцій до конститутивних ідентифікаційних ознак, які сприймаються як належне і вимагають відповідної репродукції, і навпаки. Фактично, йдеться про можливість обопільного переходу тих чи інших значень від сфери дії логіки наслідків до сфери дії логіки належності [10, Р. 754]. В рамках кожної з цих логік формуються власні ієрархії значень, в межах яких також відбуваються ті чи інші зміни.

Процес набуття певними ідеями власного неінструментального сприйняття отримав часткове висвітлення у конструктивістській літературі завдяки працям з теорії «соціального навчання» та соціалізації. Щоправда соціалізація – це лише один партикулярний механізм наділення певних ідейних конструкцій логікою належності, причому конститутивна якість цих значень у даному випадку вже визначена в рамках певної спільноти, до якої держава прагне соціалізуватися. Тобто теорія соціалізації, по суті, демонструє, як для певних держав конститутивної ролі набувають ідеї, які вже є конститутивними для іншої спільноти, але яким чином вони набули такої якості для даної спільноти, ця теорія не конкретизує.

Втім, питання переходу ідей та уявлень від дії логіки наслідків до дії логіки належності багато в чому співпадає з питанням побудови соціальних структур і пов'язано із процесами об'єктивізації на структурному рівні та інтерналізації на суб'єктному. Обидва ці процеси супроводжуються зниженням інструментального сприйняття даних соціальних значень. З преференцій, які потребують раціонального утилітарного обґрунтування, вони перетворюються на самоочевидні для даної спільноти аксіоми, за допомогою яких власне і відбувається раціоналізація та легітимізація зовнішньополітичних преференцій.

А от питання зворотного переходу – від логіки належності до логіки наслідків – є значно менш дослідженим у сучасній літературі. Чому певні ідеї, які довгий час сприймалися як належна даність, на деякому етапі перестають сприйматися у такій якості, ставляться під питання чи відкрито оскаржуються – цей аспект трансформаційного процесу випав з поля зору більшості прихильників конструктивізму. Частково це пояснюється тим, що у даному разі ми маємо справу із процесом, протилежним тому, який вивчає конструктивізм, а саме соціальною деконструкцією як антиподом соціального конструювання. Однак, нівелювати цей процес конструктивізм не може, оскільки без його врахування з поля зору випадає значний сегмент політичної реальності, який визначається «розвінчанням» певних ідей та уявлень і становить не менш вагому складову соціальної динаміки міжнародних відносин.

Якщо ми встановили, що головними способами конструювання є об'єктивізація та інтерналізація соціальних феноменів, то логічно буде припустити, що способами деконструкції виступають їх проблематизація та екстерналізація. При проблематизації соціальних значень (аналогічно до наукових тверджень) їх зміст, справедливість чи доцільність ставляться під сумнів. Проблематизація соціальних значень може відбуватися двома шляхами – або шляхом дискурсивного заперечення чи оскарження їх істинності, або шляхом оскарження їх зв'язку з асоційованими практиками. У першому випадку об'єктом проблематизації є саме соціальне значення, у другому – його казуальна функція. При екстерналізації ставиться під сумнів конститутивна якість цих значень для конкретного актора чи акторів, хоча їх казуальна функція може зберігатись, і тоді дане значення з елемента ідентичності перетворюється на звичайну преференцію в інструментальному сенсі.

Як у відношенні проблематизації, так і у відношенні екстерналізації мова йде про інтенціональну деконструкцію, яка, подібно до процесу конструювання, має своїм витоком цілеспрямовані дії акторів. Причому у відношенні зовнішньої політики держави імпульси до деконструкції соціальних значень можуть виходити від акторів як внутрішнього соціального контексту, так і міжнародного – інших держав чи недержавних акторів [11, Р. 105]. Процес деконструкції соціальних значень передбачає генерування відповідних дискурсів, які оскаржують ці значення як такі або їх казуальну чи конститутивну якість, обмеження чи припинення репродукції асоційованих з ними практик та відмову від даних значень в ході міжсуб'єктивних взаємодій. Деконструкція також може супроводжуватися демонтажем інституційних механізмів, призначених відтворювати оскаржувані значення (див. наприклад [12]). З цього можна зробити висновок, що необхідними передумовами для деконструкції соціальних значень є власне деконструюючий дискурс, актори, готові його артикулювати, та канали міжсуб'єктивної взаємодії для його поширення. Причому чим глибше інтерналізоване значення, або чим тривалішим є його плекання, тим ширші канали необхідно задіяти для його деконструкції.

Окрім того, оскільки утвердження та деконструкція соціальних значень протікають в іманентно конкурентному публічному просторі [13, Р. 62], вагому роль у цих процесах відіграє наявність альтернативних версій оскаржуваних соціальних значень та асоційованих з ними

практик [6, Р. 48]. Адже сприйняття певного значення в якості належного формується у тому разі, коли воно не має співмірних альтернатив [14, Р. 60], або коли такі альтернативи не розглядаються як прийнятні та допустимі [15, Р. 60]. З цього випливає, що, якщо маргіналізація альтернатив є ключовою передумовою для конструювання соціального значення [16, Р. 378], систематична артикуляція таких альтернатив є ключовою передумовою для порушення його «смыслові монополії» і, як наслідок, проблематизації. Тому, як стверджує В. Карлснес, зміни зовнішньої політики є наслідками концептуальних протиріч, що виникають між акторами у спільному дискурсивному полі в ході публічного обговорення питань зовнішньої політики [8, Р. 27]. Це підтверджує і Т. Хопф, вказуючи, що допоки навколо певних значень чи ідентичностей зберігаються розбіжності, залишається потенціал для їх зміни [2, Р. 180].

Однак, висунення альтернативного дискурсу, що проблематизує усталене соціальне значення, саме по собі ще не призводить до автоматичних змін у комплексі зовнішньої політики. Виклик, що походить від артикуляції та поширення альтернативних значень, може бути нейтралізований за допомогою дискурсивних стратегій, спрямованих або на нівелювання даної альтернативи, або на применшення її суперечливості по відношенню до діючого значення, або на її інкорпорацію до існуючої соціальної структури. Дж. Байеллі Меттерн розкриває зміст цих стратегій на прикладі нарративного аналізу функціонування спільнот безпеки. В її викладі ці стратегії називаються відповідно стратегіями «терору», «екзилу» та «толеранції» [17, Р. 363-369]. У випадку задіяння двох останніх стратегій для нейтралізації кинутого виклику може бути необхідним внесення певних змін чи коректив у діючі домінуючі соціальні значення.

Це означає, що поряд із кризовими, фрустраційними змінами, спрямованими на злам діючих соціальних значень, у політичному контексті можуть мати місце також зміни більш адаптивного, модифікаційного характеру, завданням яких є коригування діючих значень заради їх подальшого усталення та збереження їхньої релевантності.

Але соціальні значення рідко функціонують самі по собі, в одиничній якості, а переважно об'єднані в цілісні смислові ієрархії соціальних структур. У випадку зовнішньої політики ми маємо справу із комплексом, що складається, як було визначено, із конститутивних структур суб'єктності та ідентичності і казуальних мотиваційних установок. В рамках подібного розгалуженого комплексу адаптивні зміни можуть передбачати часткову ревізію або деконструкцію діючих соціальних значень чи асоційованих з ними практик, але при цьому загальна ідейна конструкція, на якій базується суб'єктність, ідентичність чи мотивація актора, не тільки не відкидається, але й навпаки, відтворюється та зміцнюється.

Цілком очевидно, що держави та актори, що приймають рішення від їх імені, не зацікавлені у повній деконструкції власної суб'єктності. Більш того, вони, як правило, прагнуть підтримувати видимість континуальності, не в останню чергу через прагнення не компрометувати усталені очікування власної поведінки в очах своїх партнерів та громадськості. Тому переважна більшість зовнішньополітичних змін не декларується ними відкрито, а проявляється у тих чи інших прихованих формах – зміщенні акцентів в офіційній риторичі, активізації контактів на певних напрямках, вдаванні до відмінних практичних дій тощо. Подекуди такі приховані інкрементальні зміни призводять у сукупності до кардинальної ревізії діючих соціальних структур без жодних зовнішніх потрясінь. Тобто більшість змін у комплексі зовнішньої політики держави носять адаптивний, а не фрустраційний характер, і рідко акцентуються в її офіційному дискурсі. Причому подібні зміни більш притаманні «нижчим щаблям» зовнішньополітичного комплексу, оскільки їх простіше трансформувати, ніж об'єктивовані і тривалий час усталені конститутивні значення. З огляду на це, можна констатувати, що адаптивні зміни інструментальних зовнішньополітичних преференцій більш вірогідні, ніж адаптивні зміни в структурі ідентичності чи суб'єктності держав.

У цьому сенсі виникає наступна проблема, пов'язана із тим, яким чином визначається адаптивний чи фрустраційний характер зовнішньополітичних змін. З одного боку, природно, що цей характер задається намірами акторів, що здійснюють такі зміни. Вони можуть цілеспрямовано прагнути розриву із діючими структурами або навпаки їх збереження. Але, з іншого, підсумковий результат трансформаційних зусиль акторів може не відповідати їх початковим намірам – фрустраційні наміри внутрішньої чи зовнішньої опозиції можуть бути нівельовані або каналізовані правлячою елітою в адаптивні зміни, і навпаки, зусилля із здійснення діючою владою часткових адаптивних змін можуть у кінцевому рахунку призвести до кардинальних зламів у зовнішньополітичному комплексі держави аж до втрати нею міжнародної суб'єктності.

Можна припустити, що характер і наслідки змін визначаються матеріальними умовами їх здійснення. Однак, встановити пряму кореляцію між матеріальними чинниками внутрішнього чи зовнішнього контексту і результатами трансформаційних зусиль акторів також не

представляється можливим, окрім випадків тотального колапсу, коли зникають самі умови для існування актора. В інших випадках, зміни у матеріальному середовищі впливають лише на здатність актора відтворювати практики, асоційовані з конститутивними для нього соціальними значеннями, та реалізовувати інструментальні преференції, а, як вже зазначалось вище, зрушення на практичному рівні не спричиняють автоматичних змін в ідейній площині, а залежать від їх інтерпретації акторами. Звісно, актори, що прагнуть фрустраційних змін, можуть інтерпретувати такі зрушення як підтвердження повної нерелевантності діючих ідейних установок і використовувати їх для підкріплення власних альтернативних дискурсів, але знов-таки правляча еліта може нейтралізувати даний виклик за допомогою нівелюючих стратегій чи адаптивних змін, або модифікувавши самі оскаржувані значення, або утвердивши їх зв'язок з іншими, менш обтяжливими з матеріальної точки зору практиками.

Характер і напрямок зовнішньополітичних трансформацій, як й інших елементів політичної реальності, не задається апріорі, а визначається у процесі міжсуб'єктивної взаємодії, що власне відповідає базовим положенням конструктивізму. У такому розрізі результат цього процесу залежить від якостей структури, яка підлягає трансформації, дискурсивних можливостей залучених до неї акторів та особливостей каналів міжсуб'єктивної взаємодії. Це означає, що первинними критеріями характеру зовнішньополітичних змін є параметри та якості ідейно-практичного комплексу зовнішньої політики держави, в тому числі її адаптивний потенціал. За висловом В. Карлснеса, «деякі зовнішньополітичні системи краще за інші пристосовані до розв'язання політичних протиріч і, як наслідок, до вироблення інноваційних стратегій» [8, Р. 27-28]. У тому разі, коли система є достатньо гнучкою і залишає простір для здійснення модифікацій без загрози для власної життєздатності, тобто коли деконструкція окремих її сегментів не призводить до деконструкції її в цілому, адаптивні зміни переважатимуть над фрустраційними.

Разом з тим, потрібно враховувати, що трансформація зовнішньої політики не є суто «інтровертним» процесом, який протікає виключно у внутрішньому соціальному контексті держави. У комплексі зовнішньої політики держав відображаються, закріплюються та відтворюються структурні параметри міжнародної системи, тому зміни у зовнішній політиці нерозривно пов'язані із змінами системної структури. І навпаки зрушення у системній структурі не можуть не зачіпати зовнішню політику держав. Фактично, трансформаційна взаємодія є одним із проявів взаємної обумовленості соціальних структур системного та суб'єктного рівнів.

Конструювання та утвердження соціальної структури міжнародної системи неминуче тягне за собою зрушення у соціальній структурі зовнішньої політики держав, тому що вимагає закріплення і відтворення в її комплексі відповідних системних значень. Від того, в яких умовах і яким шляхом відбувається об'єктивація цих значень, залежить характер та напрямок трансформаційних процесів у зовнішньополітичному комплексі. Якщо системні значення утверджуються консенсусним шляхом у рамках механізмів кооперативної взаємодії широкого кола акторів і при цьому радикально не суперечать їх базовим конститутивним властивостям, то зміни у комплексі зовнішньої політики в результаті усталення таких значень носитимуть переважно адаптивний характер. Якщо суперечностей із власною соціальною структурою вони не викликають, то у більшості випадків процес завершується простою інкорпорацією нових системних значень до зовнішньополітичного комплексу. Саме такі координовані системні реорієнтації зовнішньої політики, за твердженням, М. Фіннемор, є центральними об'єктами аналізу для структурного конструктивізму [18, Р. 31].

Однак, за всієї аналітичної привабливості цього сценарію подвійної кооперативної структурної трансформації, одним з різновидів якого є уподобана конструктивістами міжнародна соціалізація держав, конструктивізм як такий не може обмежувати ним свій науковий фокус, адже випадків кооперативної трансформації у міжнародних відносинах не дуже багато. Натомість сценарії, коли утверджувані системні значення вступають у протиріччя із діючими внутрішніми соціальними структурами або існуючими чи бажаними їх ідентифікаційними характеристиками, є більш численними і, потрібно відзначити, більш значимими для міжнародної системи. У такому випадку трансформаційні процеси можуть розвиватися двома шляхами – або пропоноване системне значення відкидається разом із структурою, в якій воно зафіксоване, або зовнішні чи внутрішні актори здійснюють тиск на власну соціальну структуру держави задля інкорпорації цього значення, спричиняючи фрустрацію внутрішніх усталених уявлень. За такого шляху трансформаційний процес може мати фрустраційні наслідки для зовнішньополітичного комплексу загалом, але їх можна уникнути, якщо знайти прийнятний варіант узгодження даної колізії або «ізолювати» дане значення чи применшити його вагу у власній соціальній структурі, або легітимізувати необхідність трансформації іншими, більш важливими для цієї структури значеннями.

У цьому відношенні слід відзначити, що в рамках внутрішнього соціального контексту держави існує набагато більше шляхів об'єктивації та усталення соціальних значень у порівнянні з міжнародним середовищем, тому внутрішні соціальні структури, в тому числі зовнішньополітичного комплексу, як правило, є міцнішими за соціальні структури міжнародної системи, які залежать у своїй репродукції від закріплення та відтворення у зовнішній політиці держав. Окрім того, для акторів внутрішнього контексту збереження та підтримання соціальних структур і суб'єктності держави закономірно є більш пріоритетним завданням за підтримання соціальних структур міжнародної системи. Це не означає, що внутрішні соціальні структури завжди превалюватимуть над міжнародними в ході трансформаційних процесів. Скоріше, між ними утворюється певний баланс, який утримується допоки він є прийнятним для більшості залучених акторів і завдяки якому стримується дія деструктивних імпульсів як зсередини, так і ззовні, здатних призвести до фрустраційних наслідків. Множинність соціальних значень дозволяє правлячій еліті здійснювати необхідні трансформації у такий спосіб, який уможливорює підтримання принаймні видимості зовнішньополітичної континуальності у внутрішньої та зовнішньої громадськості.

Однак, якщо такі фрустраційні кризові наслідки все ж таки наступають на одному з даних рівнів, це неминує призводити до серйозних наслідків на іншому. Зміни у зовнішній політиці держав, зокрема відмова від репродукції структурно заданих значень і практик, можуть призвести до демонтажу системної структури, якщо ці держави обіймають провідний статус у системі і її підтримання залежить від репродукції в їх зовнішньополітичному дискурсі та практиці. У ситуації, коли фрустрації зазнає комплекс зовнішньої політики менш статусної держави, це відкриває шлях внутрішнім акторам для розбудови її оновлених засад на базі альтернативних уявлень, але в той же час посилює роль сталих системних значень як ідейних орієнтирів у цьому процесі [3, Р. 105-106].

У разі, коли відбувається фрустрація системної структури, трансформація зовнішньої політики держав носить подвійний характер – з одного боку, держави намагаються обмежити деструктивні наслідки системної кризи для власної соціальної структури, а з іншого, прагнуть адаптувати її таким чином, аби скористатися можливостями для конструювання нової, більш сприятливої для себе соціальної структури міжнародної системи. Адже, як свідчать існуючі дослідження, у період кризи системних структур істотно зростають суб'єктні якості акторів, особливо тих, які зазнали найменших втрат внаслідок системної кризи, тобто чії ідейні установки не були дискредитовані чи нівельовані такою кризою. Їх власні соціальні структури залишаються єдиними чинними у системі, тому їх здатність цілеспрямовано впливати на конструювання нової системної структури суттєво підвищується [10, Р. 749].

Отже, розгляд проблеми трансформації зовнішньої політики держав кризь призму конструктивістської парадигми дозволив представити цей процес як перманентну динаміку конструювання та деконструкції акторами соціальних значень та асоційованих з ними практик, а також їх конститутивних і казуальних якостей, відійшовши від домінуючого у літературі суто «кризового» сприйняття змін у зовнішній політиці виключно у світлі радикальних змін матеріальних чи інституційних умов. Це уможливило виокремлення адаптивного та фрустраційного характеру зовнішньо-політичних трансформацій, який, втім, не задається априорі одними лише намірами їх ініціаторів, а визначається в ході міжсуб'єктивної взаємодії у внутрішньому та міжнародному публічному просторі. При цьому, звернення до холистичного підходу і положення про взаємну обумовленість соціальних структур системного та суб'єктного рівнів дало змогу сформулювати базове уявлення про взаємозв'язок трансформаційних процесів у зовнішньополітичному комплексі держави та у структурі міжнародної системи.

Література

1. Adler E. Constructivism and International Relations / E. Adler // Handbook of International Relations / W. Carlsnaes, Th. Risse, B.A. Simmons (eds.). – London: Sage Publications, 2002. – P. 94-118.
2. Hopf T. The Promise of Constructivism in International Relations Theory / T. Hopf // International Security. – 1998. – Vol. 23, No. 1. – P. 171-200.
3. Alden Ch. Foreign Policy Analysis: new approaches / Ch. Alden, A. Aran. – London: Routledge, 2012. – 176 p.
4. Thorun Ch. Explaining change in Russian foreign policy : the role of ideas in post-Soviet Russia's conduct towards the West / Ch. Thorun. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. – 203 p.

5. Legro J. Rethinking the World: Great Power Strategies and International Order / J. Legro. – Ithaca: Cornell University Press, 2006. – 253 p.
6. Legro J. The Plasticity of Identity under Anarchy / J. Legro // European Journal of International Relations. – 2009. – Vol. 15, No. 1. – P. 37-65.
7. Yong Wook Lee. Synthesis and reformulation of foreign policy change: Japan and East Asian financial regionalism // Review of International Studies. – 2012. – Vol. 38, No. 4. – P. 785-807.
8. Carlsnaes W. On Analysing the Dynamics of Foreign Policy Change: A Critique and Reconceptualization / W. Carlsnaes // Cooperation and Conflict. – 1993. – Vol. 28, No. 1. – P. 5-30.
9. Flockhart T. Constructivism and foreign policy / T. Flockhart // Foreign Policy: Theories, Actors, Cases / S. Smith, A. Hadfield, T. Dunne (eds.). – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 78-93.
10. Widmaier W. Exogenous Shocks or Endogenous Constructions? The Meanings of Wars and Crises / W. Widmaier, M. Blyth, L. Seabrooke // International Studies Quarterly. – 2007. – Vol. 51, No. 4. – P. 747-759.
11. Hansen L. Discourse analysis, post-structuralism, and foreign policy / L. Hansen // Foreign Policy: Theories, Actors, Cases / S. Smith, A. Hadfield, T. Dunne (eds.). – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 94-109.
12. Béland D. Ideas, institutions, and policy change / D. Béland // Journal of European Public Policy. – 2009. – Vol. 16, No. 5. – P. 701-718.
13. Larsen H. Discourse analysis in the study of European foreign policy / H. Larsen // Rethinking European Union Foreign Policy / B. Tonra, Th. Christiansen (eds.). – Manchester: Manchester University Press, 2004. – P. 62-80.
14. Fearon J. Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View / J. Fearon, A. Wendt // Handbook of International Relations / W. Carlsnaes, Th. Risse, B.A. Simmons (eds.). – London: Sage Publications, 2002. – P. 52-73.
15. Epstein Ch. The Power of Words in International Relations : birth of an anti-whaling discourse. – Cambridge: MIT Press, 2008. – 333 p.
16. Doty R.L. Aporia: A Critical Exploration of the Agent-Structure Problematique in International Relations Theory / R.L. Doty // European Journal of International Relations. – 1997. – Vol. 3, No. 3. – P. 365-392.
17. Bially Mattern J. The Power Politics of Identity / J. Bially Mattern // European Journal of International Relations. – 2001. – Vol. 7, No. 3. – P. 349-397.
18. Finnemore M. National Interests in International Society / M. Finnemore. – Ithaca: Cornell University Press, 1996. – 154 p.

УДК 323.212

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ГУМАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО НЕВИЛІКОВНО ХВОРИХ У 2012- 2014 РР. В УКРАЇНІ

Вольф О. О.

Голова правління БО «Асоціація паліативної та хоспісної допомоги».

У статті, вперше в українській політології, зроблено розгляд нормативно-правової бази з питань допомоги тяжко хворим (невиліковним) – паліативної та хоспісної допомоги, розробленої у 2012-2014 рр. Особлива увага була звернена на питання щодо ролі недержавних, неурядових організацій у процесі формування цієї бази.

Ключові слова: паліативна та хоспісна допомога, права пацієнта, права людини, евтаназія, гуманізація охорони здоров'я, соціально-правова допомога.

В статье, впервые в украинской политологии, осуществлён анализ нормативно-правовой базы по вопросам помощи тяжело больным (неизлечимым) – паллиативной и хосписной помощи, разработанной в 2012-2014 гг. Особенное внимание была уделена вопросу роли негосударственных, неправительственных организаций в процессе формирования этой базы.

Ключевые слова: паллиативная и хосписная помощь, права пациента, права человека, эвтаназия, гуманизация сферы здравоохранения, социальная правовая помощь.

The article, for the first time in Ukrainian political science, reviews the legislation framework on issues of support of incurably ill people (palliative and hospice care, created in Ukraine in 2012-2014). The special attention is devoted to the role of non-governmental organizations in the process of forming such policy.

Key Words: palliative and hospice care, patients rights, human rights, euthanasia, humanization of health care, social and legal support.

Постановка проблеми. Паліативна допомога – це комплексний підхід, мета якого - забезпечити максимально можливу якість життя паліативних (невиліковних) хворих і членів їхніх родин, шляхом запобігання та полегшення страждань завдяки ранньому виявленню і точному діагностуванню симптомів болю та розладів життєдіяльності, проведення адекватних лікувальних заходів, симптоматичної (ад'ювантної) терапії та догляду, надання психологічної, соціальної, духовної та моральної підтримки [1]. Ця категорія людей має особливі потреби, що можуть задовольнятися у рамках систем охорони здоров'я та соціального захисту. Відповідно, це формує особливі виклики для соціальної політики держави. Вивчення особливостей нормативно-правового регулювання питань, пов'язаних з допомогою невиліковно хворим, є одними з ключових як для практиків, у першу чергу, у галузі державного управління, так і науковців, які присвячують себе діяльності у цій сфері.

Актуальність дослідження. За оцінками експертів, в Україні щороку паліативної та хоспісної (такої, що надається в останні кілька місяців життя людини) допомоги потребують не менше 600 000 пацієнтів, а також 1.5 млн. членів їхніх родин і лише менше 5 % пацієнтів мають змогу одержати кваліфіковану стаціонарну допомогу в умовах хоспісу або у відділеннях паліативної допомоги [2].

Дослідження, пов'язані з невиліковно хворими та паліативною (хоспісною) допомогою, провадяться переважно науковцями у галузях медичної науки. Проте для політологів вони також починають представляти інтерес, оскільки дана проблема має значний суспільний резонанс. Формування гуманізованої, людино-орієнтованої системи соціальної політики є вимогою та передумовою європейської інтеграції України. Організації громадянського суспільства формують суспільну думку на цю тему провадять навчально-просвітницьку роботу, формують (удосконалюють) нормативно-правове поле. Міжнародні неурядові структури здійснюють вплив на цей процес.

Попередні дослідження стосувалися вивчення нормативно-правових передумов гуманізації соціальної політики стосовно невиліковно хворих, при чому особлива увага була приділена медико-правовим аспектам, а також деяким доктринальним і нормативно-правовим документам православних і католицьких церков (друга половина ХХ – початок ХХІ

ст.) (Бабійчук О.М., Вольф О.О., Сенюта І.Я. тощо). Проте в цілому можна зауважити, що дана тематика є маловивченою.

Завдання статті полягає у аналізі нормативно-правової бази, яка була розроблена в Україні у 2012-2014 рр. і яка впливає на формування соціальної політики до такої категорії хворих, як невиліковно хворі.

Методологія. Під час проведення дослідження були використані такі методи, як аналіз нормативно-правової бази, даних статистики, міжнародного досвіду, сучасної наукової літератури.

Науковий аналіз, зроблений експертами Державного навчально-науково-методичного Центру паліативної та хоспісної медицини Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л.Шупика та благодійною організацією «Асоціація паліативної та хоспісної допомоги» протягом 2012-2014 рр. (Губський Ю.І., Царенко А.В., Вольф О.О., Бабійчук О.М.), дозволяє констатувати, що в українському законодавстві немає окремих законів або інших нормативно-правових актів, які б у повній мірі забезпечували права на паліативну та хоспісну допомогу людям з невиліковними захворюваннями та членам їхніх родин. Аналізовані нижче документи з різних сторін підходять до питання невиліковно хворих.

У вказаний період було розроблено цілий ряд нормативно-правових актів, які регулюють питання адекватним забезпеченням лікарськими засобами відповідно до міжнародних стандартів. Одним із інструментів змін стало функціонування Консультативно-експертної групи (КЕГ) «Лікарські засоби в паліативній та хоспісній медицині» у складі Державного Експертного Центру (ДЕЦ) Міністерства охорони здоров'я України. Головою КЕГ є професор Ю.І.Губський, директор Центру, заступник голови правління Всеукраїнської благодійної організації «Ліга сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги».

Результатом діяльності у цьому напрямку стала розробка блоку «Перелік лікарських засобів для надання паліативної та хоспісної допомоги» у структурі Державного формуляру лікарських засобів. Переліки деяких лікарських засобів для використання в паліативній та хоспісній медицині включені до випусків Державного Формуляру у 2012-2014 рр. Розроблено Настанову та Клінічний протокол контролю больового синдрому (Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25.04.2012 р. № 311 "Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації паліативної медичної допомоги при хронічному больовому синдромі"). Тема хронічного больового синдрому є однією з ключових для розвитку адекватного догляду за тяжкохворими. Структури громадянського суспільства акцентують увагу на тому, що в нашій державі пацієнти не мають доступу до знеболювання, що є кричущим фактом порушення прав людини. З метою зміни ситуації на краще проводяться тренінги, конференції та інші заходи. Тому вищезгадані нормативно-правові акти є дуже важливими для регулювання ситуації. Також важливим є підготовка документації для розгляду і затвердження Науково-експертною Радою Державного експертного центру та наказами Міністерства охорони здоров'я України для застосування в паліативній та хоспісній медицині нових форм опіоїдних анальгетиків. Згідно з експертним висновком і рекомендаціями вказаної КЕГ Державного експертного центру та наказами Міністерства охорони здоров'я України в нашій країні були вперше зареєстровані таблетовані препарати морфіну, що складають основу знеболення в паліативній допомозі (Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 1153 «Про державну реєстрацію (перереєстрацію) лікарських засобів та внесення змін до реєстраційних матеріалів» від 27.12.2013 р.).

Одним із найважливіших документів є Постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.2013 р. № 333 «Про затвердження порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я». Документ у значній мірі лібералізує, відповідно до міжнародних стандартів, процедури, пов'язані з використанням згаданих ліків. Проте, вважаємо, що для його адекватного використання необхідним є розробка та прийняття Наказів Міністерства охорони здоров'я України.

Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 41 від 21.01.2013 р. «Про організацію паліативної допомоги в Україні» є першим нормативно-правовим документом, який порівняно повно та чітко регламентує основні досі нерегульовані аспекти організації допомоги тяжкохворим. Наказом затверджується порядок надання паліативної допомоги населенню та перелік медичних показань для надання такої допомоги. Відповідно до Наказу, основним завданням паліативної допомоги є забезпечення максимально можливої якості життя Пацієнту і членам його родини шляхом вирішення фізичних, психологічних та духовних проблем, які мають місце у Пацієнта. Основні складові паліативної допомоги: попередження та лікування хронічного больового синдрому; симптоматична терапія, догляд, психологічна і духовна підтримка Пацієнта та його родини. Надання паліативної допомоги ґрунтується на принципах доступності, високої якості, безперервності та наступності з урахуванням етичного

і гуманного ставлення до Пацієнта та членів його родини (пп. 2.1-2.3). Таким чином, можна констатувати відповідність даного документу загальноприйнятим стандартам паліативної та хоспісної допомоги. Хоча, на нашу думку, Наказ залишає неврегульованими такі важливі й принципові для паліативної і хоспісної допомоги питання, як робота мультидисциплінарної команди, роль служб (установ) соціального забезпечення, співпраця з неурядовими структурами.

За участі співпрацівників вищезгаданого Навчально-науково-методичного центру, а також неурядових організацій ВБО «Ліга сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги» та БО «Асоціація паліативної та хоспісної допомоги» було розроблено наступні документи, які стали частиною нормативно-правового поля України:

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р «Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року», Наказ Міністерства соціальної політики України від 03.09.2012 № 537 та спільний Наказ Міністерства соціальної політики України та Міністерства охорони здоров'я України від 23.05.2014 р., № 317/353 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим» [3].

Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року деталізує аспекти державної політики у цьому напрямі. Розділ «Сприяння розвитку паліативної допомоги» передбачає, що «Важливим кроком до гуманізації наркополітики повинне стати:

проведення національної оцінки потреб у паліативній допомозі, в лікарських засобах, передусім для полегшення болю;

розроблення та прийняття відповідно до принципів ВООЗ стандартів і клінічних протоколів надання паліативної допомоги;

сприяння вітчизняному виробництву таблетованого морфіну;

створення системи державної підтримки виробників ліків та аптек, які мають ліцензії на обіг наркотиків, з метою розширення їх асортименту та доступності;

забезпечення закладів охорони здоров'я та аптечної мережі таблетованими та пролонгованими формами опіоїдних анальгетиків;

створення необхідних умов для безпечного використання наркотичних лікарських засобів у «стаціонарі на дому»;

призначення лікарем без додаткового погодження та комісійного перегляду наркотичних лікарських засобів для пацієнтів з хронічним больовим синдромом онкологічної та неонкологічної природи;

включення обов'язкового навчального курсу з паліативної допомоги в навчальні програми підготовки студентів і післядипломної перепідготовки лікарів, фельдшерів, медсестер, консультантів та соціальних працівників».

Проте, з точки зору політології і державного управління, цей документ є радше декларативним. Стратегія як така є певним дороговказом, декларуванням коротко- та довготермінових цілей.

Гуманне ставлення до невиліковно хворого пацієнта, згідно сучасних міжнародних підходів передбачає усебічне задоволення не лише медичних, але й соціальних, психологічних, духовних потреб клієнта. Задоволення таких комплексних потреб є завданням команди фахівців.

Свідченням розуміння необхідності співпраці задля розвитку системи паліативної та хоспісної допомоги на державному рівні також є те, що Міністерство соціальної політики України активно долучається до нормотворення у сфері допомоги паліативним хворим. Необхідно відмітити, що це Міністерство у 2012 р. наводить паліативну допомогу у «Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» (Наказ від 03.09.2012 р. № 537).

Іншим нормативно-правовим актом є спільний Наказ Міністерства соціальної політики України та Міністерства охорони здоров'я України від 23.05.2014 р., № 317/353 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим». Наказом затверджується порядок взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим. Порядок визначає механізм взаємодії суб'єктів, що надають соціальну послугу паліативного догляду невиліковно хворим особам похилого віку, інвалідам, які досягли 18-річного віку, а також центральних та місцевих органів виконавчої влади під час організації надання соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим.

Недоліки цього нормативно-правового акту полягають у тому, що недостатньо чітко регулюються питання щодо співпраці з неурядовими організаціями, які надають послуги в цій сфері. Питання щодо різних форм паліативної та хоспісної допомоги не розглядається, так само, як і питання стосовно ролі структур соціального захисту населення при паліативній

допомозі дітям. Документ не дає змоги визначити роль служб, підпорядкованих Міністерству соціальної політики України, у діяльності медико-соціальних експертних комісій, які відіграють ключову роль під час встановлення інвалідності, яка, власне, може пов'язуватися з необхідністю отримання паліативної та хоспісної допомоги. Не визначено порядку взаємодії з суб'єктами, які надають консультативну допомогу громадянам, які опинилися в тяжких життєвих обставинах у зв'язку з невиліковним захворюванням себе чи члена родини. Вважаємо, що національні та міжнародні неурядові структури мають продовжувати інформаційно-просвітницьку діяльність та сприяти подальшому покращенню нормативно-правового поля.

Опосередковане відношення до паліативної та хоспісної допомоги мають наступні законодавчі акти, прийняті в 2012-2014 рр. (подано у хронологічному порядку).

Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Інструкції про затвердження форми журналу обліку довідок про потребу дитини (дитини-інваліда) у домашньому догляді» від 11.06.2012 р., № 430;

Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Інструкція щодо заповнення форми первинної облікової документації № 160-1/о «Журнал обліку медико-соціальною експертною комісією індивідуальних програм реабілітації інвалідів» від 30.07.2012 р., № 577;

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року» від 01.08.2012 р., № 706;

Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження форми висновку лікарської комісії медичного закладу щодо необхідності постійного стороннього догляду за інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу та Інструкції про порядок його надання», від 31.07.2013 р., № 667;

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Типового положення про центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів Мінсоцполітики України» від 02.09.2013 р., № 1511/24043;

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Типового положення про відділення денного догляду для дітей-інвалідів Мінсоцполітики України», від 09.10.2013 р., № 653;

Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання встановлення лікарсько-консультативними комісіями інвалідності дітям», від 21.11.2013 р., № 917;

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві», від 25.12.2013 р., № 975;

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Порядку взаємодії державних органів та установ щодо професійної реабілітації, зайнятості та працевлаштування інвалідів Мінсоцполітики України» від 23.06.2014 р., № 672/25449;

Закон України «Про внесення зміни до статті 4 Закону України "Про реабілітацію інвалідів в Україні" щодо забезпечення виробами медичного призначення, технічними та іншими засобами реабілітації учасників антитерористичної операції, які постраждали під час її проведення», від 23.07.2014 р., № 1609-VII;

Наказ Міністерства соціальної політики «Про затвердження Змін до Положення про Фонд соціального захисту інвалідів Мінсоцполітики України» від 12.09.2014 р., № 650.

Спільним для цих документів є те, що вони не виокремлюють категорію невиліковно хворих і не містять згадок про паліативну та хоспісну допомогу. Хоча й вони регламентують деякі аспекти, пов'язані зі статусом осіб із інвалідністю, тяжко хворих і людей похилого віку, вони не досить чітко враховують цілий ряд сучасних принципів: допомога членам родини, мультидисциплінарність, можливість співпраці з неурядовими організаціями тощо. Незважаючи на це, ці документи можуть стати ефективним інструментом неурядових організацій для захисту прав та інтересів тяжко хворих і членів їхніх родин, збільшення активності громадян, які мають особливі потреби, пов'язані з тяжкою хворобою, розвитку паліативної та хоспісної допомоги дітям тощо.

Таким чином, в 2012-2014 рр. у нашій державі було розроблено близько 20 нормативно-правових актів, які регламентують різні аспекти формування соціальної політики до такої категорії хворих, як невиліковно хворі. До позитивних рис цієї бази належить те, що вперше такі складні та основні для невиліковно хворих питання, як доступ до паліативної та хоспісної

допомоги та доступ тяжко хворих до адекватного знеболення, знаходять юридичне забезпечення у вигляді нормативно-правових актів Міністерства охорони здоров'я та Міністерства соціальної політики України. Велику роль у розробці цих документів зіграли неурядові організації. Це свідчить про значні демократичні зрушення та вплив «ініціатив знизу», коли патерналістське ставлення держави до вирішення суспільних проблем поступово змінюється таким, при якому все більшу роль відіграють недержавні, громадські утворення. До недоліків аналізованих вище документів належить те, що багато аспектів допомоги тяжко хворим (невиліковним) у цих актах не розглядаються або не відповідають сучасним світовим практикам і тенденціям. Це може розглядатися як виклик для структур громадянського суспільства, які можуть приймати активну участь у формуванні соціальної політики держави.

Література

1. Definition of palliative and hospice care by the World Health Organization [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.who.int/cancer/palliative/definition/en>.
2. А.В.Царенко, Ю.І.Губський, Організація міжвідомчої співпраці сімейних лікарів при наданні амбулаторної паліативної допомоги пацієнтам похилого віку, «Семейная медицина, № 1, 2013, с. 14-17.
3. Законодавство. Офіційний сайт Верховної Ради України[Електронний ресурс] – Режим доступу:www.rada.gov.ua

УДК 364.652.2-054.73

СТРАТЕГІЇ І ВИКЛИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

Гусак Н. Є.

*канд.соціол.наук, доцент Школи соціальної роботи,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»*

Семигіна Т. В.

*докт. політ. наук, професор кафедри соціальної роботи і практичної психології,
Академія праці, соціальних відносин і туризму*

Трухан С. О.

*магістр соціальної роботи, спеціаліст з моніторингу,
Міжнародна організація «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я»*

Автори статті розглядають проблеми внутрішньо переміщених осіб, описують міжнародний та вітчизняний досвід роботи з ними, наводять ключові інтервенції у соціальній роботі з внутрішньо переміщеними особами. Наголошено, що система соціальної підтримки таких осіб має будуватися на ідеалах професійної соціальної роботи: імпауерменті, активізації та звільненні від потреби у соціальних працівниках.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), професійна соціальна робота.

Автори статті рассматривают проблемы внутренне перемещенных лиц, описывают международный и отечественный опыт работы с ними, приводят ключевые интервенции в социальной работе с внутренне перемещенными лицами. Отмечается, что система социальной поддержки таких лиц должна строиться на идеалах профессиональной социальной работы: импауэрменте, активизации и освобождении от потребности в социальных работниках.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), профессиональная социальная работа.

The authors consider the problems and needs of internally displaced persons, describe international and national experience of work with them, suggest key interventions in social work with internally displaced persons. The article emphasizes that social support system of such persons should be based on the ideals of professional social work: empowerment, activation and release of the need for social workers.

Key words: internally displaced persons (IDPs), professional social work.

Вступ. Соціальна робота повинна бути гнучкою й реагувати на появу нових вразливих груп, нових потреб або суспільних викликів. Арсенал її інтервенцій перебуває у стані постійного розвитку, що зумовлює необхідність вивчення тих практик, які мали позитивні результати, та здійснювати критичну рефлексію теоретико-методологічного обґрунтування діяльності соціальних працівників.

В Україні одним із таких нових викликів для соціальної роботи, яка сама по собі є відносно новим різновидом фахової діяльності, стала поява «внутрішніх мігрантів» або «вимушених переселенців», яких у закордонній нормативно-правовій та науковій літературі називають «внутрішньо переміщеними особами» (далі в тексті – ВПО) [8; 10; 28].

Феномен внутрішньої міграції на пострадянському просторі вивчали Г. Вечканов, Т. Драгунова, Т. Заславська, В. Іонцев та ін. Проте їхні дослідження не віддзеркалюють сучасного стану ВПО в Україні, який деякі науковці (наприклад, І. Качановські [21]) розглядають з точки зору їх перебування у ситуації збройного конфлікту. Тимчасом актуальним видається переосмислення практики соціальної роботи з ВПО, надання їм послуг кризового втручання й первинного психологічного консультування.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб визначити ключові характеристики соціальної роботи з ВПО. Для цього необхідно виконати низку завдань: проаналізувати основні соціальні проблеми переміщених осіб; узагальнити ключові підходи до соціальної роботи з цією вразливою групою, а також практику застосування різних інтервенцій, і на цій основі охарактеризувати соціальну допомогу, спрямовану на задоволення потреб ВПО з тимчасово окупованої території Криму, Донецької і Луганської областей. Дослідження ґрунтується на аналізі вітчизняних та міжнародних нормативно-правових документів, статистичних даних, напівструктурованих інтерв'ю з представниками державних та недержавних організацій, які надають послуги ВПО.

Вивчення соціальних проблем переміщених осіб. Становище біженців із зони збройного конфлікту вивчалось на міжнародному рівні загалом (Ю. Волтер, Ф. Аерн [33]; Д. Педерсен [26]) або на прикладах окремих територій, зокрема Абхазії (П. Кабачнік, І. Регульська, Б. Міччек [19]), Грузії (Б. Міччек, О. Майорова, І. Регульська [25]), Боснії та Герцоговини (М. Істмонд [12]). Зокрема аналізувалися аспекти їх соціального виключення, ізоляції та інтеграції; вивчалися принципи розбудови соціальних зв'язків залежно від соціально демографічних характеристик переміщених осіб; досліджувалися розуміння ними поняття «дім» та особливості повернення в місця свого попереднього проживання..

Потреби та проблеми ВПО у різних країнах світу досліджували Е. Ліндгрєн [23], Р. Йохансон [18], Д. Гінес, Р. Балетто [15] та інші. За визначенням зарубіжних науковців (К. Лай та Б. Толіашвілі; К. Міллер; Д. Уінтер [22; 24; 34]), переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки бідності» (пастки утриманства), і тому зумовлює потребу в допомозі з боку соціальних працівників.

Шляхи вирішення проблем та задоволення потреб ВПО в різних країнах світу розглядали в контексті інтеграції як такої (Х. Канг [20]; А. Агер, А. Стронг [7]), розвитку місцевих громад (К. Лай, Б. Толіашвілі [22]; М. Фредеріко, Дж. Піктон, С. Мансі, М. Онгсяпко, С. Сантос, В. Хернандес [14]), захисту прав дітей (Ж. Хортон [16]; Д. Уінтер [34]; К. Міллер [24]), роботи з жінками (Д. Дуцет, М. Денов [11]).

Таким чином, вивчення проблем і потреб ВПО, програм для цієї вразливої групи не є новою практикою в світі. Тому Україні – при плануванні своїх програм – доцільно скористатися з досвіду міжнародної соціальної роботи.

Переміщені особи у фокусі міжнародної соціальної роботи. Права і свободи внутрішньо переміщених осіб та особливості роботи з ними закріплені в таких міжнародних документах як «Керівні принципи з питань про переміщених осіб всередині країни» УВКБ ООН та IV Женевська конвенція. Міжнародний досвід показує, що вирішення проблем та задоволення потреб ВПО є предметом професійної діяльності соціальних працівників. Соціальна робота з ВПО у світі почала розвиватися фактично відразу після Другої світової війни і сьогодні регулюється таким міжнародним документом як «Переміщені особи», ухваленим у 2012 році Міжнародною федерацією соціальних працівників [10]. В документі йдеться про те, що робота з переміщеними людьми повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого потенціалу, відновлення соціально-культурних та громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку. Метою соціальної роботи в таких випадках є сприяння незалежності та розвитку громад, а не їх виживання. Відповідно, послуги для переміщених осіб мають бути колективні та автономні, а не фрагментарні і надаватися у вигляді разових послуг від приватних осіб [10].

На соціальні аспекти проблеми біженців та соціально-психологічне консультування цієї групи осіб звертає увагу й Всесвітня організація охорони здоров'я у своїх методичних рекомендаціях, зокрема, щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам [2]. Предметом дослідження у міжнародній соціальній роботі були також загальні та специфічні програми, які застосовувалися у роботі з вимушено переміщеними особами та впроваджувалися державними й недержавними організаціями різних країн світу [9]. Серед загальних програм найбільш поширеними є ті що стосуються наступного: наявних умов (представництво інтересів; аутич робота; гуманітарна допомога; охорона здоров'я; покращення наявних умов життя); попереднього досвіду людей (консультування при травмі; реабілітація; підтримка; соціальні та рекреаційні програми); ситуації в групі (самопоміа; розвиток громад; побудова стосунків у громаді); майбутніх потреб (освіта; розвиток навичок та розбудова громад; формування наступних поколінь в таборах). До специфічних програм належать ті що стосуються наступного: сім'ї та окремих її членів (навчальні та психосоціальні програми для дітей; послуги для жінок; послуги для сімей; програми воз'єднання сімей; специфічні програми окремих країн); специфічних потреб (репатріація та реінтеграція; інтеграція; права людини; орієнтація в нормативному полі) [9].

Ключові інтервенції у соціальній роботі з переміщеними особами. У роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати як короткострокові (кризове втручання; аутич робота; орієнтована на завдання модель соціальної роботи), так і довгострокові стратегії втручання, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи (концепція «людина в оточенні»).

У кризовому втручанні доцільно використовувати такі техніки підтримки: надання інформації та інструкцій (куди звертатися, де і яку допомогу можна отримати; як використовувати техніки відновлення тощо); використання малюнків, буклетів та інших засобів комунікації (дорожні карти, брошури, Інтернет); визначення можливої підтримки з боку інших людей (наявність родичів та знайомих, які можуть допомогти); вербалізація емоційних станів; допомога клієнтові у визначенні можливих дій та стратегій поведінки; надання достатнього часу; використання рефлексії; визначення проблеми такою, що є складною і не має розв'язання; досягнення домовленостей щодо порядку подальшої роботи; постійний перегляд процесу роботи [6]. Варто зауважити, що при використанні кризового втручання соціальний працівник не впливає на саму кризу чи психотравмуючу подію, а працює лише з її наслідками. Під час кризового втручання соціальні працівники займають директивну позицію і беруть відповідальність на себе.

Аутріч робота передбачає надання послуги соціальним працівником за межами соціального закладу, у місцях розташування ВПО. К. Лай та Б. Толіашвіллі визначають її як «мобільні інтервенції» [22]. Аутріч працівники надають послуги в місцях компактного проживання ВПО (таборах, санаторіях тощо).

Орієнтована на завдання модель ґрунтується на тактиці «маленьких кроків», коли поступово виконуються певні завдання із відновлення соціального функціонування людини. Ці завдання визначаються під час зустрічі людини (родини) із соціальним працівником, і виконуються поступово у проміжку між зустрічами.

Довгострокові стратегії втручання (К. Лай; Х. Канг) виходять із того, що допомога ВПО має бути багаторівневою (індивідуальна допомога, зв'язок із громадою і представництво інтересів, участь у колективних політичних діях) та орієнтованою на відновлення зв'язків між людиною і соціальними системами, побудову місцевих систем підтримки, залучення ресурсів громади, зокрема волонтерів, до допомоги людям, які опинились за межами звичного середовища і відносин. Деякі автори наполягають, що сталі ефективні результати допомоги переміщеним особам, які постраждали унаслідок військових дій, можливі лише за умови застосування підходу, орієнтованого на розвиток громади (М. Фредеріко та ін.), або локальних форм підтримки (Д. Дуцет, Д. Денов).

Потреби переміщених осіб в Україні. Військо-політичний конфлікт, який розгорнувся навесні 2014 р. у Криму, а згодом – на Донбасі, і ведення так званої гібридної війни, унаслідок якої станом на листопад 2014 р. загинуло понад 3 тисячі громадян України, призвело до «внутірньої міграції» значної частини населення. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 21 листопада 2014 року налічувалося понад 470 тисяч ВПО, з яких близько 20 тис. – з Криму та 450 тис. – зі східних регіонів України [5]. Слід зазначити, що ці дані відображають кількість лише тих осіб, які звертаються за допомогою до місцевих органів влади та громадських організацій, оскільки в Україні на момент підготовки статті була відсутня централізована система реєстрації такої групи людей.

Потреби цих людей є мало вивченими. Аджє організації, які безпосередньо працюють з переміщеними особами, фіксують тільки інформацію від тих осіб, хто до них звернувся. Так, одна з представниць громадської ініціативи розповіла в інтерв'ю наступне: «Ми вивчаємо потреби відповідно до запитів громадян – люди звертаються до нас в пошуках роботи, консультацій, допомоги – ми їм це надаємо. Відповідно робимо собі певні записи, помітки – скільки людей звернулося в день, місяць, на які професії попит, хто влаштувався, хто ще шукає роботу. Проводимо постійний отакий моніторинг нашої діяльності і моніторинг запитів». Інша респондентка повідомила, що їх організація отримує інформацію не тільки від самих переміщених осіб, а й з інших джерел: «Ми спілкувалися не тільки з самими переселенцями, а і з активістами, котрі також займалися допомогою переселенцям, ретельно перевіряли всю інформацію. Також направляли запити в ОДА, спілкувалися з місцевими депутатами, дізнавалися про кількість та потреби переселенців».

У липні 2014 р. Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка провів швидку оцінку ситуації та потреб ВПО – на основі огляду інтернет-ресурсів та трьох фокус-груп. За цією оцінкою, більш-менш задоволені «сьогоденні потреби виживання» (дах; їжа; одяг; безпека; первинна медична допомога; можливості звернення за державною соціальною допомогою тим, хто має на неї право; допомога у працевлаштуванні), а також підтримуюче соціальне оточення (психологічна допомога; юридичні консультації; дружня підтримка волонтерів тощо) [1].

Окремо УВКБ ООН проводилася експертна оцінка потреб ВПО, за результатами якої, до першочергових потреб відносять такі: гуманітарні (їжа та одяг), медичні, житлові, юридичні (відновлення документів), та психологічні. Другорядними, проте не менш важливими, виявились такі потреби: економічні (пошук роботи та працевлаштування), юридичні

(представництво інтересів у суді, юридичні консультації щодо відновлення приватної власності, бізнесу, перереєстрації підприємств тощо), політичні (реалізація виборчого права тощо), соціальні (відновлення соціального статусу, участь у житті місцевої громади, толерантне ставлення з обох сторін, рівний доступ до суспільних благ), культурні та освітні [5]. Варто зауважити, що результати цих досліджень мають ряд обмежень і не відображають загальну ситуацію щодо проблем та потреб ВПО в Україні, адже не було проведено ані комплексного репрезентативного дослідження, ані реальної індивідуальної оцінки потреб, яку мали би провести професійні соціальні працівники.

У цілому, визначені у процесі швидкої оцінки, експертного опитування та проведених інтерв'ю, потреби ВПО в Україні не відрізняються від тих, які описані у зарубіжній літературі [15; 18; 22; 23; 24; 34]. За винятком потреб, сформульованих дослідниками інституту ім. О. Яременка як «формування ціннісних орієнтацій: ідентичності з Україною, патріотизму, толерантності, правової культури тощо» [1].

Виклики для соціальної роботи. Система державних соціальних закладів та відомств виявилась нездатною оперативного реагувати на появу нової соціальної проблеми. Державні структури не були достатньо гнучкими для створення системи комплексної допомоги, хоча переселенці, даними оцінки [1], очікували насамперед допомоги від держави. Значну частину роботи із допомоги біженцям взяли на себе волонтери і громадські організації, частково підтримані міжнародними партнерами.

Опитування представників громадських та державних організацій свідчить, що найбільш поширеною на сьогодні є діяльність, яка стосується покращення умов ВПО (гуманітарна допомога; покращення наявних умов життя в місцях компактного проживання); попереднього травматичного досвіду (консультування при травмі та робота з посттравматичним стресовим розладом; перша психологічна допомога); сімей з дітьми та окремих її членів (забезпечення догляду за дітьми, доступу до освіти); специфічні потреби (орієнтація в нормативному полі).

Наприклад, у місці масового перебування внутрішньо переміщених сімей з дітьми в Луганській області було створено інформаційно-консультаційний пункт, який розташовувалися в окремому приміщенні й був обладнаний меблями для проведення консультацій. У інформаційно-консультаційному пункті був комп'ютер, ноутбук, принтер, сканер, ксерокс, телефонний зв'язок, доступ до мережі Інтернет. Основні послуги інформаційно-консультаційного пункту: консультації фахівців (соціальні працівники, психологи, юристи), переадресація (до компетентних соціальних та інших служб), ксерокопії та сканування документів (для відновлення документів, отримання соціальних виплат тощо); запис інформації на зовнішні носії (для надсилання в компетентні органи для відновлення документів, отримання соціальних виплат тощо); зв'язок з близькими (через телефон, соціальні мережі, електронну пошту тощо), надання можливості для перегляду оперативних нових з рідного міста, надання можливостей для перегляду розкладу руху транспорту (потяги, автобуси), придбання квитків.

На національному рівні – на сайтах Кабміну, Мінсоцполітики та інших – активно поширюється інформація, куди ВПО можуть звернутися з тих чи інших питань (відновлення документів, оформлення грошової допомоги, переоформлення пенсії тощо). Проте це звичайна послуга інформування, і вони є далекими як від моделей кризового втручання, так і довгострокових інтервенцій на основі соціально-екологічної моделі, що сформувались у практиці міжнародної соціальної роботи. У державних соціальних службах обмаль спеціалістів, що мають належний рівень підготовки із сучасної соціальної роботи, володіють репертуаром технік, необхідних для здійснення ефективного втручання у кризову ситуацію, мають навички роботи у форс-мажорних умовах. Власне, в Україні взагалі обмаль сучасних соціальних служб, адже чинна система закладів спрямована на вузьке предметно-потребове поле самотніх людей похилого віку, людей з інвалідністю і сім'ї, в яких є загрози для виховання дитини (при цьому навесні 2014 р. відбулось масове скорочення фахівців соціальної роботи, які здійснювали соціальне інспектування та супровід соціально вразливих сімей із дітьми).

Вагому частину із здійснення первинної соціальної підтримки перебрали на себе психологи, хоча, як впливає з інтерв'ю з представниками громадських організацій, переміщені особи потребують більше соціально-побутових та організаційно-розпорядчих послуг, аніж психологічного консультування. Водночас, надання першої психологічної допомоги, що активно робили психологи, входить також й до обов'язків соціальних працівників.

Аналіз практики підтримки переселенців продемонстрував, що волонтерським організаціям бракує системного підходу та кваліфікованих фахівців. Залучення ж міжнародних донорських організацій, хоча воно є важливим для розв'язання матеріальних

проблем, не може підняти налагодження адекватної національної відповіді на кризу, зумовлену військово-політичним конфліктом.

Ще одним викликом, що постав перед соціальною роботою, можна вважати філософію побудови системи соціальної інтеграції ВПО. За даними дослідження, цим особам притаманний переважно споживацький підхід, специфічні ціннісні орієнтації і звужене «бачення майбутнього» [1]. Відтак побудову професійної соціальної підтримки ВПО доцільно ґрунтувати на ідеї, що соціальна інтеграція та адаптація не повинні орієнтуватися на планове задоволення потреб (і відповідно породжувати утриманство і залежність від допомоги соціальних працівників або волонтерів) і виходити із патерналістської парадигми радянського соціального забезпечення, чії практики успадкували установи соціального захисту населення і заклади соціального обслуговування. Натомість інтервенції соціальних працівників, спрямовані на розв'язання проблем ВПО, мають стати поштовхом цим особам до активних дій: пошуку роботи, доступного житла, соціального та культурного розвитку, участі в житті громади тощо. Це актуалізує звернення системи соціальної підтримки ВПО, яка лише формується нині, до основної ідеї сучасної професійної соціальної роботи, ідеалом якої слугує імпауермент, активізація клієнтів та їх звільнення від потреби у соціальних працівниках.

Такі виклики посилюють вимоги до підготовки соціальних працівників, навчання їх навичкам активізації клієнтів і застосування технік орієнтованої на вирішення завдань роботи, вмінню будувати непатерналістські стосунки із клієнтами, вмінню відрізняти ситуації, в яких фахівці можуть дотримуватися директивних підходів (наприклад, під час кризової опіки), від тих, коли слід застосовувати недирективні підходи. З іншого боку, соціальні працівники повинні опановувати стратегії й тактики розвитку громад, формування їх соціального капіталу й здатності до самоактивізації, залучення ресурсів громади, формування команди волонтерів тощо.

Вищенаведене дає підстави вважати, що соціальна робота в Україні на даному етапі ще не оформилася як професійний проект.

Висновки. У міжнародній практиці соціальної роботи сформувалось належне теоретико-методологічне підґрунтя здійснення соціальної роботи із ВПО. Воно виходить із того, що переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної «пастки утриманства» тощо.

Соціальна робота з переміщеними людьми повинна спрямовуватися на подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення трудового потенціалу, відновлення соціально-культурних та суспільних зв'язків, ефективного самоменеджменту.

У роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати як короткострокові (кризове втручання; аутріч робота; орієнтована на завдання модель соціальної роботи), так і довгострокові стратегії втручання, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи та розвиток громад.

Україні – при плануванні своїх програм для ВПО – доцільно було б більше брати до уваги досвід міжнародної соціальної роботи. Адже поява «внутрішніх біженців» в Україні кинула виклик багатьом усталеним практикам і яскраво висвітлила неготовність державних соціальних служб до переорієнтації на нові групи клієнтів і забюрократизованість громіздкої управлінської системи. Вона також продемонструвала недостатню професійну компетентність соціальних працівників і виявила потребу у зміні деяких аспектів їх підготовки, зокрема необхідність готувати до діяльності у форс-мажорних обставинах, коли потрібно здійснювати мобільні інтервенції, і посилити вивчення системно-екологічних моделей соціальної роботи.

Література

1. Балакірева О. Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб [Електронний ресурс] / Ольга Балакірева // Матеріали круглого столу «Вимушені переселенці в Україні: питання термінового та середньострокового реагування» (9 липня 2014 року). – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/news/36/83.html>

2. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам [Заг. ред. Іванова О. Л.; ПРООН, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні»]. – К., 2014. –44 с.

3. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію / Мартіна Моллер ; пер. з англ. — Львів : Свічадо, 2014. — 120 с.
4. Первая психологическая помощь : руководство для работников на местах. — Женева: ВОЗ, 2014. — 76 с.
5. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [Електронний ресурс] / Регіональне представництво УВКБ ООН у Білорусі, Молдові та Україні, жовтень, 2014. — Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/IDPUKR.pdf>
6. Соціальна робота. В 3-х ч. — Ч.2. Теорії та методи соціальної роботи [Ред. Т. Семігіна, І. Грига]. — К.: Києво-Могилянська академія, 2004. — 224 с.
7. Ager A. Understanding Integration: A Conceptual Framework / Alastair Ager and Alison Strang // *Journal of Refugee Studies*. —2008. — Vol. 21 (2). — P. 166–191.
8. Berry J. P. Forced Displacement in Europe and Central Asia / Joanna P. De Berry, Benjamin Petrini. — The World Bank, 2011. — 43 p.
9. Cox D. The Field of Displacement and Forced Migration : Programs and Strategies / Cox D., Pawar M. // *International Social Work : Issues, Strategies, and Programs*. — London: Sage, 2006. — P. 291–323.
10. Displaced Persons [Електронний ресурс] / International Federation of Social Workers, 2012. — Режим доступу: <http://ifsw.org/policies/displaced-persons>.
11. Doucet D. The Power of Sweet Words: Local Forms of Intervention with War-affected Women in Rural Sierra Leone / Denise Doucet, Myriam Denov // *International Social Work*. — 2012. — Vol. 55(5). — P. 612–628.
12. Eastmond M. Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina / Marita Eastmond // *International Migration*. — 2006. — Vol. 44 (3). — P. 141–164.
13. Enwereji E. E. Assessing Interventions Available to Internally Displaced Persons in Abia State, Nigeria / Enwereji E. E. // *Libyan Journal of Medicine*. — 2009. — Vol. 4, No. 1. — P. 23–26.
14. Frederico M. M. Building Community Following Displacement due to Armed Conflict : A Case Study / Frederico Margarita Maria, Picton Clifford John et al. // *International Social Work*. — 2007. — Vol. 50, 2. — P. 171–184.
15. Hines D. Assessment of Needs of Internally Displaced Persons in Colombia / Deborah Hines, Raoul Balletto. — London : Overseas Development Institute, 2002. — 36 p.
16. Horton G. Advocating for Palestinian Children in the Face of the Israeli Occupation / Gerrard Horton // *Critical and Radical Social Work*. — 2013. Vol. 1, No. 1. — P. 111–115.
17. Itzhaky H. The Role of the Social Worker in the Face of Terrorism : Israeli Community-Based Experience / Haya Itzhaky, Alan S. York // *Socail Work*. — 2005. — Vol. 50, No. 2. — P. 141–149.
18. Johansson R. Internally Displaced Persons Remaining in Camps – Who are they, Why do they Stay? A Case Study of Internally Displaced Persons in Sri Lanka / Rebecka Johansson. — Karlstad, 2004. — 45 p.
19. Kabachnik P. Where and When is Home? The Double Displacement of Georgian IDPs from Abkhazia / Peter Kabachnik, Joanna Regulska, Beth Mitchneck // *Journal of Refugee Studies*. — 2010. — Vol. 23. — №. 3. — P. 315–336.
20. Kang H.-K. Claiming Immigrant Cultural Citizenship : Applying Postcolonial Theories to Social Work Practice with Immigrants / Hye-Kyung Kang // *Critical and Radical Social Work*. — 2013. — Vol. 1, No. 2. — P. 233–245.
21. Katchanovski I. The Separatist Conflict in Donbas: A Violent Break-Up of Ukraine? [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski // International conference «Negotiating Borders: Comparing the Experience of Canada, Europe, and Ukraine» (Edmonton, October 16–17, 2014). — Режим доступу: <http://tiny.cc/ui5nqx>.
22. Lai K. Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia / K. Lai, B. Toliashvili // *Social Work and Social Policy in Transition*. — 2010. — Vol. 1, Issue 2. — P. 92–118.
23. Lindgren E. R. The Internally Displaced People of Colombia / Erika Rodriguez Lindgren. — Goteborgs Universitet, 2013. — 65 p.
24. Miller K. E. Research and Interventions with Internally Displaced and Refugee Children / Kenneth E. Miller // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. — 1998. — Vol. 4. — P. 365–379.
25. Mitchneck B. «Post» Conflict Displacement: Isolation and Integration in Georgia / Beth Mitchneck, Olga V. Mayorova & Joanna Regulska // *Annals of the Association of American Geographers*. — 2009. — Vol. 99(5). — P. 1022–1032.
26. Pedersen D. Political Violence, Ethnic Conflict and Contemporary Wars: Broad Implications for Health and Social Well-Being / Duncan Pedersen // *Social Science and Medicine*. — 2002. — Issue 55. — P. 175–190.

27. Petrini B. Employment and Livelihoods of Sudanese Refugees in Cairo / Benjamin Petrini // Oxford Monitor of Forced Migration. — 2014. — Vol. 4, No. 1. — P. 51—56.
28. Ramon Sh. Social Work, Political Conflict and Displacement / Shulamit Ramon and Reima Anna Maglajlic // The SAGE Handbook of International Social Work [Karen H Lyons, Terry Hokenstad, Manohar Pawar, Nathalie Huegler, Nigel Hall]. — London, SAGE, 2012. — P. 311—324.
29. Salukvadze S. Socio-economic and Spatial Factors of Alienation and Segregation of Internally Displaced Persons in the Cities of Georgia [Електронний ресурс] / Soso Salukvadze, David Sichinava, Dato Gogishvili. — Режим доступу: <http://tiny.cc/9m5nqx/>
30. Staub-Bernasconi S. Social Work as Discipline and Profession / Silvia Staub-Bernasconi // Theories and methods of social work. Exploring different perspectives [Ed. V. Leskosek]. — Ljubljana, Faculty of Social Work, 2009. — P. 9—30.
31. Sweifach J. Social Work Responses to Terrorism : Balancing Ethics and Responsibility / Jay Sweifach, Heidi HelfLaPorte, Norman Linzer // International Social Work. — 2010. — Vol. 53(6). — P. 822—835.
32. Time to Act: Internal Displacement on the Rise in Ukraine [Електронний ресурс] / Norwegian Refugee Council, 2014. — Режим доступу: <http://tiny.cc/el5nqx>
33. Walter J. Displaced People / Judith A. Walter and Frederick L. Ahearn, Jr. // The Encyclopedia of Social Work [Mizrahi T., Davis L.]. — Washington, DC : NASW Press ; Oxford ; New York : Oxford University Press, 2008. — Vol. 4. — P. 73—76.
34. Winter D. D. N. War is Not Healthy for Children and Other Living Things / Deborah Du Nann Winter // Peace and Conflict : Journal of Peace Psychology. — 1998. — Vol. 4. — P. 415—428.

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Makeiev S. A. The Experience of One Talk About the War

The article describes the social and political consequences of the Crimean War of the 50s of the XIX century (which the military historians also referred to as "the first truly global war") for the society of the Russian Empire and the states of Europe. Based on the anti-war journalism for the German newspaper «Neue-Oder Zeitung» and the American one «New-York Daily Tribune» and personal correspondence of Karl Marx and Friedrich Engels, the author holds apt analogy with the current "hybrid war" on the territory of Ukraine, which directly or indirectly involves the most of world powers.

Key words: the Crimean War of 1853-1856, Karl Marx, Friedrich Engels, Nicholas I, Europe, Crimea, Napoleon I, Alexander II, Pan-Slavism, the Russian Empire, the expansion.

Polese A. Crusade against informal: why in different cases, guided allegedly incomprehensible logic, informal practices are stigmatized, suppressed or permitted

The article is an attempt to discuss the relationship between informality and a number of elements present in most modern states: the interaction with the formal rules, the desire of citizens to comply with the formal rules and where informality becomes significant and begins to influence the political decision-making.

Key words: informality, state, corruption, regulation.

Bova A. A. Linear and regression analysis (on the example of studying of perception of personal safety in the world's countries)

In the article it is used methods of detection of dependence of perception of a personal safety from level of homicides, human development and trust to the government on the basis of various predictive models: linear regression analysis, regression with nonlinear components, neural network, linear regression models on regression tree induction. The detailed analysis allows to reveal the most informative independent variables, to achieve increase in accuracy of model, to reveal regularities, characteristic as for selection as a whole, and separate subgroups, to improve interpretation of substantial conclusions. As empirical base of research the generalised results of Gallup World Poll 2011 and materials of the Human Development Report 2013 / United Nations Development Programme on 115 countries of the world has been served.

Key Words: perception of personal safety, cross-national research, linear regression analysis, nonlinear regression analysis, decision trees.

Weston C. Ukraine after the 2014 War: Periphery or Semi Periphery?

The aim of this paper is to examine the effects of the war of 2014 on Ukraine's future socio-political economic prospects. The paper employs a parsimonious model associated with economic growth in a country, in the form of three factors of production (resource endowments): Land, Labour and Capital, with an additional factor of Innovation and Entrepreneurship. Other factors which might be viewed as deeper determinants of growth, such as geography, trade integration and institutions, are also incorporated in the model.

The IMF and World Bank have estimated that the two areas in the eastern Ukraine where most of the fighting has taken place so far account for 16% of GDP based on 2012 data. Ukraine's total unemployment was 8.8%, with Donetsk and Luhansk regions registering unemployment levels of respectively 9.1% and 8.8%. The declines in industrial production, agriculture, construction and retail (overall a projected fall in GDP in 2014 of 15% in the east with mid to high single digits in the rest of country) will surely lead to further increases in unemployment this year and possibly next year. To compound this, it is estimated that around 730,000 Ukrainians have fled to Russia and a further 117,000 have been displaced due to the conflict.

The paper draws upon the observations of external parties such as the United Nations, World Bank, the IMF, EBRD, World Economic Forum as well as others and argues that the conflict has merely drawn attention to a series of deep seated problems which have already led to sub optimal performance in terms of GDP growth, stagnant levels of Human Development Indices over the last quarter century, demographic falls, migrant outflows, under and unemployment, an increased shadow economy, institutionalised corruption, poor foreign investment, a "toxic" business climate

that has disincentivised both foreign and domestic entrepreneurs, the squandering of investment in human capital, and an excessive overreliance on foreign sources of energy.

Whilst it is acknowledged that the war has brought immense tragedy and significant costs, the paper also argues that the current position presents the country with a singular opportunity to “think afresh” and to build on relations in trade and investment with the European Union as well as the recent Deep Trade Arrangement, and seek to “anchor” itself within the “European Project”.

In particular, the paper briefly considers Cyprus as a case study. In 1974, Cyprus was subject to a devastating military invasion by Turkish forces that saw it lose 40% of the land and the vast proportion of its economic base. In the two years following the invasion, Cyprus` economy witnessed consecutive falls of its GDP by over 16% before rebounding to significant growth. 30 years after the invasion, Cyprus was a member of the EU and later the Eurozone. It was ranked as a high-income country with high levels of HDI. In those thirty years, Cyprus pursued vigorous macroeconomic stabilization policies, rebuilt its infrastructure, housed a third of the pre conflict population which had fled from the north, encouraged entrepreneurship and foreign investment and wholly reoriented its economy towards services and light industry.

The paper argues that were Ukraine to become a member of the European Union, it would be far from peripheral in both political and economic terms. In political terms, it would secure a vote commensurate with its population size. In terms of its economy, this would depend on the programme pursued to secure necessary investment, develop trading links and foster entrepreneurship and a business climate commensurate with the requirements of today`s global economy.

Key Words: Ukrainian economy, Factor endowments, world-system, conflict consequences, Transition.

Gorodetska G. I. Secondary Labour Market as a Destination for Ukrainian Labour

Migrants

Concentration of Ukrainian labour migrants in the specific niches of the secondary labor market has repeatedly drawn an attention of both domestic and foreign scholars, as Ukrainians represent educated and skilled workforce. The search for the answer to this question, that is reasons of Ukrainians` involvement to the low-wage and low-qualified sectors of the Spanish economy, will be studied in this article. According to this empirical research, among the main reasons for this labor situation of Ukrainians are labor market segmentation in Spain, low transferability of skills of respondents, their dependence on social network of countrymen, and, finally, transnationalism that leads Ukrainians to review the goals of their migration project.

Key Words: Ukrainian labour migrants, Spain, segmented labour market, transferability of skills, social capital and social network, transnationalism.

Dembitskiy S. S. Theoretical Principles of Validation in Sociological Research

The article describes the main principles of the theoretical validation in sociological research. The principals referred are the complexity, the unity of qualitative and quantitative approaches, socio-cultural relevance, conceptual completeness and importance, the possibility of operationalization, interdisciplinary, socio-spatial and temporal order, predictability. Since the topic is new for Ukrainian sociology, in addition some theoretical approaches have been analyzed in the article, related to definition of concept of «validity» in foreign sociology. Also types and levels of theoretical validation were considered. In context of problem of sociological prediction author also paid attention to the peculiarities of formulating of sociological laws. The emphasis was placed on the historical sociology.

Key Words: theoretical validation, principles, forecasting, sociological laws.

Dukach I. O. Protest network before Euromaidan: organizational analysis

This paper is dedicated to social network analysis of leftist organizations in the period before Euromaidan. As the main database is used “Ukrainian Protest and Coercion Data” implemented by Centre for Society Research. Using the social network analysis, I try to build a model of the organizational structure of protest activities of leftists in Ukraine in 2011-2013 years. This network consists of nodes that represent the most influential organizations that were active in social and economic protests of this period. As links between them, I use the joint participation in at least one protest event. In such way, I try to answer the question: “Can we assume that there were no organized left movement in Ukraine and it was expressed in a lack of integrated permanent network of organizations?”.

Key Words: network, social network analysis, left-wing organization, protest.

Kavyerina A. S. Social Media in Ukraine: the Main Directions of the Researches

This paper deals with social media as a type of Internet mass media. The rapid development of social media caused a lot of issues in scientific area that were outlined in this paper. Also author analyzes the results of empirical mass media researches and offers their classification.

Key Words: social media, blogosphere, social networks, research.

Konovalov A. E. Arthouse Cinema as a Socio-Cultural Phenomenon: Demarcation of the Basic Concepts

In terms of the sociological approach the study and research of the cinema can be dealt with from different perspectives: study of the cinema as a social system, as a means of production, as communication, as an aesthetic system, as a social institution, etc. Actually, all these approaches are in the focus of cinema sociology. In a given article there is a focus on examining the cinema from the perspective of the socio-cultural phenomenon, and consideration of the art-house cinema from the proposed position is doubly important, because it is this direction, in contrast to the popular mainstream entertaining cinema is a conductor and an indicator of acute socio-cultural problems and transformations occurring in the society.

The concept of art-house cinema is one of the most diffuse in social and cultural studies. Scientists tend to correlate this category with cinematic activities outside of Hollywood, in spite of the uncertainty that surrounds the concept of art-house cinema. To date, there have been written many scientific papers on cinema sociology, in which cinema is viewed from different positions - an empirical study of institutional aspects of the cinema, the audience, the film industry; study of the film content, the mechanisms of its impact on the audience. However, at the present stage of development and sociology, as well as the cinema, the institutional and socio-cultural approaches are the least studied and the most promising in terms of future research.

The aim of given article is to define the basic concepts in research of arthouse cinema as a sociocultural phenomenon. Scientific novelty of the results of research consists in generalization and further development of the institutional theory of the art cinema in the field of sociological study of the cinema, namely there was given a clear definition of key terms and concepts used in the study.

Key Words: art house cinema, art cinema, art house, socio-cultural phenomenon, social institution, social interactions.

Lazarenko I. S. The Creation Mechanisms of Common Sense Knowledge by Religious Personality

The paper analyzes the concept of phenomenological explanation of common sense knowledge that is the basis for the construction of social reality personality. We give specific factors that influence on the creation mechanisms of common sense knowledge by religious personality.

The phenomenological approach based on the assumption that the social world is not objective, and related with interpretations of social phenomena in individual consciousness gives impetus to the development of new research in the study of the social world of religious personality.

In the process of creating knowledge of common sense, a religious person is faced with specific factors, adjusting this process. Mechanisms of phenomena typing, or creating a first-order constructs are closely related to the level of religiosity. In the "home" group, religious community, through sermons and specialized literature religious person learns about the transcendent, and the sacred world, the achievement of which it is targeted. But in everyday life religious personality certainly falls under the influence of social institutions: education, politics, culture, mass media. Thus it cannot avoid secular and sacred internalization of norms, values, behaviors that make up its inter-subjective world.

Also in the case of a religious person the biographical situation has a specific effect. The religious person with a place of birth, family social status, ethnicity, gets a religion. Most of those who identify themselves as "a religious person" got one denomination or another hereditary, because of its parents. Or come to the same churching, which also emphasizes the importance of specific biographical situation. And the starting point, which is designated as biographical situation in most cases has a definite religious load (degree of religiosity environment).

Thus knowledge of common sense takes two sets of first-order constructs, sacred and secular. Often they undergo transformation. The level of religious identity, its "home" team, biographical situation affect the process of internalization of these constructs in everyday life.

Key Words: phenomenology, common sense, religious outlook, phenomenological sociology.

Makukh O. Ye. Trust as an Attribute of Civil Society: Communicative Aspects

In this paper we analyze the phenomenon of trust (interpersonal, institutional) and its derivatives (lack of trust, control) as integral parts of social capital and communication. They are essential components of all stable social relations. They encourage self-organization processes and definitely make an impact on the formation of environment of civil unions and the dynamics of political institutions in any society.

Trust is exceptionally important mechanism which ensures the participation of actors either in political or private spheres of human existence. It provides higher organizational type of relationship, setting of expectations, forming of dialogical relationship which actually turns to be the causing factors of communication. In terms of network logic, trust must always exist in system. It is a particular type of communication that creates and legitimizes clear rules of interaction in the communication environment.

Trust is also one of the preconditions of relations establishment. Demanding an accountability and impact it generates communication in a new quality – a control. The problem of political control is really a problem of system's ability to respond adequately to the demands of citizens. The issue of political inspection is closely related to the «distrust syndrome» and «political skepticism» what motivate a person to be active and to make a choice.

The notions of «trust» in the light of the communicative approach in political science as well as its role as a generating factor in civic self-organization are analyzed. The dynamics of personal and institutional trust of people in modern Ukraine and setting of the foundations of civil society through the networking are illustrated.

Key Words: trust, institutionnoe trust, mistrust, communication, civil control.

Marusiak T. S. Methods and forms of impact on public opinion in modern Ukrainian society

A process of purposeful formation of public opinion is analyzed in the article. The works of P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet, W. Lipman, M. McCombs, D. Shaw, H. Lassuella, E. Noelle Neumann have been became the theoretical basis of the study of this problem. The main forms of impact on public opinion, manipulation and propaganda methods used, including Mass Media in the modern Ukrainian Society are defined in the article.

Key words: public opinion, the public opinion making, manipulation, propaganda.

Kolesnik V. S., Martsenyuk T. O. Discrimination based on gender identity in Ukraine on the example of transgender people

In the context of European integration processes, Ukraine faces the challenge of tolerant attitudes towards people with alternative gender identity. At the same time, in the Ukrainian anti-discriminatory legislation (2012) sexual orientation and gender identity (SOGI) is not mentioned. According to the law, a person cannot change her or his documents prior to the surgery.

Transgender phenomenon in Ukraine is a “silenced” issue and is not on the public agenda. Transgender people in Ukraine are less researched, compare to homosexual ones. There is lack of sociological research on the situation of transgender people in Ukraine, their rights and freedoms. Only few LGBT NGOs (out of around thirty) work with transgender issues. NGO “Insight” (2008) conducted two studies on transgender people in Ukraine. In 2014, “The study of transgender and their needs for care services for HIV” was published by HIV/AIDS Alliances in Ukraine. All results support the idea that the rights and freedoms of transgender persons are constantly violated, they are discriminated against in all spheres of life.

In 2013-2014, the authors conducted their own empirical exploratory research based on 10 in-depth interviews with 10 transgender people in Ukraine (among witch 2 FtM, 4 MtF, 3 agenders, and 1 crossdresser). Discrimination on the basis of gender identity is defined on two levels: socialization and institutional.

Discrimination on the level of socialization includes discrimination in education (lack of necessary professional information on LGBT topics for transgender youth); discrimination in the family (when family members deny transgender identity of their children, considering them mentally ill); and discrimination and rejection in school or at work (persecution or refusal to hire). Institutional discrimination includes discriminatory legislation, problems with documents, discrimination in health care (bad attitudes of medical personnel towards transgender people, unprofessional knowledge in transgender health etc.).

Key words: gender identity, transgenders, discrimination.

Meshchan I. V. Local community as a subject of social partnership in management of institutions of social services

The article is devoted to defining the role and functions of the territorial community as a subject of social partnership in the management of social service institutions. Social services is seen as an organized social interaction between different social institutions, including the state and civil society, between different social groups and individuals on the basis of social partnership as a mechanism of social control. Territorial community acts as an equal partner in the management area of social services, defining its priorities based on their own needs and monitoring the quality of social services by public and private institutions of social services.

Key words: social protection, social services, social partnership, local community.

POLITICAL SCIENCE

Buslenko V. The left successor parties in the Visegrad group countries: repositioning in terms of political competition

The paper analyzes the transformation processes inside the former ruling communist parties in Poland, Hungary, Czechoslovakia, which had led to the successor parties emergence on the political arena of these countries. The processes of these parties transformation into opposition has been analyzed. An attempt to justify the reasons of the returning some of these parties to power position in several countries has made. The author interprets the process of repositioning in the context of strengthening the political competition and the another party systems emergence.

Organizational and human resources and management experience, obtained from the former ruling parties, helped successor parties to adapt to the inter-party competition inside the opposition. These parties formed the left and central-left wing as an alternative for voters.

For the post-opposition, which confidently won elections in Poland, Hungary and Czechoslovakia and formed a parliamentary majority, there was a strong political opponent, who aspired to power again. This provided to formation of political competition not only during election campaign, but also between the electoral periods. All this contributed to more general party system emergence.

Key words: successor parties, Visegrad Group, political opposition, power, repositioning, political competition.

Kolyukh V. V. Involvement of the parliament into the process of formation of the government as the method of implementation of the constitutive function (international practice and Ukrainian realities)

In the article the features of formation of a government of foreign countries with the variety of forms of government with the participation of a parliament are investigated. The volume of authority of parliaments has its peculiarities that depend on the place and role in the mechanism of the state, but they all are carrying out principal functions inherent to, among which the constitutive feature may be distinguished.

First of all the constitutive function of a parliament depends on the form of state government, political regime and provides a broad constitutive powers relating to appointment, election, providing with consent to appointment or dismissal of the officials, as well as the formation of public authorities.

The experience of foreign countries shows that an active role in the process of implementation the constitutive function on formation of a government by a parliament plays the head of a state – a president or monarch depending on the form of state government.

In order for government is vested with the authority it is needed the approval of the candidature of the prime minister or whole government by a parliament i.e. giving a vote of confidence.

Depending on traditions and features set forth in constitutions, the procedure of forming a government has its distinctions in different countries.

In juridical and political science literature there are two most popular methods of formation of a government: parliamentary and extra-parliamentary. Extra-parliamentary way of forming a government is mainly used in presidential republics. Appropriately the role of parliaments in the process of formation of a government is negligible, since the power of a head of state and head of government are combined in the hands of a president whereas the position of a prime minister is not presented.

In parliamentary republics and monarchies a government is formed in the parliamentary procedure, the essence is that a parliament is directly involved in the formation of a government, affects its composition, and thereby determines political course of the state as a whole.

The mandate to form a government in such countries obtains a party or party coalition which won parliamentary elections and received a majority of seats in parliament. Thus, the formation of a government depends on the balance of power in a parliament.

When analyzing the practice of formation of governments of foreign countries, the author reveals the mechanism of appointment of the Prime Minister and all of the government in the Ukraine.

In the result of the research the author resumes that the procedure of forming the Government of the Ukraine by the Verkhovna Rada of the Ukraine is ineffective.

Based on the experience of foreign countries it is advisable to provide a mechanism of expressing the vote of confidence by the Parliament and approving the Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the process of the appointment the Government by the Parliament.

Key words: a constituent function, a parliament, formation of a government, a president, a prime-minister, a constitution.

Kornilova V. V. Strategic policy of the North Atlantic Treaty Organization on system of partnerships: challenges and prospects

NATO cooperates with a range of international organizations and countries in different structures. Over the past two decades, the Alliance has developed a network of structured partnerships with countries from the Euro-Atlantic area, the Mediterranean and the Gulf region, as well as individual relationships with other partners across the globe. There is such system of partnerships: Euro-Atlantic Partnership Council, NATO's Mediterranean Dialogue, Istanbul Cooperation Initiative, Partners across the globe.

Alliance pursues dialogue and practical cooperation with 41 partner countries and engages actively with other international actors and organizations (United Nations, European Union, Organization for Security and Cooperation in Europe) on a wide range of political and security-related issues. NATO strives to secure a lasting peace in Europe, based on common values of individual liberty, democracy, human rights and the rule of law. Strategic Concept identifies "cooperative security" as one of NATO's essential core tasks. It states that the promotion of Euro-Atlantic security is best assured through a wide network of partner relationships with countries and organizations around the globe. These partnerships make a concrete and valued contribution to the success of NATO's fundamental tasks.

Many of NATO's formal partners as well as other non-member countries offer substantial capabilities and political support for Alliance.

Key words: system of partnerships, framework of partnership, expert group, Strategic Concept, cooperation, renewing, transformation, security.

Kryvoruchko N. Energy security of the Czech Republic in the context of cooperation with the United States

In the context of weak European security policy and violations of international law by the Russian Federation, the security of Central and Eastern Europe requires special consideration. The article analyzes the situation and the possibility of ensuring the energy security of the Czech Republic in terms of cooperation with the United States. Using the potential of this partnership creates a warranty upgrade ways to diversify energy and amending the national strategy of energy use. The author concludes that support for nuclear energy, nuclear research and production of shale gas in the Czech Republic by the United States will provide an opportunity to strengthen the energy security system and counterbalance Russia's influence in the region.

Key words: energy security strategy, the threat, the Czech Republic, the Russian Federation, the United States.

Krugley I. US policy towards the implementation of the Iran-Pakistan pipeline

The article investigates U.S. foreign policy in relation to the creation of the Iran-Pakistan-India pipeline. Revealed the degree of research topics studied by experts of Russia, the United States, and the countries of Central Asia, China. Some groups of experts pay attention only to specific points of negative attitude US to a pipeline Iran-Pakistan-India. Some (mostly American) experts indicate opposition gas pipeline from Iran to gas pipeline from Turkmenistan to Pakistan. Others, mostly Central Asian specialists pay attention purely to economic benefits of the project pipeline for South Asia.

There was educating of the reasons because of what the U.S. relates so negative to Iran gas pipeline project. The article explains why the sale of hydrocarbons by Iran and its enhanced

economic cooperation with its neighbors gets into confrontation with the U.S. "Strategy of the New Silk Road" in the region of Greater Central Asia.

The author has investigate in all details the events which associated with the signing of contracts, various actions by the heads of countries like United States, Iran, Pakistan and India toward the project IPI (Iran-Pakistan-India). In addition, author did the analysis of economic necessity of Iranian gas for Pakistan. The author also pay attention to the cause of India's exit from the project before it even begin started, an alternative embodiment of the United States in the form of nuclear technology.

Key words: gas, hydrocarbons, FDI, Greater Central Asia, United States, Pakistan, Iran

Malynovska N. V. The Foreign Policy Strategy of France at the Turn of XX-XXI century

In the article it rises the question of searching French concept in the international relations, as its multivector policy has affected the rapid change foreign policy. The aim of research consists in the analysis concepts of French foreign policy during the geopolitical changes at the turn of XX-XXI century.

During the last twenty years France's foreign policy is consistent, but ways of doing characterize it as a chaotic and unsystematic. Its sequence is traced in the protection of national interests and preservation of influence in the international relations. It is reflected in the concept the European architect and zone "a global responsibility" of France.

The President of France this period (F. Mitterrand, J. Chirac, N. Sarkozy, F. Hollande) saw their mission and duty in their participation in the consolidation of European unification. J. Chirac was convinced that only Europe can multiply the possibility of France to play a role in the world, corresponding to its ambitions. Therefore, the EU gave France a political coloring, pursued its own policy in the structure, which since its establishment provided equality and partnership, which gave rise a confrontation among its members.

Ambiguous perception received humanitarian and military intervention of France in the Arabian states in particular Rwanda, Afghanistan, Cote-d-Ivoire, Libya, Mali.

After the change in of the bipolar world multi-polarity, there is no need in an explicit leader, the superpower, that affects on the other states. Don't willing to admit it at the national level, France wants to continue live by the old rules in the new world.

Key words: France, foreign policy, intervention, cooperation, European Union, colonial possessions, deklinizm.

Shapovalova A. I. Foreign policy transformation in the view of social constructivism

The issue of foreign policy transformation evokes significant scientific interest. But at the same time it is so multi-faceted that attempts at its theoretical understanding has been rather sporadic and incomplete. For social constructivism the transformative aspect of international life is a natural object of analysis since the construction of social phenomena is, in fact, a primary and principal way of transforming international realities.

Although, this aspect remains insufficiently covered in the existing literature due to two main setbacks, namely, asserting secondary and reactive nature of ideational changes in foreign policy which, according to prevailing idea, may occur only in response to certain objective in material or institutional circumstances. In order to properly comprehend the mechanism of ideational changes we should first get detached from the view that practical material shifts are a basic starting point for any transformational processes in state's foreign policy. Instead, we should encompass into our perspective ideational changes not provoked by exogenous material factors but initiated by actors themselves and aimed at programming international environment and not only reacting to its input. In that case the research task will consist in revealing the ways of transformation of social meanings and structures thereof that constitute state's foreign policy identity and motivation.

Transformation of social meanings cannot be confined to their loss of relevance for actors. Ideational changes take place not only because actors renounce certain ideas. Social structures, including foreign policy identity and motivation, often exist in the form of multi-level hierarchical constructions within which the role of particular ideas may be transferred from one level to another. Besides, social structures may be imbued with different meanings or associated with different practices that also constitutes important changes though less tangible than those spurred by evident external crisis.

The most significant in this sense is the change of ontological quality of those social meanings – from purely casual or instrumental preferences to constitutive identification features that are perceived as given and require persistent reproduction, and vice versa. Actually, what is in focus is the possibility of two-way transition from the realm of the logic of consequences to the realm of the logic of appropriateness. In the first case we are dealing with the process of social construction exemplified by objectification and internalization, in the second with the process of deconstruction

by means of problematization and externalization of valid social meanings. Since these processes run in highly competitive public space, the most influential factor for them is the availability of alternative versions for the social meanings in question and for practices associated with them.

But the mere presence of an alternative discourse disputing a stable social meaning does not lead to automatic changes in the foreign policy complex. A challenge emanating from articulating and asserting alternative meanings may be neutralized through discursive strategies that downgrade these alternatives or minimize their discrepancy with the existing social structure or incorporating them to it. In the last two cases actors may initiate certain changes correcting the existing structures themselves.

It means that alongside crisis-driven frustrational changes aimed at dismantling the existing social structures there may occur also changes of more adaptive modificative character whose task lies in adjustment of the existing structures for the sake of their stabilization and preservation of their validity. Adaptive changes may envisage partial revision or deconstruction of the existing social meanings and practices associated thereof while general ideational structure defining actor's identity or motivation is not dismantled but is getting reinvigorated and reinforced. Since most states and decision-making elites are not interested in eliminating own subjectivity and seek to sustain continuity of their identity, the majority of foreign policy changes tend to be of adaptive and not frustrational character. Although, sometimes the cumulative effect of such adaptive changes may lead to profound transformation of state's foreign policy.

Foreign policy transformation is not a purely 'introvert' process proceeding exclusively within state's domestic social context. Construction and deconstruction of international system's social structure inevitably entails shifts in state's foreign policy structure because it requires fixation and reproduction in its discourse and behaviour. Plurality of social meanings in international and domestic social contexts allows the ruling class to conduct foreign policy transformations in a way that conforms to exogenous and endogenous challenges while preserving coherence of the own identity and motivation.

Key words: foreign policy, transformation, social constructivism, deconstruction, adaptive changes.

SOCIAL WORK

Wolf O. O. Legislative foundations of social policy humanization of terminally ill in the 2012-2014 in Ukraine

In this paper we analyze the phenomenon of trust (interpersonal, institutional) and its derivatives (lack of trust, control) as integral parts of social capital and communication. They are essential components of all stable social relations. They encourage self-organization processes and definitely make an impact on the formation of environment of civil unions and the dynamics of political institutions in any society.

Trust is exceptionally important mechanism which ensures the participation of actors either in political or private spheres of human existence. It provides higher organizational type of relationship, setting of expectations, forming of dialogical relationship which actually turns to be the causing factors of communication. In terms of network logic, trust must always exist in system. It is a particular type of communication that creates and legitimizes clear rules of interaction in the communication environment.

Trust is also one of the preconditions of relations establishment. Demanding an accountability and impact it generates communication in a new quality – a control. The problem of political control is really a problem of system's ability to respond adequately to the demands of citizens. The issue of political inspection is closely related to the «distrust syndrome» and «political skepticism» what motivate a person to be active and to make a choice.

The notions of «trust» in the light of the communicative approach in political science as well as its role as a generating factor in civic self-organization are analyzed. The dynamics of personal and institutional trust of people in modern Ukraine and setting of the foundations of civil society through the networking are illustrated.

Key Words: trust, institutional trust, mistrust, communication, civil control.

Gusak N., Semigina T., Trukhan S. Strategies and challenges of social work with internally displaced persons

In Ukraine, one of the new challenges for social work, which itself is a relatively new kind of professional activity, has become an emergence of the internally displaced persons (further in text – IDPs).

The purpose of this article is to identify the key characteristics of social work with internally displaced persons. The research is based on the analysis of national and international legal documents, statistical data and semi-structured interviews with the representatives of governmental and non-governmental organizations that provide services for internally displaced persons. The authors of the article consider the problems and needs of internally displaced persons, describe international and national work experience with them and suggest key interventions in social work with IDPs.

Modern social work comes from the fact that the displacement violates social ecology of human, causes deprivation, social exclusion, increases the risk of violence and the emergence of psychological “catch of dependency” and so on. In working with IDPs, social workers can use short-term (crisis intervention, outreach work, task-oriented model of social work) and long-term intervention strategies focused on system-ecological model of social work and community development.

The conducted research revealed that public social services have very few professionals with the appropriate training level of modern social work, who have a repertoire of techniques needed for effective crisis intervention and have skills for cases of force majeure conditions. And volunteer organizations that actively started to be involved in helping the internally displaced people, have lack of a systematic approach and qualified professionals.

The article emphasizes that social support system of such persons should be based on the ideals of professional social work: empowerment, activation and release of the need for social workers.

Key words: internally displaced persons (IDPs), professional social work.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 14568-3539 р*

Журнал «Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право»
затверджено Наказом № 747 МОН України від 13.07.2015р. як наукове
фахове видання України з політичних, соціологічних і юридичних
наук.

Видання індексується в інформаційно-аналітичній системі РІНЦ.

Наукове видання

ВІСНИК
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»:
Політологія. Соціологія. Право.
№ 2 (22) 2014

Academic publication

VISNYK
of National Technical University of Ukraine
“Kyiv Polytechnic Institute”:
Political Science. Sociology. Law.

Комп’ютерна верстка Д.Л. Герчанівський

Відповідальний за випуск А.С. Радей

НТУУ “КПІ” ВПІ ВПК “Політехніка”
Свідоцтво ДК № 1665 від 28.01.2004 р.
03056, м.Київ, вул. Політехнічна, 14, корп. 15
тел./факс (044) 406-81-78

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Правила оформлення та подання рукописів до збірника "Вісник НТУУ "КПІ". Серія Політологія. Соціологія. Право", який є фаховим з політологічних, соціологічних та правових наук.

У збірнику публікуються статті виключно за вказаною тематикою, які не були раніше опубліковані в інших наукових виданнях в Україні або за кордоном.

Згідно з Постановою Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання цілей (мета) статті;

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Література подається в кінці статті згідно вимог ВАК (див. Бюлетень ВАК України №3, 2008)

Всі статті проходять незалежне анонімне рецензування, яке організовується редколегією. Редколегія Вісника залишає за собою право відбору поданих для опублікування робіт відповідно до результатів їхнього рецензування.

Обсяг статті – 10-13 стор.

Стаття супроводжується:

- **Резюме** (ініціали та прізвища авторів, назва статті, текст) українською, російською та англійською мовами – шрифт Times New Roman (розмір кегля – 14); ключові слова українською, російською та англійською мовами; УДК.

Рефератом англійською мовою (обсяг – 1 сторінка).

Відомостями про авторів - прізвище, ім'я та по батькові (в тому числі англійською), вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреси, контактний телефон та адреса електронної пошти для зв'язку.

Текст статей та супроводжувальну інформацію необхідно подавати в електронному вигляді в форматі .doc або .docx.

Оформлення тексту статті: шрифт Times New Roman, розмір 14, інтервал 1,5.

Відступи: зліва – 2.5 см, справа – 2.5 см, зверху – 2.5 см, знизу – 3.5 см.

- У першому рядку зліва вказується УДК;
- наступний рядок – назва статті великими літерами (розмір шрифту 14, жирний) по центру;
- наступний рядок – ініціали і прізвище автора і співавторів (розмір шрифту 12, жирний) по центру;
- наступний рядок – вчений ступінь, вчене звання, посада автора (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
- наступний рядок – назва навчального закладу (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
- через рядок – основний текст статті. Розмір абзацу – 1,25 см.

У кінці статті через рядок подається **список літератури**, в якому необхідно вказати авторів видання, назву, місто видання, видавництво, повний обсяг видання; для періодичних видань – вказати номер видання та сторінки, на яких розміщений матеріал.

Таблиці та рисунки подаються в окремих файлах.

Адреса редакції:

**03056, Київ-56, проспект Перемоги, 37,
корп.7, к. 506 (соціологія, політологія та соціальна робота)**

Тел. (044) 454 94 03

e-mail: visnyk_socio@ukr.net

Київ, вул. Борщагівська 124, корп. 19, к. 322 (право)

Тел. (044) 236 50 53

E-mail: kafedra_tdp@ukr.net

Періодичність – 4 номери на рік.

Мова видання – українська, російська, англійська.

Анотації українською, російською і англійською мовами.